

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky

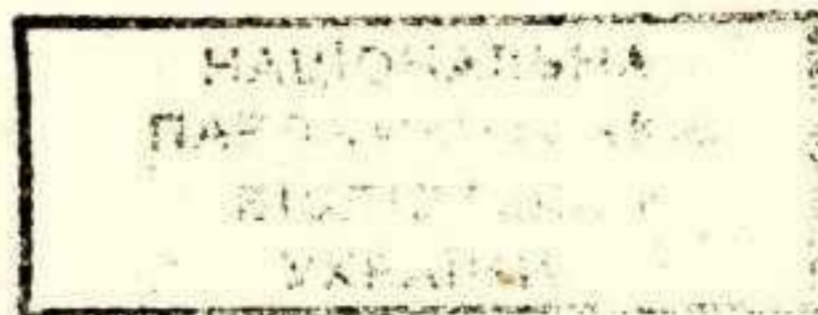
Sommaire voir verso

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1929

Липень—Серпень

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

S o m m a i r e.

A. Synlavsky, Paul Toutkovsky, géographe (à l'occasion de son jubilé le 19 mai 1929)	3
P. Fedorenko, Quelques problèmes économique dans l'histoire d'Ukraine (à propos du livre de M. Slabtschenko sur l'organisation économique en Ukraine depuis l'époque de Chmelnytsky jusqu'à la guerre mondiale t. I, II, III, IV)	9
J. Krypiakevytch, La famine en Ukraine au XVII-e s.	34
N. Tychtchenko, Le commerce libraire au XVIII-e s.	38
Ign. Jytetsky, Le premier procès politique à Kiev il y a 50 ans.	45

Matériaux pour servir à l'histoire sociale et littéraire ukrainienne au XIX et au début du XX s. Le Zaporogue Daniel Nesvat, *par Th. Havrylenko* (p. 81). Notes pour l'histoire du mouvement cosaque au gouv. Kiev en 1855, *par S. Chamrai* (p. 82). Koulich-critique littéraire, *par J. Teliha* (p. 87). Koulich et Marko Vovtchok, *par C. Lazarevska* (p. 102). Th. E. Koreh, *par S. Morgulis* (p. 106). J. Charauevytch et son oeuvre historique (à l'occasion du centenaire de sa naissance) *par O. Pavlyk* (p. 114).

Bibliographie critique (p. 121—166).

Chronique. (p. 166—175). La section historique de l'Académie des Sciences d'Ukraine en 1928—29. Commission pour l'histoire de la civilisation. Commission pour les études de la poesie historique populaire. Le mouvement scientifique dans l'Ukraine méridionale, *par Th. Havrylenko*. La société scientifique à Konotop, *par P. N.*

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА РІК 1929 НА НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК

„УКРАЇНА“

З ДОДАТКОМ

„НАУКОВОГО ЗБІРНИКА ЗА РІК 1929“

За цілий річник „України“ з додатком „Наукового Збірника“ за 1929 р. 8 карб.; за півроку 4 карб. 25 коп

За доплату 1 карб. передплатники „України“ одержать дуже важке для українців і українознавців видання:

„ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО ТА ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ“ за рік 1928

За доплату 6 карб. передплатники „України“ за рік 1929 можуть одержати багато ілюстровані збірники, необхідні для краєзнавців:

„КИЇВ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯ“ І „ЧЕРНИГІВ ТА ПІВНІЧНЕ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ“

За доплату 6 карб. передплатники „України“ можуть одержати збірники: „ЗА СТО ЛІТ“ кн. I і II. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття (в окремім продажу коштують: I кн. 4 карб. 50 коп., II кн. 5 карб.).

Передплатники „України“ на 1929 рік можуть одержати комплекти „України“ з додатком „Наукового збірника“ за роки 1924—1928, по 3 карб. за комплект.

Всі матеріали, книги, обмінні видання для „України“ і збірників треба надсилати на адресу:

Історична Секція Української Академії Наук, Київ, вул. Короленка 35.

Справи передплати до редакції „України“ ніяк не належать: з ними треба звертатися до Київської Філії Державного Видавництва, Київ, вул. Карла Маркса, 2.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la
direction de M. Hrushevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1929
липень—серпень

КИЇВ

Загального числа
книга 35

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“ „Мартковому репертуарі“
та інших покажчиках Української
Книжкової Палати

Дозволяється випустити в світ:

В. об. неодмінного секретаря Академії Наук, акад. **Корчак-Чепурківський**.

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Київ, Сінний майдан, 14.
З. № 2812—1700. 11 др.ар.

Академік Павло Тутковський, яко географ України.

(З приводу святкування 19/V ювілею 70-ліття
народження).

В історії науки відомі імена, хоч їх не багато, що залишили одночасово величезний слід в кількох науках, проробивши нові шляхи, нові напрямки, утворивши нові етапи розвитку науки.

Серед таких працівників науки маємо відзначити академіка Павла Аполонівича Тутковського, праці якого визначаються надзвичайною різноманітністю, глибиною й гранчастістю оброблення, великим обсягом тих наукових питань, що їх пророблено. Це не лише праці в галузі геології й суміжних дисциплін, але також і такої синтетичної та складної науки, як географія з її відділами.

Праць акад. Тутковського лише більших,—обминаючи дрібні роботи та статті, рецензії, замітки,—понад 300. Це величезний науковий доробок; тут праці великого наукового значіння й не лише в галузі геології, де пророблено колосальну роботу, але також з палеонтології, мінералогії, кристалографії, ґрунтознавства, гідрології. Є такі, що одної з праць вистачило б на середнього наукового робітника певного фаху, щоб визнати його формальні права на вищу наукову кваліфікацію.

Особливе й почесне місце належить акад. Тутковському, яко географу України. Ще року 1899 на підставі безпосередніх досліджень території України, виходячи з безперечних законів фізики та метеорології, акад. Тутковський утворив нову теорію «еолового походження лесу», що дала не тільки задовільну відповідь на всі питання, що повстали, але передбачала й нові факти, які ще не було спостережено; і це виправдалося пізніше. Для обґрунтування цієї теорії акад. Тутковський зібрав і науково-літературний і, в наслідок безпосередніх дослідів на Україні, великий фактичний матеріал про польодовикові пустелі поза межею великого зледеніння.

Ця велика праця знайшла своє визнання в докторській дисертації: «Копальні пустелі північної півкулі», що за рецензією відомого, також гранчастої вдачі, великого географа, проф. московського університету Д. П. Анучіна та проф. Павлова дала їй автору одразу ступінь доктора географії, минаючи ступінь магістра: остільки вже в той час акад. Тутковський був відомий своїми науковими працями в галузі географії. Такі ж численні і високо цінні праці в галузі геології, мінералогії та палеонтології спричинилися до вшанування їх автора званням доктора мінералогії і геогнозії (геології) з ініціативи відомого професора казанського університету Кротова.

В галузі географічного знання акад. Тутковський почав цілий новий етап розвитку науки географії на Україні, проробив шлях її дальшого вивчення, утворив наукову геологічно-географічну школу, що об'єднала навколо нього найзначніші живі наукові сили, старші й молодші.

Акад. Тутковський був і першим професором географії в київському університеті і є зараз єдиним доктором географії на Україні.

Особливістю географічних праць акад. Тутковського є їх органічна послідовність дослідження, глибоке вивчення бази географічного знання—геології і геоморфології краю, самостійне переведення дослідів у наслідок багаторічної праці.

Географічні дослідження П. Тутковського відмінні серед звичайних праць з географії; вони базуються найперше на вивченні «мікродіапазонів» за сучасною термінологією. Послідовно досліджується певна територія, як напр. «Узбережжя річки Норина в Овруцькому повіті (геологическое и географическое описание)», «Узбережжя річки Уборти», «Узбережжя річки Буна» і т. і.

Геологічне і геоморфологічне дослідження поглиблюється й поширюється ґрунтово-ботанічним і, нарешті, антропологічним вивченням, що дало матеріали, щоб створити класичну працю акад. Тутковського «Краєвиди України».

Почато було природньо-історичну характеристику України з Волині працею «Зональність ландшафтів і ґрунтів Волинської губернії», що стала зразком районно-географічного вивчення («Труды Об-ва Исследования Волини», 1910 р., т. 2-й, сс. 143—173, з мапою).

Таке ж значіння мала праця «Друмлинний краєвид України» (Київ, 1918—1919 р., т. 1-й «Вісти Природничої Секції Українського Наукового Товариства», т. 1).

Акад. Тутковський в наслідок багаторічних досліджень і утворення певної концепції геологічного минулого України дав єдину, класичну на цей час, працю обґрунтування географії України, якої її краєвидів: «Краєвиди України в зв'язку з її природою і людиною», Київ, 1924, сс. 1—136 і 7 мал. Ця праця методологічно зразкова для географічного вивчення і разом також відповідає ідеї наукового мовізму наук природничих і суспільних, де діалектика природи і її розвиток з'єднуються з діалектикою розвитку людини.

Послідовно досліджується вплив через рельєф, ґрунти, підґрунтя, гідрографію, підсоння, поверхневі (потретинні) поклади на флору і на фауну країни,—а нарешті й на людину, якою останній елемент краєвиду, в її господарських формах, і так виявляються основні природні та частини й культурні краєвиди України.

Доводиться вплив природніх умов на людську діяльність, її структуру, на форми сільського господарства, рільництво, скотарство, на промисли, на всю економічну, а тому і духову культуру, фольклор, творчість народню.

Подано вперше і так ґрунтовно характеристику краєвидів України, використавши навіть літературні описи природи України, поетичні твори.

Вперше подано основну класифікацію краєвидів — моренового, кінце-моренового, зандрового—Лісостепу й Полісся, й лісового краєвиду Степу України, класифікацію, на яку, правда, були спроби наводити критику, але ж ця критика покищо мало себе виправдала.

Особливо багато уваги віддавав акад. Тутковський вивченню Волині, що закінчилось навіть виданням «Путівника екскурсій по Волині». За тою ж метою вивчив акад. Тутковський і інші частини території України—в низці праць, як наприклад, «Передісторична природа Чернігівщини», та багато інших. Акад. Тутковський переглянув увесь географічний матеріал і літературний інвентар України для Енциклопедичного Словника Брокгауза й Ефрона, де подано статті про губернії України—Київщину, Волинь, Поділля, і спеціально про окремі повіти Київщини, Волині, Поділля й про цілу низку географічних назв України: «Дніпро», «Дністер», «Кагул», «Синюха» й багато інших.

Висвітливши темні, нез'ясовані геологічні періоди, що стосуються до

території України й сумежних, акад. Тутковський дав і методологію дальшого дослідження. Він уперше простежив вплив закону зональності й льодовикових періодів на геологічне минуле України. Геологічні дослідження розпочав проф. Феофілактів, проф. Армашевський і продовжував на терені південної України проф. В. Д. Ласкар'єв та Тяньфільєв. Але лише акад. Тутковський дав єдину наукову генетичну еволюційну класифікацію й розподіл фізично-географічних краєвидів України на підставі геологічної їх еволюції. Ця праця—єдина й основна про природню районізацію України.

Треба ще зазначити, що така глибока наукова робота теоретичного характеру, як часто буває, стала в пригоді для вирішення практичних завдань, коли повсталала проблема районізації України і економічної і адміністраційно-політичної в останній час.

За вихідну працю при вирішенні питань районізації України також було взято роботу П. Тутковського «Природня районізація України» (Київ, 1922 р.). Взагалі, акад. Тутковський завжди йшов на зустріч вимогам життя.

В післяреволюційний час, коли лише з'явилася можливість видати першу, так би мовити, «історичну» мапу України на Україні із українською термінологією, її було складено й виконано за редакцією П. А. Тутковського (Київ, 1917 р., 1 арк.). Такі ж практичні наслідки мали праці з геології, гідрології і ін.

Не можна в коротких журнальних рядках висвітлити науковий напрямок і всю ту роботу в галузі географічного знання, яку проробив акад. П. А. Тутковський протягом більш 40 років, щоб вивчити територію України й сумежні, за яку, з нагоди святкування 70-річчя народження, навіть Польська Академія Наук обрала його своїм почесним членом.

У великому й єдиному (українською мовою) курсі: «Загальне землезнаство» (більше 400 сс.), виявилися основні географічні погляди акад. Тутковського, його «геософія», той географічний напрямок, що переводився і в працях і в теоретично-методологічних обґрунтуваннях географії, яко науки. Свої провідні ідеї акад. Тутковський висловив у вступній лекції «Завдання та предмет географії» (1914 рік, «Київск. Университет. Известия»), які наближають його до поглядів відомого основоположника сучасної географії проф. А. Геттнера. «Географія, на думку акад. Тутковського, має завданням спізнавати землю в цілому, вивчати її сучасний стан, усі галузі, генезу фактів і явищ, а також поширення цих останніх у просторі».

Таким чином тут немає однобічності унітаріїв і напрямку проф. Г. Герлянда, А. Пенка та інших, а також і виключного антропоцентризму.

За акад. Тутковським географія є наука комплексна, синтетична. Акад. Тутковський дав також такі праці, що безпосередньо свідчать про його напрямок: «Антропогеографічні етюди Волині».

Географічний світогляд, широкий і глибокий, виявлено також в низці нарисів, з яких особливо важливий—«Географические причины нашего варварства» (1915 року, «Київ. Университ. Известия»), і «Землеведение» (кн. 1—2, 1915 р.).

Академіка Тутковського цікавили також питання теорії і практики поширення географічних знань, що виявлено в низці популярних нарисів, а також і питання викладу географії, що відбилися в статтях «Про викладання географії в вищих учбових закладах Бельгії», а також в складанні «Проекту програми географії України для старших класів середніх учбових закладів», а також «Програми географії Укра-

їни для вчителів середніх навчальних закладів» (Київ, 1918 р., вид. Київск. Окр.).

Нарешті, акад. Тутковський віддав чимало часу безпосередній педагогічній діяльності в середній та у вищій школі. Праця ця захоплювала акад. Тутковського; П. А.—ч застосовував різні ілюстрації, щоб підвищити інтерес і зацікавлення до наукової праці.

Заохочуючи до екскурсій і переводячи сам ближчі й далекі географічні екскурсії, акад. Тутковський дав цікавий звіт: «Географічна екскурсія на озера Баскунчак і Ельтон».

Глибоке знання не лише природи, а й народньої мови позначилося, крім відомого «Словника геологічної термінології» (року 1923), також і в укладанні географічної термінології, де виявлено глибоке знання мови й велику філологічну чулість.

Не можна поминути великого значіння праці акад. Тутковського в популяризації географічного знання і в давні часи (в «Т-ві народніх лекцій», де акад. Тутковський був членом, читаючи лекції в «Народній аудиторії», навіть по в'язницях, в «Контрактовому домі» на Подолі тощо); а в останні роки в «Будинку Вчених».

Зараз, після останнього етнографічно-географічного «слов'янського» з'їзду географів, поширився в географії «мальовничий» напрямок, у зв'язку з завданнями географії, яко науки наочної, дати не лише уявлення ландшафтів країни в їх генезі, але й їх виображення—малюнок, використовуючи відповідні заходи, щоб такі просторові географічні уявлення глибоко і всебічно фіксувалися. На цю путь вже став давно акад. Тутковський, давши в «Краєвидах України» уривки з тих українських письменників і поетів, що описували природу України, давали малюнки природи. Головне ж те, що сам автор свої характеристики ландшафтів подав добірною мистецькою мовою. Слово акад. Тутковського таке ж надзвичайно багате, барвисте, як та природа, земля і люди, з якою так глибоко була зв'язана вся праця, ґрунтовна й велика, академіка Тутковського, таку працю (як зазначив сам П. А. у відповіді на привітання і велелюдне вшанування) він вважав лише за свій обов'язок!.. Все життя було віддано тяжкій праці.

Дослідження природи України, різноманітні і багатолітні, переводилися часто в надзвичайно несприятливих умовах, коли, наприклад, в нетрях Полісся, нічого з живности не можна було мати й за гроші і доводилося жити місяці на чорнім хлібі з чаєм. Але ця тяжка путь природника, географа-дослідника, видобула нам незрівняні зразки, як наслідок глибокого наукового дослідження й переживань—описів природи України, що відбиваються в працях і в живому слові, особливо в захопливих лекціях акад. Тутковського.

«Суха» далека наука про давнє геологічне минуле оживала в уяві слухачів, близькою ставала природа України, ув'язана лектором з можливостями використати великі скарби цієї природи. З'єднувалася в лекціях і глибока наукова думка і мистецькі описи давно-минулого і сучасного краю. Таким мистецьким описам сприяла кришталево чиста, належно застосована, народня мова. Коли стати на шлях шукання впливів, якщо можна до деякої міри говорити про вплив на загальну будову лекцій проф. К. М. Феофілактова, що теж читав «сухий» курс мінералогії навіть уже в свої старі роки, збираючи велику аудиторію не лише природників (у нього починав працю акад. Тутковський), то й форма лекцій і широкі концепції, могутність думки й українське широ-народне слово, складають властивість лише багатой ґранчастої особистої вдачі академіка Тутковського.

Тут з'єднуються глибока дослідницька думка вченого-філософа чула прониклива інтуїція поета, мистця слова.

Наука, наукові ідеї й праця захоплювали все єство багатой натури, духовно великой постаті П. А. Тутковського, як географа і дослідника. «Наукова робота та можливість раз-у-раз спостерігати надзвичайно цікаві нові явища та об'єкти», зазначає в своїй автобіографії ак. Тутковський, «настільки захоплювала, що думка про їжу та інші догоди цілком опадала підчас цих літніх подорожів».

При опрацюванні зібраних матеріалів своїх спостережень взимку, «коли перед розумовими очима повставали нові широкі наукові узагальнення та теоретичні висновки, що так гармонійно збігалися з фактами, ця праця настільки захоплювала, що минали години, які здавалися хвилинами, і втота тільки згодом давала себе знати», пише в своїй автобіографії акад. Тутковський. «Частенько не можна було відірватись від цих яскравих наукових картин протягом цілої ночі, і тільки світло ранку нагадувало, що незабаром треба йти на щоденну працю для заробітку. Ця важка праця протягом довгих років пригадується не як прикра, а як справжня насолода».

Така була ця духовна лабораторія, де переводилася така наукова праця, що позначилася в різних галузях наукового знання і в науці географії ак. Тутковського.

Починаючи з перших популярно-природно-історичних і географічних нарисів: «Юго-западный край» («Популярные географические и естественно-географические очерки», Киев, вып. 1, 1893 г. і вып. 2-й 1895 г.), продовжуючи цілою низкою наукових досліджень не лише Волині, Київщини, Поділля, а й Лівобережної України, Чернігівщини, Полтавщини та Степової України, чи навіть Криму, і закінчуючи великою кількістю загально-географічних праць (в Енциклопедичному Словнику Брокгауза і Ефрона), і нарешті тими численними дослідженнями, синтезом яких можна вважати «Краєвиди України в зв'язку з її природою і людністю»,—академік Тутковський у науку географії України вніс величезний науковий скарб, утворив цілу нову добу її розвитку. І зараз, крім праць проф. Рудницького та кількох підручного характеру книжок В. В. Кістяковського, Покровського, Сумцова, Геріновича немає ні одної суцільної, навіть популярної і популярно-наукової книжки з географії України.

Нарешті, ак. Тутковський переводив і нудну бібліографічну працю, також різноманітну, і у справі української картографії, геології і географії (Бібліографический обзор литературы по геологии и физической географии Центрального Южного Полесья, 1910 р. і інш.).

Академіка Тутковського цікавила і дрібна бібліографічна праця. Але широкі інтереси його переходили межі і географічного і антропо-географічного знання. Акад. Тутковського цікавлять питання економіки, економічної географії; цьому присвячена ціла низка праць, статтів, перейнятих бадьорою творчою думкою, динамізмом творчості...

Цій ділянці праці академіка Тутковського також можна було б присвятити цілий окремий нарис. Тут лише зазначимо, що П. А. Тутковського цікавили і «Ближні завдання лісового господарства», і «Різноманітність культур в сільському господарстві», і «Селянське господарство», і «Плантації цукрівництва», і «Волинське хмелеводство», і «Гірнична промисловість» і інші теми економічного характеру, і всі проблеми радянського будівництва в сучасному («Белый уголь на Украине», журнал «Советское строительство», 1921 рік, № 1), проблема Дніпрельстану, вивчення продукційних сил України і також організація їх систематичного вивчення...

Бадьорістю, філософським оптимізмом, певністю, що на руїнах та смерті одного зростає молоде, краще, що веде до дальшого поступу при-

роди й людини — перейнятий цей бік праці і тенденцій акад. Тутковського.

П. А. Тутковський належить до давньої української генерації наукових робітників. За давніх часів акад. Тутковський був ідейно близько зв'язаний з проводирями українського відродження, з професором Володимиром Антоновичем, що високо шанував наукову працю і досягнення акад. П. А. Тутковського.

Цей видатний вчений належить до тих великих краєзнавців України, що, вивчаючи свій край, утворювали науку цього краю, українську науку, яка, розвиваючись, входила як складова частина до всесвітньої, інтернаціональної.

Поруч з такими, наприклад, корифеями, які утворювали українську науку, як відомий харківський професор Потебня в історії української мови, як проф. Володимир Антонович в історії України та багатогранний Михайло Максимович, перший ректор київського університету, і інші, що ще живуть і працюють, академікові Тутковському належить почесне місце серед тих працівників науки, що поклали підвалини української науки і культури в великий історичний період її відродження і будівництва.

З спірних питань економіки України¹⁾.

(Проф. М. Слабченко, *Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны.*—Том I. *Землевладение и формы сельского хозяйства Гетманщины в XVII—XVIII стол.*, ГИЗ., 1922.—Том II. *Судьбы фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII—XVIII стол.*, ГИЗ., 1922.—Том III. *Очерки торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII—XVIII столетиях*, ГИЗ., 1923.—Том IV. *Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII—XVIII вв.*, ГИЗ., 1925. (Перший том також українською мовою: *Організація Господарства України від Хмельниччини до світової війни.*—Том I. *Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII—XVIII століттів*. Держ. Вид. України, 1923, сс. VIII+203)²⁾).

Зазначені томи—тільки частина величезної, широко й сміливо задуманої праці. Попередні праці авторів («Опыты по истории украинского права», «Центральные учреждения Гетманщины», «Малорусский полкъ въ административномъ отношеніи» та ін.) можна розглядати як ескізи до великої картини. Задумана спершу в невеликих рямцях полкового господарства України XVII—XVIII ст., ця праця помалу розрослася і поширилася на господарчий лад усієї Гетьманщини, Запорозького краю і, зрештою, рямці її захопили й XIX—XX ст. За початковим пляном монографія поділяється на п'ять частин: Лівобережна Україна XVII—XVIII ст., Запоріжжя, Правобережна Україна XVII—XVIII ст., Україна до р. 1861 і після селянської реформи. Першу частину праці спочатку проєктовано на шість томів. Отже томи, що їх тут рецензуємо, складаючи першу частину праці, становлять певну одність.

Усю роботу в цілому треба розглядати, як першу спробу дати на ґрунті історично-матеріалістичної методи аналізу економічного та правового ладу України від Хмельниччини до світової війни 1914 р. Таке широке завдання на шляху до свого здійснення безперечно мало зустріти величезні труднощі так методологічного як і фактичного характеру.

За цілковитого майже браку праць з історії України даної доби, писаних на засадах історично-матеріалістичної методи, треба було укласти схему, яка всебічно охопила-б більш як за двоє з половиною століть різноманітність і складність досліджуваних явищ; вилучити господарство України від половини XVIII ст. з загальноімперського і визначити його

¹⁾ Надаючи велику вагу праці акад. Слабченка, Редакція „України“ від самого початку (1924) старалася згодити кого-небудь з спеціалістів від економіки України XVII—XIX стол., до написання наукового розбору своєї праці. Але великі розміри її дуже утрудняли се завдання, і перший рецензент, що взяв на себе сю працю в 1925 р., кілька разів переложивши термін, нарешті зовсім зрікся роботи. По сім тільки в 1927 р. взяв на себе сю працю вчений архівіст історичного архіву в Чернігові П. К. Федоренко, що сам працює над економікою і правними відносинами Гетьманщини. В листопаді 1928 р. він зачитав свої критичні уваги до праці проф. Слабченка в Науково-Дослідчій Катедрі Історії України, і взявши на увагу гадки, висловлені в дискусії на сю тему, надав своїй роботі ту остаточну форму, в якій ми її тут друкуємо, в надії що висловлені тут завваження причиняться, разом з працею акад. Слабченка,— до поживлення і методологічної і аналітичної роботи на сім полі. Ред.

²⁾ Автор зазначає, що зміни українського видання проти російського виявилися „в деяких скороченнях і в більшій точності в виясненню висловлених думок“ (передм.). Дійсно яких-небудь змін по суті в українському виданню я не знайшов, тому тримаюсь російського видання, як основного, очевидно. П. Ф.

особливі риси; простежити й установити його зв'язок із світовим господарством, змалювати економічну базу України і, нарешті, з'ясувати правову надбудову утвореного на Україні господарського ладу.

До того треба взяти до уваги ще й труднощі фактичного характеру. Наукова література присвячена розробці окремих питань даної доби дуже невелика: це статті, замітки та невеликі монографії¹⁾ писані на підставі більш-менш випадкового архівного матеріялу. «Самые источники не только не изучены и не описаны, но даже не собраны» (М. Слабченко, т. I, с. VII). Вони здебільшого лежать непорушним шаром по архівах. Багато питань ще навіть не порушено і в кожному разі кожне з них потребує монографічного вивчення на підставі архівних матеріялів. Тому авторові довелося «збирати по зернятках розкидані вказівки, іноді мимохідь кинуте речення, підхоплювати натяк, намацувати каркас явища» («Науковий Збірник», 1925, с. 64), «подвергнуть рассмотрению множество мелких вопросов впервые, а выводы, к каким уже пришли некоторые исследователи, пересмотреть и переоценить». Слабченко, т. I, с. VII).

Ці труднощі методологічного й фактичного характеру поклали певний відбиток на книгу, а найперше на її конструкцію. Розгляд у ході роботи окремих дрібних питань, які не мали попереднього монографічного вивчення на підставі систематично підбраного матеріялу, споводував перевантаження книги цілком недовідним і непотрібним псевдо-статистичним матеріялом (наприклад: т. I, сс. 58, 62, 65, 72, 116, 141, 142, 160). Книга від того не виграла щодо довідності, утратила щодо викладу, стала важкою до читання. Залежність від випадкового матеріялу спричинилася до того, що багато питань, які за пляном книги треба було розглянути в певному місці, розглянуто тут тільки частково і автор знов переглядає їх з другого приводу, або повторюючи й доповнюючи уже наведений матеріял (т. I, сс. 149—153; т. III, сс. 61—76), або змінюючи його (т. I, сс. 114—115; т. III, сс. 98—100); іноді ж обіцяючи розглянути цей матеріял у іншому місці (т. III, сс. VIII, VII). Ці обіцянки інколи викликають непевність, бо де ж, наприклад, треба розглядати питання за базари, за поміщицьку торгівлю, як не в томі, присвяченому торгівлі? Ці конструктивні хиби праці призводять деякого з критиків до надмірно суворого висновку, що «метода в работе нет, как нет системы»²⁾. Система, звичайно, є, але багато втрачає від зазначених вище хиб. Що ж до методи в широкому розумінні слова, то безсумнівно це перша велика праця з історії України, писана на засадах історично-матеріялістичної методи.

З великою увагою досліджено і висунуто на перший плян економічну базу Гетьманщини. Та коли досліди з економічного життя України завжди притягали увагу істориків марксистів і не марксистів, то спробу з'ясувати правову надбудову над складеним на Україні господарським устроєм у такому широкому масштабі, безсумнівно, зроблено вперше. Уперше стосовно до української історії зужитковано такі ідеї, як наука про господарські типи країн та їхній взаємний зв'язок. З певного погляду розглянуто такі важливі питання, як «мобілізація земель и экспроприация населения», себто розвиток кріпацтва й утворення шляхетсько-поміщицької кляси. Уперше в великому масштабі і з певного погляду розглянуто історію державного господарства Гетьманщини, яке слугувало інтересам керівної у країні, старшинської, а потім шляхетсько-поміщицької кляси. Взагалі цілу низку питань, у зв'язку з системою організації господарства Гетьманщини, порушено й по змозі розв'язано вперше.

Звичайно, все це зроблено не без помилок та огріхів, особливо в аналізі правової надбудови. Безсумнівно такі питання, як про давність (I, 26—29), про поклажу (I, 69), про сервітути (I, 82—91), про купівлю-продаж у ста-

¹⁾ За винятком можливо праці Мякотіна „Очерки социальной истории Малороссии“.

²⁾ „Вісн. Од. Ком. Краєзнавства“, Од., 1925, ч. 2—3, с. 156.

рій Україні (I, 89—94) та багато інших питань права, які розглянув проф. Слабченко, треба переглянути знову. Та помилки ці цілком зрозумілі й прості, коли на увагу взяти піонерство автора в цій царині.

Значно серйозніші інші помилки та прогріхи, які також треба вважати за помилки методологічні. Я маю на оці критику джерел та ставлення до статистичного матеріалу.

У передмові до першого тому проф. Слабченко говорить про потребу «особо критического, осторожного подхода и оценки источников» (VII). Та на жаль практично це правило не застосовано до книги. У книзі багато полемічних зауважень на адресу того або іншого попередника (Кулішер, Таль, Джиджора та ін.), але критики джерел, с. т. оцінки їх щодо правдивості, певності щодо їхньої відносної та абсолютної цінності тощо, у книзі немає. Особливо наочно це позначилося в тому, як автор поводить з статистичним матеріалом. Щодо статистичного матеріалу, який стосується до Гетьманщини XVII—XVIII ст., то треба було виконати попереду велику критичну роботу.

Скаржитися на брак з тих часів матеріалу неможна. Наприклад, до питання про статистику населення маємо цілу низку джерел, які упростують навіть порівняльну перевірку. Та питання це потребує детального вивчення і найперше щодо умов, за яких переведено таку або таку ревізію. З цього погляду не все гаразд, наприклад, з деякими частинами Румянцовської ревізії, з ревізією 1764 р. тощо. Використовуючи один матеріал і відкидаючи інший, проф. Слабченко ніде не зазначає мотивів і міркувань, які його призвели до того. Та не сама відсутність критики джерел упадає в око в способі користуватися із статистичного матеріалу. З багатьох питань статистичний матеріал за XVII—XVIII ст. збережено, або принаймні опубліковано в уривках, а до того уривки ці можуть належати до різних діб та територій. Користуватися з такого матеріалу треба з великим умінням і надзвичайною обережністю і так тільки можна мати висновки відповідні до історичної дійсності. Цілком законно користуватися з таких відомостей для ілюстрації. Але просто узагальнювати розбиті уривки і на підставі уривку, належного даній території або даному рокові, робити висновки для всієї території або доби, це—найнепоправніша помилка. На великий жаль таких помилок рясно в праці проф. Слабченка. З мого погляду це одно з найслабших місць книги. Жодна схема, як би по-мистецькому її не збудовано, не може бути цінною сама з себе, і дуже багато втрачає, коли її побудовано на непевному статистичному матеріалі.

Щоб мати уяву про способи роботи проф. Слабченка над статистичним матеріалом, розглянемо одне питання, на якому базується низка найважливіших висновків, зв'язаних з господарством виучуваної доби. Це питання про статистику населення.

Провідна думка проф. Слабченка в питанні про рух населення полягає в тому, що населення від часів повстання Богдана Хмельницького до XIX в. зростало дуже повільно (I, 102), стримано (I, 100). Цифра населення збільшилася пересічно в півтора рази (I, 98). Звернімо спочатку увагу на це останнє твердження, підсилене покликом на «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вып. XIII, цебто на статтю В. А. Щепотьєва: «Нѣсколько статистическихъ данныхъ изъ жизни Малороссійской губерніи (нынѣшнихъ Полтавской и Черниговской) въ началѣ XIX в.». Там на с. 84 наведено відомості «о числѣ душъ мужска пола, платящихъ подати въ существующихъ нынѣ двадцати повѣтахъ Малороссійской губерніи». Відомості подають цифру 1.162.493 душ. Звичайно, на підставі цієї тільки цифри, яка до того стосується лише частини Гетьманщини, не можна сказати чи зросло населення Гетьманщини в півтора рази. Коли візьмемо, наприклад, інше джерело, з якого тут же користується проф.

Слабченко: «Населеніє Малороссіи по ревизіямъ 1729 и 1764 г.г.»¹⁾, то зіставлення підсумків цих двох ревизій показує, що населення Гетьманщини лише за тридцять п'ять років зросло значно більше як у півтора рази. «Насколько быстро протекал рост населения»—говорить проф. Слабченко—«можно проследить по отдельным группам населения» і на доказ наводить таблицю числа козаків за 1649, 1650, 1723, 1724, 1729, 1764 роки (I, 97). У цій таблиці викликають непевність відомості за рік 1764. Ідучи за посиланням²⁾, ми знаходимо на сторінці 63 «Трудов Полт. Уч. Арх. Ком.» підсумок козацького населення за ревизією 1764 р., але ж цей підсумок цілком суперечить таблиці проф. Слабченка. Досить сказати, що підсумовано ці таблиці так: 776,143 душі (у проф. Слабченка) і 417,817 (у «Трудах»). Оперуючи цифрами таблиці проф. Слабченка (критично не перевіривши даних), ми бачимо, що козацтво, одна з найбільших груп населення Гетьманщини, від року 1729 до 1764, с. т. за 35 років, збільшилося аж у 11 раз. Якщо на підставі зростання цієї групи говорити за темп зростання всього населення Гетьманщини (а проф. Слабченко так і думає—див. т. I, с. 97), то такий темп аж ніяк не можна назвати повільним. А втім довіри до наведених цифр, а значить і до висновків зроблених на їх підставі, я не маю. Справді, які висновки можна зробити з таких, напр., суперечливих відомостей про число козацтва за 1764 рік без попередньої критичної перевірки цих даних:

163.988—проф. Слабченко, т. I, с. 100,

417.817—Труды полт. уч. арх. ком., IX вып., с. 63,

776.143—проф. Слабченко, т. I, сс. 97—98,

375.181—Шафоновский, Черн. нам. топ. оп., с. 85.

Різниця в цифрах величезна і відповідь на питання, чи правдиві зробив проф. Слабченко свої висновки щодо темпу розвитку населення, чи ні, залежить від того, на якій цифрі ми зупинимося.

Свою основну думку про повільне, стримане зростання населення Гетьманщини проф. Слабченко доводить у ріжний спосіб. Зокрема він уважає, що «незначительный прирост населения обуславливался значительной смертностью, наблюдавшейся в Гетманщине» (I, 100). «К концу XVIII в. заметно даже превышение числа смертей над рожденьями» (I, 101). Це твердження спирається на дві цитати: з книги Берлінського «Краткое описание Киева», с. 128, і Філарета, «Описание Черниговской Епархии», т. I, сс. 118—119. Я не знаю, якою мірою можна довіряти цифровим відомостям, наведеним у Берлінського. Але якщо вони навіть цілком відповідають дійсності, то хибний самий спосіб доказу: неможна випадковими цифрами, що належать лише до одного пункту, доводити закономірність явища, поширеного на всю Гетьманщину. А що цифри ці випадкові, і що смертність у одному місці не може правити за доказ перевищення числа смертей проти числа народжень взагалі, доводить покликання на Філарета. На доказ «превышения» проф. Слабченко з книги Філарета узяв 1771 р., той самий рік, «когда многие умирали от чумы», що відзначає Філарет (I, 117) і про що на жаль не згадує проф. Слабченко. Цілком ясно, що не можна брати винятковий щодо смертності рік на доказ закономірності руху населення. Відтак велику відомість, наведену у Філарета, у кн. проф. Слабченка скорочено, а це цілковито змінює її значіння. У відомості Філарета навіть за рік, коли чума, загальний підсумок народжених виносить 17,877, а померлих—15,272, себто число народжених перевищує число померлих на 2,605 душ. Отже покликання на Філарета несподівано доводить не перевищення числа смертей над народженнями, а явище зовсім протилежне. Ретельно аналізуючи відомості Філарета, ми бачимо, що часткові цифри випадків перевищення смертей над народженнями належать містам та містечкам: Чернигову, Седневу, Березному,

¹⁾ „Труды Полт. Уч. Арх. Ком.“, вып. IX, сс. 61—64. ²⁾ *ibid.*, сс. 61—64.

Мені, Сосниці, Новгородсіверському, Семенівці, Стародубові т. ін., себто у відомостях відзначено цілком зрозуміле явище: чума забрала найбільше жертв по містах, де населення було густе. Посилаючись виключно на цифри смертності по містах, ми, навіть при повній правдивості цих даних, мали б неправдиві висновки. Це примушує нас узяти під сумнів і відомості, наведені у Берлінського щодо Києва: якщо цифри навіть вірні, всеж ми не можемо навести їх на доказ такого важливого загального висновку, як напрямок руху населення Гетьманщини протягом півтора сторіччя, бо не знаємо причину того місцевого явища.

Отже ми вважаємо, що твердження проф. Слабченка про перевищення в кінці XVIII в. числа смертей проти народжень є недоведене, і має цілковиту суперечність з низкою таких же випадкових статистичних відомостей, розкиданих по різних виданнях. Так, напр., у Полтавській єпархії за час з 1797 по 1804 рік кількість народжених значно перевищує кількість померлих¹⁾. У Чернігівській губернії за рік 1785 число народжених—31,429, а померлих—26,664 душі²⁾.—«Незначительное увеличение населения»—говорить проф. Слабченко—«об'яснялось рядом тяжелых несчастий» (I, 102). Після того йде довгий по роках перелік цих нещастя: недорід, голод, посуха, чума, сарана, чума на худобу, морози. Ми, звичайно, не можемо відкинути того факту, що голод, пошесті та інші нещастя можуть у певний спосіб вплинути на кількість населення. Але ж саме покликання на ці нещастя нічого не промовляють. Візьмімо, наприклад, питання про чуму, наслідки якої позначаються на кількості населення безпосередньо. З чумою у нас зв'язано уявлення про велике зменшення населення. А тимчасом після чуми 1771 р., як ми бачили вище, кількість померлих у Чернігівській єпархії менша за кількість народжених³⁾. Щоб довести, як вищенаведені обставини впливали на зменшення кількості населення, проф. Слабченко наводить уривчасті статистичні відомості за Чернігівський полк, запозичені з «Генерального слідства о маетностях Черниговского полка» 1729—1730 років. Для наочності ці відомості він виписує в два стовпці: до 1729 і після 1729 року. Утворюється дійсно певне враження, як і під час читання сторінки з переліком нещастя, а на підставі його—висновок, що населення після 1729 р. різко зменшилося, бо ціла низка селищ другого стовпця має цифри менші як у першому. Досліджуючи питання, що ж то був за згубний 1729 рік, після якого так яскраво помітно зменшення населення, приходимо до висновку, що це справжнє непорозуміння. Річ у тому, що за підставу книг «генерального слідства» була «положена ревизия имений, произведенная по поручению Малороссийской Коллегии великорусскими офицерами в 1726 году». Виявилось, що здебільшого відомості ревізії 1726 року були помилкові і подані неточно і в них переплутано назви сіл, а деякі місцевості зовсім проминуто⁴⁾. Зокрема по деяких селищах кількість дворів показано з перебільшеним складом. Цю різницю між кількістю дворів за ревізією 1726 р. й за ревізією 1729—1730 р., що її М. П. Василенко пояснює недбайливістю складачів першої ревізії, проф. Слабченко наводить на доказ спустіння сіл. Очевидно, що тут ужито хибної методи. Навіть коли припустити, що проф. Слабченко має рацію, і відомості «слідства», що показують подекуди зменшення кількості дворів після ревізії 1729 р. правдиві, все таки спосіб є хибний. З «слідства» вихоплено 8 сіл зі зменшеним складом дворів і зовсім не зазначено, що по ревізії 1726 р. «сыскались сверх присланного экстракта» десятки сіл, слобід та слобідок, і в загальному підсумку ці знайдені села безперечно збільшують значно цифру населення, коли порівняти її із зменшенням дворів у окремих селах⁵⁾,

¹⁾ „Труды Полт. Уч. Арх. Ком.“, т. II, с. 69. ²⁾ Шафонській, Черн. нам. топ. опис., с. 194. ³⁾ Филаретъ, Ист. стат. опис. Черниг. епар., кн. I, Черн., 1873, с. 119. ⁴⁾ Василенко Н. П., Генер. ол. о маетн. Черн. пол. 1729—1730, с. XXV. ⁵⁾ Ibid., див. напр. сс. 33, 59, 95, 101, 110, 115, 147.

«Сыскавшися села»—це села, які обминуто в ревізії 1726 р., а не наново побудовані протягом трьох років.

Підсумовуючи сказане щодо питання про рух населення на Гетьманщині, я мушу сказати, що цього питання проф. Слабченко не розв'язав. Обмежуючись матеріалом, наведеним у книзі проф. Слабченка і викриваючи суперечності в тому матеріалі, які залежать або від некритичного ставлення до матеріалу, або від неправильно застосованих метод, я майже не торкався справи по суті. Мені видається, що розв'язуючи зазначене питання, наука має йти іншим шляхом: за підвалину вивчення треба покласти справжню статистичну методу, що базувалася б не на випадкових цифрах та зіставленнях, а на критично-дослідженому систематичному матеріалі. На щастя, матеріалів до цього збереглося досить. «Малоросейські переписные книги» 1666 р.¹⁾, Румянцевська ревізія, «Генеральныя стѣдствія о маетностяхъ», ревізії окремих полків Гетьманщини за XVIII в.²⁾, описи намісництв, де відомості за населення зсумовано й чудово зведено й т. ін. Роботу треба розпочати з друкованого огляду цього матеріалу (зводячи його, так би мовити, до одного знаменника, с. т. до в'яснення засад, на підставі яких склалися численні ревізії). Це дасть змогу порівняти статистичний матеріал різних ревізій у одному масштабі. Чекаємо на таку працю, а також на видання намічені від Археографічної Комісії—переписні книги, опис намісництв та ін.

На питанні про рух населення я зупиняюся тому, що воно щільно переплітається з усіма соціально-економічними процесами досліджуваної доби. Незадовільне розв'язання його невідмінно відібується і на розв'язуванні інших проблем. Значною мірою від того втрачає цінність і схема, за допомогою якої вивчається організація господарства даної доби.

Головно на схемі, пропонованій від проф. Слабченка для дослідження організації господарства України, я й хочу зупинитися в дальшому викладі, і то з таких міркувань. Кожна схема має умовне значіння, виконує ролю своєрідної робочої гіпотези у вивченні того або того процесу. Що ж зумовлює її цінність? Перед дослідником організації господарства за певний протяг часу, якщо підходити до питання з економічного боку, повстає завдання дослідити його з двох поглядів: щодо статички і щодо динаміки, беручи ці терміни в цілком умовному розумінні. Питання про статичку—це питання про систему господарства, себто про місце, сполучення й співвідношення господарчих галузей за певного історичного моменту. Але жодна система не може залишатися сталою. Отже після того, як встановлено основні риси системи, ми підходимо до неї з боку динаміки, себто вивчаючи оті зміни господарської системи в часі. І тут увагу дослідника притягають два типи змін. Перший—це зміни різних господарських форм, як наприклад, хатня промисловість, мануфактура, вотчинна промисловість. Виникнувши з певних причин, кожна з цих форм вступає в певні стосунки з іншими формами; в дальшому вона може змінюватись, може зникнути, а це завжди спричиняється до змін співвідношень у системі. Другий тип змін—це зміни в процесах, які досліджуємо. Візьмімо, наприклад, те ж питання за промисловість. Розглядаючи процес розвитку промисловости (незалежно від розвитку її форм) за певний протяг часу, ми бачимо, що та або та галузь промисловости, виникнувши з певних причин, може розвиватися, занепадати й знову відроджуватися, так або так сполучуючись з іншими галузями, і вся промисловість у цілому може зазнати тих або тих змін, які завжди можна накреслити як криву. Зміни в формах та зміни в процесах, хоч і становлять собою різні типи змін, але, звичайно,

¹⁾ «Архівна справа», 1925, кн. 1, с. 35. «Праці ком. для вивч. іст. зах.-рус. та вкр. права», вип. II, с. 32. ²⁾ У самому чернігівському краєвому архіві їх налічується до 20.

своєю суттю вони щільно зв'язані між собою і являють різні сторони того ж таки явища.

Цінність схеми її буде залежати від того, наскільки вдало схоплено її зформульовано основні риси системи господарства, яке досліджуємо, і оскільки ґрунтовно простежено зміни в тій системі протягом доби, яку вивчаємо. Разом з тим схема повинна відбити й співвідношення між економікою та правом.

Та будуючи схему її пристосовуючи її, щоб охопити історичну дійсність, можливі такі помилки. Історичне явище, а в тому числі й явище економічного порядку, ми вивчаємо на підставі документів. Методологічні огріхи, зроблені підчас вивчення документів, можуть споводувати невірне змалювання процесів, як те ми бачили у проф. Слабченка, коли він досліджував питання за рух населення. З другого боку, досліджуючи зміни в формах, можна недооцінити значіння термінології, яка зв'язана з окресленням понять. Це і собі може спричинитися до помилок у вирішенні питання про залежність і співвідношення різних господарських форм. Ці помилки, зв'язані з виучуванням змін системи господарства в галузі економічних процесів та господарських форм, можуть значно знецінити й схему, відірвавши її від досліджуваних явищ, або поставивши її в суперечність з ними.

До схеми проф. Слабченка я її хочу підійти з погляду її зв'язку з досліджуваною історичною дійсністю.

Питання про систему українського господарства ніде в книзі проф. Слабченка не викладено в суцільному вигляді, та з розкиданих у праці окремих побіжних зауважень, часткових схем, а головню з викладу науки Зембарта про «економічний децентралізм», пристосованої у проф. Слабченка до господарства Гетьманщини, це питання набирає такого обриса.

В господарському укладі завжди панує «определенный тип с некоторыми определяемыми географическим положением модификациями» (II, 7). Який же господарський тип ми маємо на Україні в XVII—XVIII ст.ст.? В основі його лежить хліборобство, що було переважним заняттям українського народу (II, 5). Хліборобство деколи становило собою основне заняття, в інших випадках — додаткове до утворюваних виробництв, але в той же час воно ніколи не залишалося по-за увагою власників, а здебільшого було центром, від якого радіусами розбігалися різноманітні виробництва. Отже, хліборобство було в основі системи українського господарства, визначаючи по-перше місце промисловості в тій системі, яка народилася з допоміжних до хліборобства промислів. Цим визначається певне співвідношення між хліборобством та промисловістю, а в третьому томі розвивається таку думку (III, 35), що промисловий та хліборобський лад Гетьманщини визначає собою і місце торгівлі: «торговля Украины теснейшим образом связана была с сельским хозяйством Украины и потому велась, так сказать, циклами, посезонно: весною и осенью она шла оживленнее, а прочие времена года затихала и в то же время была доступна всякому хозяину, составляя один из его подсобных промыслов» (III, 4).

Поділяючи взагалі основні думки авторів в даному питанні, я можу тільки висловити жаль, що в праці проф. Слабченка в дальшому затерто дуже цінну думку «об определяемых географическим положением модификациях» господарського типу (II, 7). Навіть ті випадкові й неповні цифри, які подає автор, щоб ствердити думку про господарський тип, промовляють про потребу деякого корективу до окреслення господарського типу України. Якщо на півдні хліборобство становило собою центр, від якого радіусами розбігалися різні виробництва, то на півночі чималі й наголос треба покласти на промисловість. Щоб ясніше уявити собі цю різницю, себто—подати думку про господарські особли-

вості півдня й півночі України цілком доказовою, досить порівняти їх хоч би щодо кількості гут¹⁾, або щодо статистики мануфактурних підприємств, якими розпоряджалися приватні підприємці (II, 98), або, зрештою, можна порівняти організацію торгівлі²⁾.

Нехтування думки про «визначувані географічним положенням модифікації господарського типу» особливо яскраво виявилось у проф. Слабченка в цілком помилковому твердженні, що допоміжні підприємства розподілялися на території Гетьманщини більш-менш рівномірно (II, 8).

Господарський тип змінюється з часом. Проф. Слабченко в своїй книзі не дає нам повної картини поступінних змін господарського типу протягом півтора століть. Він обмежується грубою схемою розподілу господарських змін протягом двох періодів XVII та XVIII століть. Через усі томи проходить протиставлення XVII до XVIII ст. у всіх галузях промисловості, сільського господарства, торгівлі та ін. Звичайно, різниці в господарських умовах XVII—XVIII століть заперечувати не можна. Та лінію проведено надто грубо-схематично і не завжди проходить вона у досліджуваних соціально-економічних процесах там, де її проводить проф. Слабченко. Значно витонченіші й ближчі до дійсності схеми проф. Оглобліна щодо промисловості³⁾ та побудовані д-ром Джиджори щодо торгівлі⁴⁾. Але вивчаючи зміни господарського типу в часі, можна обмежитися лише на констатуванні цих змін за XVII—XVIII століття і не зачіпати дуже важливого питання про взаємозалежність та взаємообумовленість цих змін. У певному формулюванні воно становить питання про «еволюцію хозяйственных форм» (II, 23). Питання це проф. Слабченко не розв'язав стосовно до всього економічного процесу і поставив тільки щодо форм промисловості. У цих рямцях питання за еволюцію господарських форм автор розв'язує, заперечуючи цю еволюцію, висловлюючись за існування в українському господарстві XVII—XVIII століть різних типів організації промисловості, які існували рівнобіжно (II, 183). Очевидно з погляду заперечення наступності господарських форм розглядав проф. Слабченко і питання про двір, яке й після його роботи залишилося не розв'язаним.

Питання про придатність зазначеної схеми до вивчення системи українського господарства, змін у цій системі протягом півтора століття та залежності одних господарських форм від інших доцільніше розв'язати, розглядаючи окремі галузі, які входили до системи українського господарства. Почнімо з сільського господарства.

Сільському господарству проф. Слабченко уділяє в системі господарства України домінантне місце, а з галузей сільського господарства на перший план висуває хліборобство. Цю думку найповніше розвинуто у викладі питання про економічний децентралізм (про це зазначено вище), а також при розгляді питання за тип господарства, або вірніше за тип сільського господарства, до якого прийшла Україна пореволюційної доби (I, 54). За підвалину останнього міркування автор бере означення українського типу господарства, яке зробив проф. Багалій⁵⁾: в ньому характерне це плуг та віл, та ще значне скотарство без загонів, а також мало розвинене городництво. Таке означення в праці проф. Багалія для Новоросійського краю, себто для певної (південної) смуги України цілком зрозуміле, а особливо при порівнянні цього типу з іншими типами господарства на цій же території. Але використане як уза-

¹⁾ Модзалевський В. Л., Гуты на Чернігівщині. У Києві, 1926, сс. 37—132.

²⁾ Оглоблин А., Мануфактура в Гетманщине, с. 145.

³⁾ Там-же сс. 144—146.

⁴⁾ Джиджора І., Економічна політ. рос. правит. супроти України („Зап. наук. тов. ім. Шевч.“..., т. ХСVIII і д.). ⁵⁾ Киевск. Стар., 1889, VII, 134.

гальнення на всю Україну, це означення стає недостатнім. Тут, як те уже взагалі зазначено, проф. Слабченко затирає різницю, яку досить яскраво підкреслив Шафонський поміж сільським господарством південної та північної України. Коли для півдня типове знаряддя є плуг (проф. Багалій має рацію), то «в лесных местах весьма редко где плуг, и тот меньший и легший степного употреблялся»¹⁾, «а обыкновенное там орудие—соха»²⁾. Шафонський дуже детально описує різницю між плугом та сохою. Різниця ця величезна і спричиняється до переваги вола на півдні й коня на півночі. За Шафонським сохи вживають у чотирьох (з 11) повітах Чернігівського намісництва. Та не треба забувати, що на півночі лежала більша частина Новгородсіверського намісництва, де умови господарювання були такі ж самі, як і в чотирьох повітах Чернігівського. Еволюцію сільсько-господарських знаряддів проф. Слабченко уявляє собі так: «плуг постепенно вытесняет другие виды инвентаря по паханью земли, превращаясь в XVIII в. в тяжелый украинский плуг особой конструкции» (I, 55). За Шафонським такої еволюції не було, бо в кінці XVII ст. Шафонський відзначає одночасове існування сохи й легкого плуга на півночі і важкого на півдні. Річ тут, звичайно, не тільки про плуг та соху, вола та коня. Щоб визначити тип господарства, важливо ще дослідити питання за культуру таких рослин як коноплі, за використання в сільському господарстві лісових та взагалі природніх багатств, що характерне для півночі.

Не можна сказати, що зауваження, які присвятив проф. Слабченко окремим галузям сільського господарства та їх співвідношенню, вдалі. Так, наприклад, міркування про скотарство—суперечні й плутані: поступінна заміна під кінець XVIII ст. вола конем (I, 56) перечить еволюції знарядь рільництва, бо важкий плуг, що замінює під кінець XVIII в. на думку проф. Слабченка «другие виды инвентаря по паханью земли», потребував як робочу силу саме вола. Твердження про те, що «с падением интереса к разведению крупного, охотно стал разводиться мелкий скот» (I, 58)—недоведене, бо такої залежності не було. За це красномовно свідчать таблиці Лучицького (I, 58), які констатують: «что почти каждый двор имел и коней, и коров, и волон, и иной скот» (I, 59). Так же плутано розв'язується питання про технічні системи сільського господарства—двопільну, трьохпільну, переложну і, в зв'язку з ними, питання про інтенсивне та екстенсивне господарство. Проф. Слабченко цілком правий, коли говорить, що характерною для України технічною системою було трьохпільля (I, 64). Далі йдуть парадокси. «Трехполье российского общинного типа представлялось системой по существу двухпольной и пара. Другое—украинского типа, когда засевалось все три поля» (I, 65). Це твердження безпідставне. Матеріал же, що наводить проф. Слабченко, промовляє саме за те, що такої різниці не було (Див., наприклад, с. 64, де зазначено, що лукомські обивателі «пасут свой скот на том поле, на котором и пашут, ибо оно разделяется на трое и на одной части пашут на жита, на другой на ярину, а третья часть для пастьбы скота в толоку остается и тако погодно переменяется»). Далі проф. Слабченко твердить, що поле під пар пускали зовсім не обов'язково на «третий год после обработки и на отдых только в течении года». При цьому він посилається на сторінку 613 Шафонського, що в Гадяцькому полку були землі, які перебували «под посевом подряд в течение 6 лет без передышки» (I, 62). Але на сторінці 613 таких відомостей у Шафонського немає. Там говорено лише про ниви, які «несколько лет без посева под сенокосом оставались», проте ці відомості подаю побіжно й нале-

¹⁾ Шафонскій, Черн. намѣст. топогр. опис. 1851, с. 167. ²⁾ Порівн. Дневн. Зап. Як. Марковича, М., 1859, ч. II, с. 282.

жать вони до явищ виняткових, які не порушують сталого трьохпілля, бо на дальшій сторінці 614 Шафонський подає: «пахотные земли разделяются, как и во всей Малой России, на три поля или, по малороссийскому названию, на три руки, или на три смены, с которых одна, после снятия ярового хлеба, одно лето не пашется, а остается на толоку, на которой, до снятия с прочих двух полей скот пасется».—Далі проф. Слабченко твердить, що трьохпільна система в Гетьманщині—то була система переложна. (I, с. 65—66). Розглядаючи сільське господарство за XVIII в., автор уважає, що поміщицьке господарство переходить до кращих форм хліборобської культури, себто до переложної системи з уживанням угноєння (т. I, 154). На сторінці 176 констатуються «робкие пробы перехода к переложной системе ведения хозяйства, требовавшей множества рук и длительного труда населения». На с. 178 констатується «переход к интенсивному хозяйству, именно к введению переложной системы». Усі ці фрази, в яких видно, що переложна система є інтенсивна, звязана з витратою великої праці й уживанням угноєння, я зараховую до парадоксальності мислення проф. Слабченка, який у цілком певні поняття вкладає іноді противне загальноживаному розуміння.

Звертаючись до форм господарства, ми знаходимо цілком обґрунтоване твердження проф. Слабченка, що воно було дворовим. З цим твердженням можна цілком погодитись, як і з тим, що общин на Україні в тій формі, в якій ми спостерігаємо її у Великоросії, не було. Та з означенням двору, яке дає проф. Слабченко, погодитись не можна. Відкинувши всі, які існують, означення двору, як незадовільні, він означає двір, як «условную единицу недвижимости, состоящую на праве собственности» (I, 38) і походження його пояснює в такий спосіб. Спочатку цього терміна вживано на означення двора державця, та пана-феодала, а після революції 1648 року, коли кожному обивателеві було надано всіх прав, які до революції мав польський пан, у кожного вільного став свій двір. Означення двору, як «условной единицы недвижимости, состоящей на праве собственности», є таке широке, що до нього ввійде, наприклад, поняття і бездвірної хати, і взагалі кожний клапоть землі маєткований на праві власності. Логічною помилкою проф. Слабченка є, в данім разі, надмірне поширення поняття, а це виникло як наслідок зловживання методом вилучення. Незадовільно пояснено на мою думку і походження двору. Двір існував і до революції 1648 р., і його пояснення затемнює наступність між старими та новими формами. А в тім проф. Слабченко сам наче почуває недостатність свого означення і на сс. 39—45 (т. I) наводить величезний матеріал, який доводить те, чого не хоче довести автор. Двір—індивідуальна власність, але «собственность связывалась ее родом»... «отчуждение возможно было лишь с согласия и разрешения рода» (т. I, 39). Ця участь роду, доведена численними фактами, які тут же наводить проф. Слабченко, показує, щодо означення двору, як одну з ознак, треба було ввести його родинний склад, а це і собі розв'язало б питання про походження двору, про зв'язок його з дореволюційними формами і пояснило б дальший процес індивідуалізації двору¹⁾. Взагалі ж це питання потребує дальшого досліджування.

Отже, намітивши вірно місце сільського господарства в загальній схемі господарства України і відзначивши в загальних рисах вірно його форми, проф. Слабченко дав досить плутані й суперечні відомості щодо зміни окремих його галузей та форм і щодо співвідношення їх протягом XVII—XVIII ст.ст. Деякі питання організації сільського господарства навіть не порушені, як те, наприклад, дуже важливе питання, чи власним реманентом обробляли поміщики землю, чи селянським. Вага цього

¹⁾ „Труды полт. уч. арх. ком.“, вып. XII, сс. 103—104.

питання полягає в його звязку з іншим—з питанням інтенсифікації великого сільського господарства за XVIII ст. Це питання проф. Слабченко розв'язує так: «крупное хозяйство перешло на интенсивную систему земледелия» (I, 176, 178). Я вважаю, що це певною мірою правдиво лише щодо деяких передових великих господарств, але переважна більшість поміщицьких господарств, безсумнівно, господарювала так, як і селяни, і тому твердження проф. Слабченка, що «на панских землях обычно урожай бывал сам—10, и часто доходил до сам—20, между тем как на крестьянских землях он не превышал сам—7—8» (I, 178),—цілком довірливо. Деякі питання організації сільського господарства (напр., питання за трьохпільля) розглянуто однобоко, бо їх зачеплено лише побіжно, розв'язуючи інші. Спиняючись знов на питанні про конструкцію книги, треба сказати, що в загальній конструкції є істотна хиба: тоді як промисловості й торгівлі присвячено окремі томи, питанням організації сільського господарства приділено дуже незначне місце в тому, де розглядається головне землеволодіння. Окрім того деякі галузі сільського господарства (наприклад садівництво) розглянуто в тому, присвяченому промисловості.

Переходимо до розгляду промисловості, якій присвятив проф. Слабченко другий том своєї роботи.

Яке місце в системі господарства України приділяє проф. Слабченко промисловості? Викладаючи про «економічний децентралізм», він на центральне місце в системі господарства ставить хліборобство, а далі розвиває думку про підпорядковане становище промисловості. І саме тому, що найпоширеніше заняття українського народу було хліборобство, с.-г. промисли стали переважати у виробництві Старої України. Навіть відокремлюючись від хліборобства тою чи іншою мірою, вони разом з тим не переставали доповнювати головне заняття безпосередньо в хліборобських інтересах (виріб і ремонт с.-г. знаряддя), або допомагали йому (перемелювання, перепускання хліба, одержування вовни). З допоміжних промислів і з'явилася українська промисловість (II, 8).

До числа «подсобных с.-х. промыслов» (II, 8—10) проф. Слабченко застосовує копальні, гуті, буди, гуральні, салотопні, кахлярні, канатні заводи, броварні, цегельні, млини, селітроварні, скотарні, кузні і т. і. і т. і.,—коротше кажучи, всю промисловість тогочасної України. Думка, що лежить в основі цього, себто думка, що проти інших галузів господарства України переважає сільське господарство, загалом правдива. Але розуміння «подсобных с.-х. промыслов» надто поширене. Звичайно, коли в основі життєвого укладу лежить сільське господарство, то будь-який промисел (навіть інтролігаторство) можна розглядати як допоміжний щодо нього, але поява деяких виробництв могла бути і не зв'язана з інтересами хліборобства (II, 8). Поширеним поняттям «подс. с.-х. промыслы» затемнено правильну в основному думку про підлегле становище промисловості в системі господарства України. Зокрема ж це спричиняється до великої незручності щодо класифікації виробництв (II, 144) і позначається на конструкції книги: напр., класифікуючи виробництва, проф. Слабченко не зазначив межі поміж виробництвами суто с.-г. типу (гуральні, млини) та між виробництвами, що повстали з експлоатації надрів (рудні, гуті, вапнярки).

Щоб охопити зміни в виробництві України протягом XVII—XVIII століть, проф. Слабченко пропонує таку схему. Виробництва поділяються на дві групи: до першої групи належать виробництва, що засновані на індивідуально родинних засадах, регульовані звичаєм або неформальною умовою. Спеціалізації праці немає — єсть кооперація сил, кожен робив свою роботу. Виробництво до того дрібне. За мету йому править невели-

кий заробіток, щоб підтримати існування. Друга група базувалася на засадах колективної праці і регулювалася формами писаного права, ґрунтуючись на спеціалізації та розподілі сил і праці. Керівник міг бути відокремленим в такому виробництві від робітників... Виробляють на ринок з метою мати прибуток. Відмінність українського господарства за Гетьманщини XVII віку була в перевазі «первого типа производства, в XVIII веке—второго, что не меняло общей деревенской физиономии промышленности Украины» (II, 22). Цю схему він доповнює схемою, побудованою в іншому розрізі. «Индивидуальная и социальная организация не были представлены только самим себе. Они преследовали определенные цели удовлетворения потребностей разного радиуса. Кратчайший связывался с удовлетворением потребностей индивидуального хозяйства в пределах самого же хозяйства. Удовлетворение потребностей третьих лиц ближайшего района достигалась при помощи труда сельского и цехового ремесленника. Обе означенные цели в соединении с торговыми операциями на потребителя, не зависимо от места нахождения рынка, осуществлялись вотчинною фабрикою. Наконец, ряд предприятий предназначался к удовлетворению нужд республики и метрополии; цели тут ставились уже более широкие, чем в предыдущих случаях» (II, 23). Ці схеми дають можливість, каже проф. Слабченко, «классифицировать типы организации производства Украины XVII—XVIII стол. во всем объеме и вне не доказанного перехода одного типа хозяйства в другой (что иногда носит наименование эволюции хозяйственных форм)» (II, 23). Ця думка становить собою одну з провідних думок в книзі, і проф. Слабченко повторює її знову в кінцевому розділі другого тому: «вопреки мысли, высказывавшейся в литературе по истории хозяйства об обязательной эволюции от одних форм к другим, в украинском хозяйстве XVII—XVIII стол. видим разные виды организации существовавшими параллельно» (II, 183). Ця думка стосовно до запропонованих від проф. Слабченка схем, обмежує завдання дослідника лише встановленням (констатуванням) певних форм виробництва. Звичайно, це спрощує роботу. Але на жаль звичайним констатуванням рівнобіжності існування різних видів організації не розв'язується дуже важливе питання про співвідношення між ними. Одночасне існування різних видів організації виробництва може відбутися в різних формах: одна форма може обернутися в другу, а може існувати рівнобіжно, одна форма домінує тепер і відживає зі зміною економічних умов, змінючись на іншу і т. і. Звичайне констатування спричиняється до низки непевностей. Візьмімо, напр., питання за шкіряну промисловість, як його викладав проф. Слабченко (II, 114—117). Спочатку вона належала шкіряному лимарському цехові. «Цеховое производство сменили без всякой видимой борьбы «дома» и «заводы». Це—заміна форм організації. А залежність між ними? Чи з'явилися «дома» як наслідок розкладу цехової організації? Наче б то ні, бо мова йде про другий процес—процес вилучення окремих промислів у незалежні виробництва, і процес цей розглядається по-за всякою залежністю від першого процесу. Далі питання про «дома» і «заводы». Коли розглядати завод Артіно в Ніжині¹⁾ і «партикулярные мещанские кожевенные дома», розглядувані від проф. Слабченка за одними дужками (II, 115), то без сумніву ми маємо тут справу з різними формами організації виробництва, за термінологією проф. Слабченка «с домашней, выделившейся из круга иных домашних производств, промышленностью» з одного боку, та мануфактурою—з другого. У Оглобліна ми знаходимо цікаві відомості, що ця справжня мануфактура іноді знижувалася до розміру і характеру «дома». Зрозуміло, що визначаючи залеж-

¹⁾ Оглоблин А. П., Мануфактура в Гетманщине, сс. 140—143.

ності між цеховим виробництвом і «домом», між «домом» і «заводом» в шкіряній промисловості, ніяк не можна обмежуватися констатуванням рівнобіжного існування цих форм.

Проф. Слабченко, класифікуючи види виробництва за своїми схемами, обмежує своє завдання лише констатуванням певних форм виробництва. Але й до констатування треба поставити певні вимоги. Перша й головна з них—точність означень і формулювань, себто питання про термінологію. Великим мінусом книги, яку присвячено промисловості, треба вважати те, що автор, будуючи свої схеми, зовсім обминає це питання, не надаючи видимо йому жадного значіння. А проте цілком ясно, що від того, в якому значінні вжито те чи інше слово, залежать значною мірою і остаточні висновки. Ігнорування питання про термінологію спричиняється до значної невиразності і плутанини цілої низки означень та понять у другому томі. Візьмімо, напр., поняття «домашня промисленность». За хатню промисловість Ленін вважає «переработку сырых материалов в том самом хозяйстве (крестьянской семье), которое их добывает¹⁾». «Промышленность Украины XVII ст.», каже проф. Слабченко, «правильнее назвать не кустарною и не семейною, но домашнею, чем определяется ближайшим образом и цель и потребительский круг данных предметов и работающий состав. По роду такая промышленность относилась к кустарной, по силам—связывалась с семьею, потребителем выступить мог сторонний заказчик, но таковым всегда являлось домашнее хозяйство» (II, 112). Здавалося б, що проф. Слабченко замінив вузький термін на другий, ширший, який охопив і поняття «кустарной промышленности». Але, на думку проф. Слабченка, «домашнее производство не имело дела с рынком, оно заменяло его» (II, 113), а нам відомо, що кустарна промисловість на Україні мала зв'язок з ринком, отже тут щось не збігається з поняттям «домашней промышленности». Далі проф. Слабченко говорить «о кустарничестве в собственном смысле слова. Старая Украина знала целые округа, занимавшиеся определенными кустарными промыслами» (II, 113). Покликаючись на погляд проф. Іванюкова, проф. Слабченко наче-б то бачить різницю між цими поняттями саме в тому, що кустарна промисловість постачає на ринок. В дальшому ще більше заплутується справа, коли мова йде про дрібне й велике господарство. «Мелкое индивидуальное хозяйство Гетманщины XVII—XVIII стол. знало только домашнюю не детализованную промышленность, крупное—в большей или меньшей степени детализованную и кустарную» (II, 113). Зовсім не ясно, в якому розумінні ужито тут термін «кустарная промышленность», бо сказати, що для великого господарства була відома кустарна промисловість, а дрібне не знало її—ніяк не можна. І зрештою справа стає цілком безнадійною, коли практично застосувати ці терміни. Виріб обценьків у селищі Злинці, килимів—в Ахтирці, мила—в Новозибкові подається, як зразок «обособившейся в известном смысле домашней промышленности» (II, 108), а виріб меблів у Ропській волості, виробництво полотен в с. Морчишиній Буді—зараховується до кустарництва (II, 113). Так чи інакше, а за тої плутанини в термінології²⁾, яка існує в економічній літературі взагалі, варто умовлятися щодо термінів. В роботі ж, що охоплює всю сукупність економічних явищ України, це просто потрібно. Тому то треба вітати спробу проф. Оглобліна взяти до розгляду це важливе щодо української промисловості з методологічного боку питання³⁾. Між іншим проф. Оглоблін з повною рацією надає великої ваги в питанні про термінологію «истории

¹⁾ Ленин, Развитие капит. в России, 1925, с. 263.

²⁾ Порівн. напр.: Ленин, Развитие капит. в России, 1925, с. 356. Яворський, Україна в епоху капіталізму, Д.В.У., вип. I, с. 243. Туган-Барановський, Осн. полит. экон., с. 152. ³⁾ Проф. Оглоблін А. Н., Мануфактура в Гетманщине, сс. 16—29.

отдельных предприятий, в изучении деталей выясняющей форму промышленности»¹⁾. На цьому пункті обидва дослідники сходяться. Тому в книзі проф. Слабченка багато відведено місця «каталогізації», себто переліку та опису підприємств. Цілком правильно каже проф. Слабченко, що каталогізуванням можна встановити розмах обробної промисловости, форми промисловости, їх види, зміну типів і т. і. (II, V). Але проф. Слабченко помиляється, посилаючись на неповність своїх «каталогів» у тому розумінні, що «восполнение списков в незначительной степени изменило-бы результаты исследования: изменения могут быть количественные, но вряд ли качественные» (II, V). Я повинен сказати, що деякі з каталогів проф. Слабченка не задовольняють як з боку кількісного (отже не можна встановити розмах промисловости, а розвиток окремих промислів, напр., гутний, виступає в цілком протилежному вигляді), так і з боку якісного, що перешкоджає точно визначити форму промисловости, себто задовільно розв'язати питання про термінологію. Зрештою невиразність щодо термінології та огріхи каталогізації, себто знов таки недостатність статистичних відомостей, про що вже згадувалося вище, спричиняються до суперечности між схемою і тими економічними процесами, які вона намагається охопити.

Для ілюстрації розгляньмо деякі види промисловости, що становлять старі українські промисли.

Монографія В. Л. Модзалевського «Гути на Чернігівщині», що вийшла 1926 року, цілком знецінює те місце другого тому роботи проф. Слабченка, де говориться про гутницьку промисловість (147—105). Наводячи реєстр гут, проф. Слабченко каже: «каталог гут сравнительно невелик, но он дает представление о количестве стеклянных заводов,—их размерах, устройстве, и оборотах» (II, 148). Зіставляючи перелік гут в цих двох роботах, ми бачимо, що каталог гут в книзі проф. Слабченка зовсім не дає уявлення про кількість скляних заводів на Гетьманщині: 22 гуті, з яких складено цей каталог, не виносять і чвертки загального числа гут, що подано в Модзалевського. Цілком зрозуміло, що для дослідника не так уже й байдуже 20 чи 100 гут було на Гетьманщині. Невичерпність та випадковість в каталозі позначається і на висновках. Спираючись на свій каталог, проф. Слабченко твердить, що «стеклянная промышленность, у которой в XVII стол. были все данные для дальнейшего развития, в следующем веке стала хиреть» і що «XVIII век сокращал стеклянную промышленность как вид хозяйства» (II, 150). Виявляється, що таке твердження цілком помилкове. Досліджуючи час, коли повстали і функціонували гуті, В. Л. Модзалевський, цілком правильно приходить до висновку, що «часом розквіту чернігівських гут була друга половина XVIII ст.»²⁾. Коли взяти на увагу, що уже XVII стол. «украинские заводчики наводняли Москву по зимнему пути стеклом»³⁾, то криву зросту гутної промисловости XVII—XVIII ст. можна накреслити, як всхідну лінію. З аналізу складу власників гут (зі списку В. Л. Модзалевського) видно, що 25% гут належало монастирям. Це говорить про те, що монастирські господарства XVIII ст. були найжиттєздатніші, а звідси стає зрозумілим висновок В. Л. Модзалевського, що на занепад гутної промисловости (поруч і з іншими причинами) вплинула секуляризація монастирських маєтностей 1786 року, бо в той час закрилася назавше ціла низка гут. Лише з книжки В. Л. Модзалевського ми маємо більш правдиві уявлення про розмір гутної промисловости, про її організацію про місце в системі українського господарства взагалі, про її розвиток, про робочу силу і т. п.

¹⁾ Там же, с. 4. ²⁾ Модзалевський В. Л., Гути на Чернігівщині, Київ, 1926, с. 30.
³⁾ Покровский М. Н., Русская история, т. III, с. 118.

Зокрема В. Л. Модзалевський висунув одно дуже цікаве питання про категорії гутницьких робітників (гутники, майстри, склярі, шулярі, осмольники, складачі скла, будники, ковалі, ганчарі, котельники), с. т. про розподіл праці. Пропонуючи свої схеми, проф. Слабченко подав до них такі зауваження: «в підприємствах різних розміров труд представляється деятельностью то одного человека от начала до конца, то объединял работу нескольких рабочих, основанную уже на известной степени разделения труда. Из всех деталей последнее имеет наибольшее значение» (II, 22). Цікаво було б простежити на старій гутній промисловості, як далеко в глиб XVII в. заходить розподіл праці між окремими категоріями робітників.

Такою ж мірою незадовільно досліджено в книзі проф. Слабченка і другий старий вид української промисловости — добування металів, точніше кажучи, добування заліза. По-перше бракує каталогу рудень¹⁾, тому ми не можемо уявити собі розміри цієї промисловости. Це становить собою джерело низки цілком довільних тверджень. Так, напр., проф. Слабченко каже, що «общая выделка железа на Украине не превышала нескольких сот пудов» (II, 44) на рік. Перевіряючи наведені від проф. Слабченка за Лазаревським²⁾ відомості, ми бачимо, що проф. Слабченко помилився, взявши місячну продукцію на вепринській рудні (30—40 п.) за річну (500 пуд.). Правда вепринська рудня могла бути в продукції заліза як виняток, але не треба забувати, що кількість рудень нараховувалася десятками³⁾. А тому на підставі того ж матеріялу, який був під руками у проф. Слабченка, я вважаю, що річне здобування в українських руднях заліза виносить не сотні, а тисячі пудів. З невиразного чи неправдивого уявлення про кількість вироблюваного на Україні заліза у проф. Слабченка натурально повстає і друге помилкове твердження: коли заліза мало, то воно дороге: «за железо приходилось платить громадные деньги» (II, 145). Щоб довести таке положення, він удається до часто вживаної у нього методи—випадкової цитати з реєстра речей, які пограбували гайдамаки, а з того виходить, що коня 1755 року оцінювали в 40—50 золотих, а котел в 100 золот. (II, 145). Але в наведеній цитаті все викликає сумнів. По-перше, зовсім незнати чи був це котел мідний чи залізний, по-друге, невідома його вага, по-третє, реєстр складено для того, щоб одержати відшкодування, себто ціни безперечно перебільшені. Вживши такого способу, як проф. Слабченко, ми можемо показати, що того ж самого 1755 року, в межах якого проф. Слабченко порівнює вартість залізного (?) котла з вартістю коня, єсть певні вказівки на дешеву ціну заліза на Україні в листі канцелярії Генеральної Артилерії⁴⁾. Але звичайно в питанні про ціни на залізо треба йти не шляхом випадкових цитат, а систематичного дослідження джерел⁵⁾. В усякому разі, за залізо не то що доводилося платити великі гроші, як твердить проф. Слабченко, а навіть деякими роками воно було просто дешево. Досліджуючи питання за ціни на залізо, треба розглянути питання про конкуренцію українського заліза «с сибирским и другим великорусским железом», яка при поганій якості українського заліза⁶⁾ без сумніву також повинна була вплинути і на вартість останнього.

¹⁾ Перелік рудень можна було б скласти хоча б на підставі опису Чернігівського та Новгородсіверського намісництва. ²⁾ Лазаревський А. М., Опис. Стар. Малор., I, 363. ³⁾ 1755 р. на території двох полків Стародубського і Чернігівського було 29 рудень. Див. „Киев. Стар.“, 1888, IV, с. 52.

⁴⁾ „Киевск Стар.“, 1888, IV, с. 61. „Нынѣ же въ сочиняемую ревизію ежели оныя рудники будутъ написаны между тяглыми къ дачѣ консистентской, то и достальныя могутъ тое свое художество оставить, через что привиллегія останется безъ исполненія, а нація малоросійская безъ пользы, яка поднесъ отъ тѣх рудень через дешовизну железа происходила, остаться можетъ.“ ⁵⁾ Напр. Арх. Петроп. м-ря, № 1, 8, 10, 13, 17, 18, 73, 80, 101. Книга расх. магистр. Стародуб., 1741, 1742 (Черн. Краев. Іст. Арх.). ⁶⁾ Шафонській, Чер. нам. топ. оп., 1851, с. 20.

Отже питання про організацію рудного промислу, про питому вагу цієї галузі серед загальної системи господарства України, про її зміни протягом XVII—XVIII віку, про причини занепаду, про розподіл праці на руднях¹⁾ тощо, проф. Слабченко не розв'язав, і питання за рудні вимагає такого ж спеціального дослідження, яке маємо про гути в роботі В. Л. Модзалевського.

Перейдемо до питання про торгівлю. «Промышленный и земледельческий строй, в каком пребывала Украина, определяли собою и положение и состояние торговли. Мелкому индивидуальному и интегральному хозяйству, ремесленнику-одиночке соответствовал тип мелкой лавочной и разносно-развозной торговли; крупному вотчинному хозяйству соответствовала крупная оптовая и ярмарочная торговля... Интегральному хозяйству соответствует интегральная торговля; дифференцированный торг связывается только с дифференцированным же типом хозяйства» (III, 35). Цією схемою захоплено відразу двоє питань: і питання про місце торгівлі в системі українського господарства і питання про її характер у XVII—XVIII ст. До цієї схеми потрібно додати такі вказівки: «Особенностью украинской торговли XVII стол. являлось то, что, в сущности говоря, покупатель и производитель в быту Гетманщины совпадали» (III, 5), а XVIII ст. торгівля вилучалася в самостійний промисел, себто переводилася переважно за допомогою торгових агентів і речами з чужого виробництва (III, 47).

Розглянемо спочатку загальний процес розвитку торгівлі. Від того, якою мірою правдиво й виразно подано цей процес, залежить ціла низка практичних питань щодо погодження цієї схеми з історичною дійсністю.

До питання про загальний процес розвитку української торгівлі проф. Слабченко подає такі твердження: «Благодаря разным обстоятельствам... торговля все падала, и к началу XIX столетия падение дошло до очень низкого предела... Иностранные рынки, стало быть, для украинского сырья были утрачены... Но и внутренняя торговля, за исключением двух-трех пунктов, падала» (III, 44). Далі подаються різні докази, щоб ствердити цю думку і тут саме доводиться констатувати непогодженість в двох напрямках: 1) багато з наведеного на доказ не доводить цього твердження, 2) матеріял книги в багатьох випадках показує протилежне. Для прикладу я розгляну деякі докази. Доводячи занепад вивозу на кінці XVIII віку, автор, між іншим, покликається на відомості про щорічний врожай у Полтавській губернії за 10 років в кінці XVIII і початку XIX віку та про його використання²⁾. У цій таблиці вивіз подано в надто незначних цифрах і всього лише за три з дванадцяти повітів: Гадяцький, Кременчуцький, Константиноградський. Нам здається, що дані цієї відомості потребують критичного перегляду, бо тут не подано вивозу з найбагатших на хліб і відомих у торгівлі хлібом повітів Полтавщини (Прилуцький, Роменський та ін.). Недостатність даних у відомості зовсім не свідчить про брак торгівлі. Крім того, мова тут іде лише про Полтавську губернію і лише про торгівлю хлібом. Чи ж можна на підставі цього казати про занепад торгівлі на Україні взагалі?

На доказ того, що «внутренняя торговля за исключением двух-трех пунктов падала», проф. Слабченко на с. 44 подає відомості про кількість паспортів, що видавалися на торгові операції за 1798—1801 рр. На його думку ці статистичні дані «констатируют общее падение торговли», та те, що «торговля была преимущественно внутренняя» (45). Підраховуючи уважно подані відомості про те, скільки забрано паспортів, ми бачимо, що за роками їх число розподіляється так:

Рокп.	Число паспортів.	Роки.	Число паспортів.
1798 .	733	1800	. 1017
1799 .	844	1801	. 1170

¹⁾ „Киевск. Стар.“, 1888, IV, 58. ²⁾ „Труды полт. уч. арх. ком.“, вып. XIII, с. 98.

Отже ми бачимо тут щорічне зростання числа паспортів. Виходить, що на підставі цих даних не можна констатувати загального занепаду торгівлі, а навіть, коли вважати ці відомості за матеріял певний, то вони повинні доводити не те, що доводить проф. Слабченко, а якраз навпаки. Але на мій погляд вони навіть і цього не доводять, тому що не можна з випадкових цифр, що стосуються частини території, робити загальні висновки за всю територію України. Щоб характеризувати занепад торгівлі взагалі, потрібно було б взяти головне відомості, що стосуються Ніжина, Стародуба, Чернігова, Новозибкова й Києва, бо коли й можна говорити про клясу купецтва в повному розумінні цього слова, то треба брати відомості за торгівлю на північній Україні¹⁾. Я маю на увазі, по-перше, Греків. Відомостей про занепад торгового обігу в Ніжині під кінець XVIII віку ми не маємо. Навпаки, з опису Гільденштедта (1774 року) та двох описів Чернигівського намісництва поч. 80-х рр. (Пащенко і Шафонський) видно, що ніжинська торгівля на цей час ані трохи не втратила свого значіння, що ніжинські купці ведуть широку закордонну торгівлю з Данцигом, Кенігсбергом, Сілезією, Бреславлем, Віднем, Волошиною, Австрією, Туреччиною, Молдавією, Кримом, Італією, Польщею.

Рівнобіжно з цим, протягом XVIII стол. досить успішно росте розкольницька торгівля на Стародубщині. Вага розкольницької торгівлі величезна, але в книзі проф. Слабченка чомусь вона не знайшла відповідної оцінки. Осівши на Чернигівщині під кінець XVII віку, розкольники спонукали до величезного пожвавлення економічне життя України. Мало працюючи в хліборобстві, розкольники всю свою енергію скерували двома напрямками: на промисловість і торгівлю. В галузі промисловости використали всі економічні можливості, виробляючи мило (миловарень в Новозибкові 14 з продукцією коло 50.000 пуд., в Климівій—3, в Клинцях—6, в Добрянці—3), олію (в Новозибкові коло 8.000 відер, в Клинцях коло 500 бочок), канати, обробляючи шкіру (в Климівій шкір. заводів—3, Клинцях—2, Добрянці—2), виробляючи обценьки (в Злинці коло 10.000 шт. на рік) і т. п.²⁾ Ще більше значіння має розкольницька торгівля. Орудуючи капіталом від 500 до 3000 карбованців та провадячи торгівлю, головне, за кредит, розкольники скуповують і продають прядиво, мед, віск, шетину, дьоготь, рибу, сіль, олію, канати, мило. В «Описанні Новгородсѣверского намісництва» ми знаходимо дуже цінні відомості щодо напряму розкольницької торгівлі³⁾. Конопляну олію вивожувано на Київ, Переяслав, Ніжин, Лубні, Кременчук, Полтаву, Ромен, Єлисавет, Ригу, Варшаву, Кенігсберг. Мило та прядиво до Риги, Варшави, Вільна, Кенігсбергу, Люблина, Москви; канати і мотузки на Київ, Кременчук та на Дін; шкіру—до Могилева і Бердичева, обценьки—на Петербург, Москву, Ригу, ліс—на Кременчук, Херсон, Озівську губернію. Там же в «Описанні» є відомості⁴⁾ про те, як Новозибковці, скуповуючи в полках Переяславському, Лубенському, Ніжинському та Прилуцькому рогату худобу й коней, женуть табунами до Варшави і Вільна і купують собі крам у купців, приїжджих з Гданську та Кенігсбергу. З цих відомостей ми бачимо, що під кінець XVIII віку внутрішній ринок дуже розрісся через поширення на чорноморські степі і завдяки виходу до Чорного моря. У торговому обігові велику роль стали відігравати Слобідсько-українська губернія, Катеринославська та взагалі південь. Повстали нові торговельні пункти: Харків, Суми, Херсон, Миколаїв, Одеса⁵⁾.

¹⁾ Джиджора І., Економічна політ. російск. правит. супроти України („Зап. Наук. тов. ім. Шевч.“ В. ХСVIII, с. 65). ²⁾ Лазаревський А. М., Опис ст. Малорос. т. I, сс. 449, 451, 456. ³⁾ Там же, 455, 464, 450, 453. ⁴⁾ Там же, 450, 451. ⁵⁾ „Труды полт. уч. арх. ком.“, II, 76.

Поширився внутрішній ринок і в напрямку на Правобережжя¹⁾. Разом з тим ми бачимо, що і звязки закордонні не обриваються, а навіть українські фабрикати (мило, канати і др.), всупереч твердженням проф. Слабченка, яке сперто на випадкові відомості за Кременчук (III, 44), не лише на місці спродувалися, але й вивозилися за кордон. Зрештою сам же проф. Слабченко відзначає зріст з середини XVIII віку вивозу Чорним морем: «Вывоз Черным морем выражался в 1762 году в 59,097 руб., в 1776 году в 369,823 руб., в 1793 году в 1.293,563 руб. (III, 140). Відомості про ярмарки, що подає проф. Слабченко, цілком заперечують його думки про занепад внутрішньої торгівлі. Порівнюючи XVII і XVIII ст., проф. Слабченко констатує такий факт, що у XVIII ст. число ярмарків надзвичайно зросло проти XVII ст. (III, 141). Разом з тим він відзначає дуже великий обіг на українських ярмарках особливо під кінець XVIII ст. Обіг на всіх українських ярмарках, а їх дехто нараховує до 400, виносив цифру коло 12.000.000 карб., але справжню цифру, як думає проф. Слабченко, треба збільшити втриє (III, 127). Ці відомості, які свідчать про велике пожвавлення обігу товарів, становлять собою цілковите заперечення його тверджень, ніби торгівля до початку XIX віку підупадає (III, 44).

Деякі суперечності ми подибуємо і в трактуванні питання про купецтво і групи, що з ним конкурують у торгівлі. На думку проф. Слабченка купецька кляса вилучилася і тою чи іншою мірою зміцнилася до половини XVIII ст. (III, 20). На той час виробник-власник товарів, що до XVII віку панував на ринкові, поступається перед купцем-посередником (III, 17). Це твердження можна розуміти тільки так, що торгівля, виділена на той час в незалежний промисел, в переважній більшості потрапила до рук купецької кляси. Але це твердження, пов'язане в схемі проф. Слабченка з інтегральністю торгу XVII в. і його диференціяцією за XVIII ст., становить безсумнівну суперечність до його ж твердження, що «в XVIII веке шляхетству удалось захватить в свои руки крупную торговлю, на долю купечества остались лишь мелочные или подсобные операции в роде торговли кожами, холстом, сермяжным сукном и пр.».

Чим пояснити зазначені вище суперечності? Невиразним розчленуванням економічного процесу в поперечному і подовжному напрямку. Без сумніву крива розвитку торгівлі значно складніша проти поданої від проф. Слабченка. Навіть при поверховому вивченні впадає в око: 1) епоха «ізолюваності» українського господарства за перші десятиріччя після революції 1648 року, 2) піднесення торгівлі під кінець XVII та за перші десятиріччя XVIII віку, що так докладно викладено в книзі д-ра Джиджори, 3) нове торгове піднесення під кінець XVIII ст., зв'язане, переважно, з поширенням ринку і розвитком поміщицького господарства. Кожний з цих, сказати б, поперечних розрізів виучуваного процесу потребує уважного дослідження. Разом з тим виразнішого дослідження потребують подовжні лінії цього процесу: я маю на увазі торгівлю різних соціальних груп. Зокрема треба пошкодувати, напр., що проф. Слабченкові «пришлось ограничиться сравнительно немногими данными по вопросу о помещичьей торговле» (III, VIII). Це питання таке важливе, що конче потребує самостійного дослідження.

В тісному зв'язку із твердженням проф. Слабченка про те, що за XVII століття панував на українському ринкові виробник-власник товарів, а XVIII ст. купець-посередник, стоїть друге положення його схеми: за XVII сторіччя переважала угода міни, а за XVIII ст.—купівля-продаж (III, 16—17, 88, 91). Твердження про те, що XVII вік характеризується угодами міни, здається мені неправдиве, і докази, подані на захист його,

¹⁾ Там же, II, 111. Пор. Оглоблин А. Н., Мануфактура в Гетманщині, сс. 244—145.

не переконують. Розглядаючи приклади угод, на які посилається проф. Слабченко, ми бачимо, що це—дарування (III, 90), а не типові обігові угоди. Не треба забувати, що Україна XVII віку пережила перед революцією 1648 року період широкого торговельного обміну з грошовою основою (III, 33). Уважати, що після того обмін на Україні відбувався в формі обопільного обміну дарунками, себто в формі дарування—міні, що властиві примітивним народам, неможливо. Можна було б погодитися з автором тоді, коли б він явища обміну з'ясував важкими економічними умовами, яких зазнала Україна через революцію 1648 року, а слідом за нею й через чвари, які вкупі спричинилися до браку достатньої кількості грошових знаків. Але проф. Слабченко, згадуючи побіжно ці обставини (III, 91) з приводу проєкту умови 1726 року про торгівлю України з Сілезією (до речі сказати не вдало, бо проєкт цей, всупереч твердженню проф. Слабченка, не покладає в основу угоди міні, як не бере її за основу зовніш. торг, що вивозить один крам і провозить другий), робить наголос не на тому, а на інтегральному складі суспільства, на бракові розподілу праці і т. і. «С появлением на украинском рынке вследствие разделения труда с конца XVII ст. товаров договор мены уже не мог удовлетворить общества и оно перешло к договору купли-продажи». Заперечувати, що були випадки міні як у XVII так і XVIII столітті, неможливо, та й серед документів можна знайти безліч мінових записів, але нам здається, що на українському ринкові і в XVII стол. переважав обмін речі на гроші, себто купівля-продаж і на доказ того може стати таблиця цін за 1650—1699 рр., яку склав проф. Слабченко в грошах (I, 114).

Переходжу до розгляду цих таблиць, себто до питання про рух цін XVII—XVIII ст. Питання це є одно з кардинальніших питань економіки за виучуваної епохи, бо немає здається жадного питання, щоб не вязалося з ним як найтісніше.

Для спеціального розгляду питання про ціни на Гетьманщині присвячено в I т. сторінки 114—116 і в III томі сс. 97—102.

В першому томі подано дві таблиці цін. Перша поширюється на протяз часу з 1650 до 1743 року. Кожна з цифр, що стосується до XVII в. (іх всього 7) докладно перевірів А. Ершов, і прийшов до таких висновків: «Проф. Слабченко у даному разі користувався уривчастими відомостями: його дані, як наведені на підставі систематичного матеріалу, в багатьох деталях спірні, а іноді безумовно помилкові»¹). Цілком поділяючи такі висновки А. Ершова, я з свого боку зупиняюся лише на загальному висновкові проф. Слабченка щодо цін XVII ст. взагалі: «Цены XVII ст. считались очень высокими и вызывали спекуляцию хлебом; против хлебных спекулянтов Бруховецкий нашелся вынужденным издавать «крепкие» универсалы, которые, конечно, не достигали цели. Как высоко ценился в XVII ст. хлеб, можно судить по тому, что в то время, как четверть ржи оценивалась в 3 золотых, цена на лошадь, бывшую тогда в большом фаворе, стояла 2 золотых» (I, с. 115). Перевіряючи перше посилання, ми знаходимо, що в батуринських статтях говориться про вивіз хліба на Правобережжя за Бруховецького з деяких місцевостей прикордонної смуги і на цьому ґрунті—про спекуляцію, але як довго це явище тривало, куди сягало поза місцеві рямці, себто ставало загальним явищем для Гетьманщини,—сказати важко. Другому доказові про дорожнечу хліба XVII ст. (четверть хліба—3 зол., кінь—2 зол.) проф. Слабченко надає, видимо, великого значіння, бо повторює його і в III т. (с. 101). Але після перевірки цього

¹) Бюлл. научно-иссл. кафедры ист. культ. и языка при неж. ИНО, 1924, № 1—2, сс. 141—160.

прикладу виявляється, що це просто непорозуміння. В «Актової книге стародуб. гор. уряда .1693 года» на с. 109 справді занотовано історію про продаж двох коней: одного в Стародубі за 2 зол., а другого в Погарі за 17 шагів. Але річ у тому, що ці коні були крадені (!). Через умови збуту крадених коней і дається пояснити їх надмірно низьку ціну. Ціну на коня в Стародубі за той же рік, яка б відповідала дійсності, можна знайти в тій таки «Актової книге» на с. 71 («копъ одинадцеть личби литовское монеты доброй») і на с. 21 (15 коп.), себто від 5 карб. 50 коп. до 7 карб. 50 к. Методологічна помилка проф. Слабченко полягає в тому, що поклавши в основу поодинокий факт, до того винятковий, він робить широкі узагальнення, що стосуються до всього XVII віку. Це такий же засіб, який зазначено вище при розгляді посилення на Філарета, та при визначенні ціни казана, порівнюючи її з ціною коня (напр. т. II, с. 145).

Друга таблиця першого тому охоплює час з 1749 до 1796. Відомості, що належать до 1749—1758 рр., взято з приписок до оригіналу подорожі В. Г. Барського¹⁾. Зростання цін за цією таблицею починається з 1758 року. Вивчаючи цю таблицю, ми бачимо, по-перше, що проф. Слабченко подає до неї низку коментарів, які залперечують джерело. На зростання цін 1751 року вплинув, на його думку, запроваджений новий високий тариф, а в Барського за 1751 рік сказано, що «хлеб дешев был»—18 коп., та й наступного року ціна на нього майже не зросла—20 коп. На зростання цін, за словами проф. Слабченка, впливали люті зими 1757—1758 рр. Правда і Барський говорить про ці люті зими, але все ж відзначає до того, що жито 1757 року коштувало 28 коп., себто воно не дороге, а за 1758 рік, хоч і зазначено, що жито коштувало 1 карб. 20 к., але застережено, що паляня була до новини, себто до нового врожаю дорога і що на хліб та овочі був урожай. Виходить, що ціна 1 карб. 20 коп. характерна лише для першої половини року і не може стати за середню річну. Ціни у Барського подано за дійницю й четверть, а в таблиці проф. Слабченка зазначені як ціни одної міри. Кажучи взагалі, треба додати, що ціни Барського—київські ціни, і вважати їх за середні ціни в Гетьманщині на нашу думку ніяк не можна.

Ще в гіршому стані друга частина таблиці I тому—з 1787 до 1796 р. Як то можна догадуватися із посилань, ціни взято з записок новооскольського дворянина І. Острожського-Лохвицького²⁾ і стосуються вони до південно-східнього куточка Курської губернії. Звичайно, вони ще в меншій мірі можуть стати за характерні для Гетьманщини, ніж київські ціни Барського. Крім того, вони й списані на таблицю зовсім неправдиво й довільно. Це—фантастичні цифри. Візьмім хоча би ціни на жито. Так, напр., за 1788 рік Острожський-Лохвицький подає такі відомості: в лютому 7 карб., в березні—5 карб. 50 коп., в травні—3 карб. 50 коп., в липні—2 карб. 50 коп., в листопаді—2 карб. 50 коп., в грудні—2 карб. Чому саме в таблиці проф. Слабченка поставлено ціну 2 карб., зовсім незрозуміло, рівно ж і те, чому з цін за п'ять місяців 1787 року з 3 карб. 30 коп. до 7 карб. пересічною ціною є 5 карб. 50 коп., за 1793 рік із цін 2 карб. 20 коп.—4 карб. 50 коп. пересічна—2 карб. 60 коп. і т. п.

Видимо, до думки про непридатність цифр I тому, що стосуються до 1787—1796 рр., дійшов і сам проф. Слабченко, який, складаючи діаграму № 2 (III, 99), використав уже інші відомості, не вважаючи за потрібне навіть згадати про це в своїй праці. Взагалі про співвідношення між діаграмами № 1 і 2 в третьому томі, що охоплюють протяг часу з 1749 до 1799 року та таблицею з першого тому, проф. Слабченко й словом не

¹⁾ „Киевск. Стар.“, 1884, т. IV, с. 659—690.

²⁾ „Киевск. Стар.“, 1886, кн. IV, сс. 748, 753, 762; V, с. 132; X, сс. 337, 338, 345.

обмовився. А проте треба було в інтересах справи зазначити, що діяграма № 1 є графічне ілюстрування таблиці першого тому в межах 1749—1767 року, себто київські ціни, залозичені від Барського, а діяграма № 2 є заміна відповідних відомостей у таблиці гадяцькими цінами на хліб²⁾. Гадяцькі ж ціни, якими замінено ціни курські, зовсім змінюють картину руху цін на Гетьманщині. Для наочности я подам ціни на жито за час із 1787 року до 1796 року з першого і третього томів, перевівши на срібло гадяцькі ціни, які показані в асигнаціях.

Роки.	Том. I.	Том. III.	Срібло.
1787	5 карб. 50 к.	1 карб. 40 к.	40 коп.
1788	2 карб. 00 к.	1 карб. 40 к.	40 коп.
1789	2 карб. 50 к.		
1790	1 карб. 50 к.	1 карб. 30 к.	37,5 коп.
1791	2 карб. 60 к.	90 к.	26 коп.
1792	2 карб. 60 к.	90 к.	26 коп.
1793	2 карб. 60 к.	1 карб. 00 к.	28,5 коп.
1794	5 карб. 00 к.	1 карб. 00 к.	32 коп.
1795		1 карб. 20 к.	34 коп.
1796	2 карб. 70 к.	2 карб. 00 к.	49 коп.

Як бачимо, різниця в цифрах I та III томів величезна. Гадяцькі ціни третього тому трохи затемнюють ту величезну й сумнівну різницю цін 50-х і 90-х рр. XVIII ст., яку ми спостерігаємо в I-му томі. Але вони не затемнюють дальшої суперечности. Починаючи з 1758 року, ціни зростали і до 1767 року досягають 2-х карбованців (діяграма № 1). Відзначаючи це зростання, проф. Слабченко надає великої уваги в цій справі запровадженій 1758 року «откупной системе, после которой даже при прекрасных урожаях цены уже не падали» (т. I, с. 15). Як же «не падали», спитаєте ви, коли діяграма № 2 1792 р. починається з цифри 52 коп., знижується за дальших два роки до 40 коп. і взагалі з сімнадцяти років, охоплених діяграмою, протягом девяти років відзначає ціни нижче 1 карб. 10 коп. (ціни на жито 1758 року, до яких стосуються вище подані уваги щодо зростання цін)? Із діяграми № 2 цілком ясно, що і після запровадженної відкупної системи ціни падали, але чи було це місцеве, гадяцьке явище, чи загально українське,—на підставі відомостей книжки проф. Слабченка сказати важко. І врешті ще один сумнів з приводу основної думки проф. Слабченка, що ціни неухильно, протягом другої половини XVIII віку, росли, збільшувалися від двох до восьми разів, і зрешти вже й не падали (I, 115). До таблиці гадяцьких цін, на підставі якої склав проф. Слабченко діяграму № 2, додано зауваження, що ціни в таблиці показані в асигнаціях. Виникає питання, чи не варто б було, порівнюючи ціни 50-х років (ціни Барського) з цінами кінця XVIII ст., останні показати в сріблі? Коли ж їх показати в сріблі (див. вище четверту рубрику), то для кінця XVIII ст. матимемо ціни, які дуже незначною мірою різнитимуться від цін 50 років, себто загальна картина руху цін, уже змінена від проф. Слабченка в третьому томі, цілковито відміниться. Так це чи не так, має рацію проф. Слабченко чи ні—розв'яжуть дальші дослід. З свого боку, оцінюючи методи проф. Слабченка, я беру під сумнів і його висновки. Головну методологічну помилку, якої допустився проф. Слабченко, вивчаючи питання про рух цін, як і досліджуючи питання про рух населення, я вбачаю ось у чому: 1. Крива руху цін для XVII століття збудована на підставі випадкового, уривчастого матеріалу. На підставі поодиноких виняткових фактів зроблено широкі узагальнення щодо часу й території. 2. Ціни з одного ринку вважаються за пересічні ціни для всієї Гетьманщини. Непевність такого засобу наочно продемонстровано в третьому томі, де курські ціни

¹⁾ „Труды полт. учен. арх. ком.“, вып. II, с. 94.

замінено на гадяцькі. Тут запроваджено суб'єктивний момент щодо вибору цін на тому або тому ринкові до статистичної методи, яка повинна бути суто-об'єктивною.

Ці помилки щодо методи почасти залежали, звичайно, від того матеріялу, яким оперував пр. Слабченко. Наукова перевірка його висновків і взагалі досліджування цього питання мають іти не лише шляхом вивчення друкованих джерел¹⁾, але головне архівних відомостей про ціни Гетьманщини. А це цілком можливо. Наприклад А. Ершов виписав трохи не сто номерів справ з відомостями про ціни на хліб, які зберігаються в Харківському Історичному Архіві і містять широкий статистичний матеріал, що жде свого дослідника²⁾. З свого боку я можу додати, що найцікавішою з цих справ є справа № 3810, а також вказати на монастирські архіви, а особливо на монастирські шафарські реєстри, в яких зберігся дуже цінний матеріал до історії цін. Так у шафарських реєстрах Петропавлівського глухівського монастиря є відомості про ярмарочні ціни в Глухові, Ромні, Кролевіці, Путивлі та інш. містах. Відомості про ціни можна знайти також у видаткових магістратських книгах³⁾.

Отже багато питань з III тому, де подану від проф. Слабченка схему визначено найвиразніше, викликають сумнів і саме з боку суперечностей між дійсністю та схемою. З окремих питань III тому, які висунув проф. Слабченко, деякі, напр., питання про грошовий обіг на Україні уже викликали полеміку. При тому закиди тут викликає знов таки фактичний бік доказів—його вважають за несильний⁴⁾. У інших випадках впадає під сумнів і теоретичне обґрунтування висунутих питань, як, напр., питання про купівлю-продаж, обмін, поклажу і т. ін.⁵⁾.

За істотну хибу праці проф. Слабченко взагалі я вважаю те, що в ній мало уділено уваги на розробку таких питань, як організація муніципального, поміщицького й монастирського господарства. Щодо муніципального господарства проф. Слабченко обмежується зауваженням, що воно було організоване на зразок поміщицького (I, 15) і становило собою або той самий організм, що й усеї республіки, або відогравало підлеглу роль, прислужуючи державному господарству своїми органами (IV, V). У історії господарства України ми бачимо міста, монастирі й великих землевласників, як запеклих антагоністів у боротьбі за присвоєння ріжних господарських благ. Ця боротьба залишає свій відбиток і на організації господарства кожного з цих антагоністів. Кожне з цих господарств можна піднести до типу поміщицького, але кожне з них має свої своєрідні риси, які дають йому самостійне місце в системі господарства України. Нехтування цими своєрідними рисами приводить до неясности в змалюванні тих або тих процесів. Наприклад, вивчення поміщицької торгівлі й промисловости дало б нам змогу ясніше уявити зміну ріжних форм промисловости та взаємовідносини сил, що боролися в торгівлі. Студії над монастирським господарством, яке зберегло значною мірою риси дореволюційного ладу, безперечно дадуть корективи до вивчення питання про кріпацтво й т. ін.

Четвертий том праці проф. Слабченко присвятив державному господарству Гетьманщини за XVII—XVIII стол. Безперечно,

¹⁾ Зокрема треба взяти до уваги ціни, що зазначені в „Дневних Записках“ Якова Марковича. Тут уміщено дуже цінний своєю вичерпністю та точністю матеріал, з якого зовсім не скористався проф. Слабченко, ²⁾ „Бюлл. научно-исслед. каф. ист. культ. и языка при неж. ИНО“, 1924, № 1—2 с. 146.

³⁾ Напр. „Книга расходная магистрату Стародубского“ за 1741—1742 рр. (Черн. краєв. іст. архів). ⁴⁾ Див. В. Шугаєвський, До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці („Наук. Збірн. УАН“, 1924), Слабченко М. Е., Чи була в Гетьманщині своя монета („Наук. Збірн. У. А. Н“, 1925). ⁵⁾ „Вісник Одеської Комісії Краєзн. при УАН“, ч. 2—3, Од., 1925. И. Фаас, Новый труд по истории права и хоз. Украины.

це питання в такому широкому масштабі поставлено вперше. Його вичувано з того погляду, що державне господарство «служило інтересам командуючого в Гетьманщині старшинського, а потім шляхетско-поміщицького класа, имевшего целью обеспечить себе прибавочную ценность при помощи вооруженной силы то своей то сторонней». Досліджені в перших трьох томах процесу «мобілізації земель і експропріації населення» зрештою призвели до кріпацтва. «У такому результаті пришли разными путями—нажимом в частно-правовых отношениях, как установлено было в предыдущих томах исследования, и не менее сильным нажимом публично-правового типа, как устанавливается это в четвертом томе». Це встановлює співвідношення між першими трьома томами і четвертим у загальній конструкції роботи. Це ж встановлює й місце публічного господарства в загальній системі господарства України. Я вважаю і те й друге за вдале.

Четвертий том роботи проф. Слабченка більш ніж інші побудований на попередніх роботах авторових. Це видно з розробки таких відділів, як історія центральних установ, або організація полкового господарства. А проте деякі питання, як напр., питання про курені, Малоросійський Приказ, Скарб, про ролі з'їздів та інш. порушуються тут уперше. Правда, такі питання, як напр., компетенція генеральних урядів, уже викликали серйозні заперечення¹⁾ і кожне з них потребує безперечно поглибленіших студій. Серед прогалів четвертого тому слід відзначити недостатню розробку питання про ревізії, за яке вже доводилося згадувати в зв'язку з проблемою про рух населення. Це питання щільно зв'язане з оподаткуванням населення різними зборами і, згідно з провідною думкою автора, з закріпаченням населення. Зачеплене в декількох місцях (IV, —127, 225, 225), це питання з зазначеного погляду опрацьовано не глибоко. Є в четвертому томі хибі й суто конструктивного характеру. Так у книзі, присвяченій державному господарству, несподівано розглядається питання за організацію монастирського господарства і розглядається, як то уже зазначено в іншому місці, не цілком удаю²⁾. До цих же хиб треба зачислити відсутність системи в описуванні різних податків (IV, 149—152, 195—213), та повторення про торговельні податки того, що вже надруковано в III томі (IV, 195—196, III, 127—139).

Найбільш заперечень викликає центральне питання четвертого тому—питання про фінанси. В історії України, в визначенні її долі—це питання є фатальним. Тому історія фінансів, фінансової політики, організації фінансів в різні історичні моменти—є пунктом, без з'ясування якого неможливе правдиве змалювання історії України. Ми знаємо всі установи, які відали українськими фінансами, та всі архівні фонди цих установ, що на щастя збереглися настільки, що цілковите розв'язання цього питання є можливим. Але на жаль опубліковано лише мізерну частину матеріалів. На основі цього випадкового та уривчастого матеріалу й розв'язано питання за українські фінанси в книзі проф. Слабченка. А тому зрозуміло, що тут немає ані повної історії фінансів, ані докладної характеристики різних податків.

Разом із тим, за браком потрібних відомостей, проф. Слабченко примушений для заповнення цих прогалів вживати методів, які викликають велике непорозуміння. Так, наприклад, розраховуючи суму прибутків грошових податків, яка в точних цифрах у нього зустрічається лише для деяких моментів, він перелічує різні податки з млинів: поколющину, яку сплачувалося в XVIII стол., на його думку, в сумі 60 коп.—

¹⁾ Ожигневич Л., Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. („Праці ком. для вивч. історії зах.-руськ. та українськ. права“, вип. II, сс. 85—86.

²⁾ „Студії Наук. Досл. Кат. Іст. Укр. у Києві“, т. II. ²⁾ Руднів В., Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I. („Науков. Збірник за р. 1925“, т. XX, с. 150).

3 карб. 50 коп., ступне в розмірі 40 коп. на рік з ступи, валюшне 2 карб.— 3 карб. 50 коп., покабанщину—2 карб. й інші (IV, 149). «Всего с мельницы в год взималось в пользу скарба тахітум 14 р. 77 коп. и мінітум 11 р. 57 коп., что стало быть доставляю скарбу при средней цифре 12 р. 67 коп. в год с предприятия весьма солидную сумму 105361 р. 69 коп.» (IV, 149). По-перше, викликають непорозуміння ці фантастичні тахітум та мінітум. Їх не можна виводити для XVIII ст. загалом, бо розмір податків на протязі XVIII ст. весь час змінювався. Так, наприкл., покабанщина у проф. Слабченка 2 карб., а у Руднева 2—1 карб. 75 коп. та інш. Крім того, з цифр, що наводить Руднев, видно, що по різних полках розмір поколющини й покабанщини був відмінний навіть на протязі одного й того ж року. Таким чином слід гадати, що при розрахованні тахітум'а та мінітум'а малося на увазі не все XVIII століття, а певний момент, тоб-то очевидно 1734 рік, яким датовано документ з наведеними у проф. Слабченка відомостями за податки з млинів¹⁾.

Звертаючись до цієї відомості, ми бачимо, що для обчислення розміру поколющини проф. Слабченко бере перші випадкові цифри (від 60 коп. до 3 карб. 50 коп.), а в тій самій відомості ми в той час маємо на с. 57 і далі й зовсім інші цифри: 4 карб. 80 коп. і навіть 7 карб. 20 коп. Ясно, що пересічні цифри, що їх обчислено таким засобом, мають дуже сумнівну вартість і ми маємо рацію вважати вище згадані тахітум та мінітум за фантастичні. Очевидно такої ж думки додержується й сам проф. Слабченко, бо з цих двох фантастичних цифр 14 карб. 77 коп. та 11 карб. 57 коп. він складає таку ж третю, ніби то пересічну цифру 12 карб. 63 коп. (замість 13 карб. 17 коп.). Обраховано цю останню невідомо яким способом, тільки не загально-зрозумілим. Але й ця заміна одної пересічної цифри на другу, на думку проф. Слабченка, не має значіння, бо виводячи за її допомогою загальний підсумок прибутків скарбу з млинів 105 361 карб. 69 коп., він нарешті розцінює цю свою обрахункову роботу так: «цифру эту однако невозможно принять, так как множество универсалов освобождало мельников от обложения» (IV, 149).

Настільки ж непевними є відомості і за інші прибутки, напр., за індукту-евекту (т. IV, 203, 204 і т. III, 163, 164) та знову таки цілком фантастичні цифри ввозу та вивозу, які, на думку проф. Слабченка, «легко высчитываются по индуктовым сборам» (III, 148).

Наприкінці я мушу зазначити, що всупереч думці деяких рецензентів робота проф. Слабченка має в першу чергу методологічне значіння, як спроба в великому масштабі вивчити господарство України за допомогою історично-матеріалістичної методи. Методологічна вартість роботи проф. Слабченка полягає в тому, що величезний матеріал щодо історії народнього господарства України він так або так систематизує за певними схемами, які одбивають певні погляди.

Але ж щодо вживання історично-матеріалістичної методи з боку проф. Слабченка, то тут слід зазначити таке:

По-перше, не варто перебільшувати теоретично-філософського значіння книги. Багато дечого з побіжних відхилень саме в цю царину (наприкл., авторові міркування про теорію цінности (III, 94—95), про гроші (III, 111—112), про синтетичну та історично-порівняльну методу (I, 95, 122) та інш. можна назвати скорше парадоксальними ніж удалими. Щоб розв'язувати подібні питання, потрібна більша зосередженість думки. Висловлені в побіжній уривчастій формі, вони викликають ціл-

¹⁾ Судієнко М., Матер. для Отеч. истории, т. I, 1853, отд. III, с. 45.

ком слушні закиди на позверховність, і навіть, чого неможна припустити в автора, який так широко й сміливо задумав свою роботу—на слабу орієнтацію в питаннях теорії взагалі. А тому було б бажано, щоб автор питанням перевірки марксівської теорії на матеріялі української історії присвятив спеціальну книгу.

По-друге, ті хиби, що я зазначив у рецензії, з мого погляду остільки істотні, що в значній мірі знецінюють і методологічну вартість книги.

Це визначає місце книги проф. Слабченка в нашій історіографії. Її слід розглядати як першу спробу аналізу на основі історично-матеріалістичної методи економічного й правового ладу України протягом більш як 2¹/₂ сторіччя. Один з рецензентів вдало зачислив роботу проф. Слабченка до тих, що Німці називають апгегенд. Її огріхі та її вартість (не знаю, що більше) безперечно стимулюватимуть багатьох дослідників до нового досліджування поставлених від автора питань.

Голодівки на Україні XVII в.

(Кілька літописних записок).

Перші літописні звістки про голод у Східній Європі відносяться не до України, а до північних земель — Суздальщини та Новгороду Великого. В 1124 р. в Суздальській землі був такий голод, що «чоловіки давали своїх жінок рабам, щоби їх собі харчували».

В 1128 р. були великі води, витопили збіжжя й через те в Новгороді настала доріжня хліба й голод. «Люди їли липове листя, березову кору, інші товкли молич і мішали з попелом та соломою, інші сухий мох, конину; і так один з одним падали мертві з голоду. Трупи були по вулицях, по торзі, по дорогах усюди: наймали наймитів, щоби возили мерців з города й із-за смороду не можна було вийти. Тута й біда на всіх. Батько й мати своїх дітей давали даром купцям і одні з них вимерли, а інші розійшлися по чужих країнах». Про доріжню в Новгороді є ще записки під 1170, 1188, 1215, 1229 і ін.

На Україні в ті часи бував теж голод, але ніколи не був такий катастрофічний, як на півночі. Про льокальний голод записують літописи в Києві 968 р., підчас облоги Печенігами, у війську Святослава при поверті з Болгарії 971 р., в Родні підчас облоги 980 р., також у київським Білгороді серед війни 997 р.

Більший голод на Київщині був 1093 р., коли збіжжя не родилося (Іпат., 142),—може до цього часу відноситься оповідання Патерика, що не було хліба й нарід живився лободою. Пізніше таких звісток не стричаємо. Україна, видно, не знала голоду.

В XI—XII в. Придніпрянщина мала вже стільки хліба, що не тільки забезпечувала ним вповні своє населення, але й висилала значні транспорти на північ, до Новгороду й Суздальщини. В XIII в. роля «шпихліра» Східньої Європи перейшла на Волинь і Галичину. Про це літопис дає такий характерний малюнок, під 1279 р.:

«Голод був по всій землі, і в Русі і у Ляхів і в Литві й у Ятвягів. Потім Ятвяги прислали своїх послів до Володимира (волинського князя), кажучи: Господине княже Володимире! Приїхали ми до тебе від усіх Ятвягів, надіючись на тебе і на твоє здоров'я,—господине, не вимори нас, а перекуси нас собі і пішли, господине, до нас збіжжя свого продати, а ми радо купимо: чого схочеш, чи воску, чи білок, чи бобрів, чи чорних куниць, ми радо дамо. Володимир з Берестя вислав до них збіжжя в човнах Бутом, з добрими людьми». (Іпат., 580).

З XIV—XV в. наші джерела дуже скупі і до цього питання не маємо ніяких даних.

Перші прояви великого голоду наші літописи записують аж у другій половині XVI в. Голодні літа були 1569—1575. «За короля Августа був такий голод великий, що аж люди з голоду мерли, а особливо на Литві і на Поліссі, а на Москві ще більший був... Той голод був 6 років рядом, скінчився року 1576»¹⁾. Причиною голоду був неврожай, що прийшов по весняних морозах. Київський літопис записує під

¹⁾ Сборн. Лѣтоп. Ю.-З. Руси, с. 75.

1570 р.: «Мороз жито поморозив у самому цвіті і був голод великий»¹⁾. Таку саму причину подає галицька «кройника»²⁾. Повторився голод ще 1591 р.: «Голод був великий на Поділлі і в Русі»³⁾.

В першій половині XVII в. доріжню записує львівський літопис 1621 і 1622 р., але без великого голоду⁴⁾.

Дуже важкі були зате 1630-ті роки і то по всій Україні.

Яким Єрлич у своєму «літописці» записує під 1630 р.: «Того року в-осени червак жито посіяне в полях повиїдав.—немало убогих людей, старих і молодих, з голоду повимирало і тоді мусили порохно, листя з дерев і всяке зілля сушити. у стухах товкти, і те замість хліба пекли і так харчувались»⁵⁾.

В галицьких літописних записках 1636 р. читаємо: «Неврожаї великі були на Волині й Україні»⁶⁾.

Хмельницький літопис 1637 р. оповідає: «Того ж року неврожаї дуже великий, що рвали збіжжя на новину... І їли люди листя й лободу, зілля ріжне. Трудно було убогому чоловікові поживитись, поки до нового. А в нове теж мала була втіха: жита рвали й за диво, щоби побачив хто сніп жатий,—бо тої весни три місяці не було дощу»⁷⁾. З сього ж року є згадки про голод в Галичині: «Року 1637 неврожаї такі ж лихі були. Худоба, стада, вівці відходили, з липового листя хліб пекли,—також й пасіки залустіли, ріжними слабостями люди й діти у віспі і на кір умирали»⁸⁾.

Такий самий неврожайний був 1638 рік. «Поганий був сей рік, на все урожаю не було. Худоба, стада й сила іншого товару відходило, слабостей ріжних досить було. Дорожнеча невисказана була, голод на народ. З лободи хліб їли, з листя ріжного, з порохна дубового... Пан Біг всемогучий гнів свій дальше показував, зволив допустити свою святу кару, черваки, на збіжжя на зиму сіяні, що виїдали жита, пшениці, вже добре закорінені й зелені,—чого перед тим ніхто не бачив ані не чув»⁹⁾. «В сьому 1638 році весна була дуже суха, не хотів дощ падати, ніщо не хотіло родитись, ані трава, а що озимини було показалося, то біля зелених свят мороз попував, а що сіяно ярина, то за посухою не сходило, аж по святому Петрі дощ упав, почало сходити... Не досить, що по дереві хробацтво було, але ще гірше, що посіяно, то й те поз'їдають в землі якісь хробаки. Пімста божа!»¹⁰⁾. «Рску 1638, хто що посіяв, то хробак із'їв, а мало що озимини було... Якби не ярина, гречка і просо, то люди з голоду повмирали б»¹¹⁾.

Неродючі часи перейшли ще й на 1639 рік,—але тільки в деяких місцях. «Черваки знов жита повиїдали й урожаю не було, посуха ж через ціле літо велика панувала»—записує Єрлич на Волині¹²⁾. Але в інших сторонах жнива вже були гарні, так напр. в Галичині: «Урожай Бог дав над сподівання, бо боялися сіяти, що не було урожаю, і так мало сіяли,—але Бог дав великий урожай...—все було дешево»¹³⁾. Такий же урожай був 1641 р. на Поділлі: «Урожай великий був, і озимина, й ярина»¹⁴⁾.

Нова серія голодних років прийшла в 1648—1651 р. Знов був неврожай, а через безнастанні війни хліборобство занепало ще більше і прийшов голод. Потерпіло особливо родюче Поділля. 1648 р.: «Того року неврожаї був, бо на весні три місяці дощу не було. Але ярина добра була і сим тільки люди рятувалися». 1649 р.: «Того ж року неврожаї

1) Сб. Лѣт. Ю.-З. Руси, с. 73. 2) „Записки Наук. Т. Шевч.“, т. 32, місц. 3) Сборн. летоп. Ю.-З. Р., с. 77. 4) „Наук. Сборник Гал.-рус. Матиці“, 1887, с. 267. 5) Latorisic J. Jerlicza, t. I, с. 38. 6) А. Петрушевич, Сводная літопись 1600—1700 р., с. 78.

7) Літопись Самовидца, вид. 1878, сс. 77—78. 8) Петрушевич, Сводн. літопись, с. 79. 9) Тут же, с. 82—83. 10) Львівський літопис „Наук. Сборн. Матиці“, 1867 р., с. 285. 11) Хмельницький літопис, при Літоп. Самовидца, с. 78. 12) Latorisic I. Jerlicza, I, с. 44. 13) Львівський літопис, с. 285. 14) Хмельницький літопис, с. 78.

великий був, хіба де падалиця зродила жита, де табори стояли. А ярна була зродила, тільки ж шеп знесла (?). Неподібна річ, щоби коли мишей було більше». 1650 р.: «Настала дорожнеча лиха...» Так пише про ці роки Хмельницький літопис ¹⁾. На західньому Поділлі було ще гірше, як про се є звістки з Тереховлі 1650 р.: «Настав голод великий: люди кору з липини дерли, з половою мішали й мололи й з того хліб їли, жінки ж псів ловили й їли, навіть і трупи та діти свої декотрі» ²⁾.

Голод був також на Київщині: «Того ж часу й року (1650) велика була дорожнеча хліба біля Києва, що почалася від різдвя й тривала через літо аж до жнив... І то саме Москва рятувала: бо московський цар дозволив своїм туди за границю возити й продавати збіжжя і нашим їздити за границю й купувати у них, і звідси підмога убогим і порятунком був. Через те від сходу до заходу сонця від домів своїх бідноти не могли обігнатися можлиші люде, по дорогах і по гостиницях, по вулицях багато того умирало і пухнуло, в різні слабості впадали від зілля і листя різного, що на поживу збирали і кожного дня купами се волоклося, з різних країн, міст і сіл за Дніпро тиснулося... Краї львівські, волинські, подільські, міста і села пусті оставали» ³⁾.

Голодний рік був в 1651 р., особливо в Західній Україні: «Того ж часу на Волині, а саме в Луцьку, і всюди дорожнеча збіжжя була велика... Через те бідноти багато померло. Там же під Торчином, в селі Смолигові, жінка двоє власних своїх дітей, синів, порізала, попекла їх і з'їдала; вона й третього хотіла зарізати, але той втік і сказав сусідам, потім ввіймали її і була покарана. Також під Луцьком в селі Чорнкові двоє людей жінка зарізала, їх тіла їла та другим давала» ⁴⁾.

В 1651 р. голодувала й Галичина: «був голод дуже великий» ⁵⁾. «В році 1651 недобре було, дорого непомаду... Люди погибали від голоду, милостивий Господь, будь з ними,—пишу зі сльозами» ⁶⁾.

Але сей неврожай не був по всій Україні. На схід від Случі, під козацькою управою, хліб зародив на прочуд, що Поляви, котрі тоді йшли з-під Берестечка під Білу Церкву, не могли надивуватись ⁷⁾.

В 1653 р. знов неврожай і голод був над Дніпром, в околиці Чигирини ⁸⁾.

В пізніші часи голодні роки були 1661—1663, але тільки в деяких місцях, на Західній Україні. В 1661 р. неврожай був на Холмщині, по ріці Буг: «Мороз жита посував, також і ярини, овочі всілякі; через те доріжня хліба була велика й голод немалий» ⁹⁾. В 1662 р. в Галичині морози були 18—19 травня «і так поморозили в полях збіжжя, також і садовина ніващо пішла» ¹⁰⁾. 1663 р. «на Волині неврожай великий, починаючи від Вісли, аж до української лінії та київського воєводства до ріки Случі,—за нею обильно жита і кожної речі зродило» ¹¹⁾.

В Галичині великий голод був 1673—1674 р. «Рік 1673 дуже поганий, люди з голоду мерли, в той час в Тернівцях одного року людей померло сто тридцять» ¹²⁾. В 1674 р. «голод дуже великий був... Людей велика сила померло» ¹³⁾. «1674 р. була війна з Турком,—в тім же році було дуже дорого... і голод був великий, по доро-

¹⁾ Тут же, с. 80—81. ²⁾ Хроніка кармелітів у Тереховлі, А. Петрушевич. Свод. літопис, с. 111—112. ³⁾ Літописець Єрлича, I, с. 113.

⁴⁾ Тут же, I, с. 120. ⁵⁾ Добромільський літопис. Сборн. літопис. Ю.-З. Руси, с. 239. ⁶⁾ Записка з північної Галичини. Свод. літопис, сс. 115—116. ⁷⁾ Grabowski, Starozytowosci polskie, I, сс. 279—280, сс. 288—290. ⁸⁾ Акты Ю.-З. Россиа, т. III, с. 505. X, 68, 155. ⁹⁾ Літописець Єрлича II, с. 67. ¹⁰⁾ Свод. літопис, с. 134. ¹¹⁾ Літопис. Єрлича. II, с. 81. ¹²⁾ Укр.-руськ. Архив, т. VII, с. 154.—Тернівці, пов. Перемишльськ. в Галичині. ¹³⁾ Добромільський літопис, Сборн. літоп. Ю.-З. Руси, с. 239.

гах люди умирали»¹⁾. «У Львові і всюди голод був великий, що люди з голоду пухнули й умирали»²⁾.

Зате 1678 р. в Галичині був чудовий урожай³⁾.

Ряд голодних літ приходить на останнє десятиліття XVII віку. В 1690 р. в Галичині «був голод великий»⁴⁾. 1695 р. на Закарпатті, у Мармароші «весь хліб миші виїли»⁵⁾. На Лівобережжі годолували 1698—1699 р. Самійло Величко під 1698 р. пише: «Літо було сухе, а за тим був великий неврожай земних плодів... Потім наступила дорожняча хліба, а за нею почався зараз і голод між народом посполитим, котрий тиснув людей бідних цілий рік»⁶⁾. В літописі Павла Полуботка записано під 1699 р.: «Голодний рік був»⁷⁾.

¹⁾ Свод. літопис, с. 177. ²⁾ „Укр.-руськ. Архив т. VI, с. 205. ³⁾ Свод. літоп., с. 191.
⁴⁾ Добромильський літопис, с. 240. ⁵⁾ Укр.-руськ. Архив, т. VII, с. 164. ⁶⁾ Ш, с. 511.
⁷⁾ Дневник Як. Марковича, т. I, с. 4.

З історії торгівлі книжками у XVIII сторіччі

В цій невеликій статті ми хочемо подати відомості про довіз на Україну закордонних книжок, а також навести окремі випадки вивозу українських та російських видань за кордон, користуючись для цього головним чином архівними справами васильківської та волочиської митниць з другої половини XVIII сторіччя.

В бібліотеках, які збереглися до наших часів од XVIII сторіччя як приватних осіб, так і монастирських, ми зустрічаємо багато книжок, друкованих латинською, німецькою та французькою мовами. Це свідчить, що такими книжками цікавилися; не дивлячись на те, що вони коштували досить дорого, скуповували їх, а коли була можливість придбати, то ретельно зберігали їх. Переглядаючи «Дневныя записки» генерального підскарбія Якова Марковича, ми довідуємося, що такі книжки переходили з рук до рук, з них виписували цитати, опрацьовували їх, а коли треба було виїжджати в далеку подорож, то брали деякі з собою. Яків Маркович у 1725 році нараховує у своїй власній бібліотеці 289 книжок. Тут були книжки богословські, історичні, природничі, географічні та інші, друковані руською, латинською, польською та іншими мовами¹⁾. Такі власні бібліотеки, очевидно, мала й інша українська старшина. Про монастирські бібліотеки не приходитьсь й говорити, бо досить переглянути бібліотечні каталоги таких монастирів, як наприклад, Київ-Михайлівського, Київ-Печерської Лаври, або колишньої київської Духовної Академії, щоб упевнитися в тому, що в свій час для цих бібліотек закупувалося багато таких закордонних книжок.

У другій половині XVII сторіччя постачальником у великому розмірі закордонних книжок на Україну був бреславський купець Корн, що дістав торгівлю в спадщину від свого батька і згодом торгував під фірмою «Корн і Гемперт». У своїй невеликій, але цікавій, статті—«З історії книги на Україні»²⁾, В. Модзалевський подав цікаві відомості про торгівлю книжками цього купця. Різні особи, як от лубенський полковник П. Апостол, генеральний осаул Ів. Скоропадський, Клим Шафаренко, автор «Краткаго описанія о казацкомъ Малороссійскомъ народѣ» П. І. Симоновський, полковник П. Кулябка, з духовних—київ. митрополит Т. Щербацький, І. Карпинський та багато інших, замовляли фірмі потрібні їм книжки, а вона постачала їх із-за кордону. Тут були книжки тогочасних авторів історичного, природничого, природничо-історичного, технічного, богословського, медичного змісту, з логіки, філософії тощо. Частина книжок продавалася без оправи, але більша частина в оправі. Фірма ж приймала замовлення й на оправу книжок. Для колишньої київ. Духовної Академії закупувалися книжки в багатьох примірниках, очевидно, як підручники для студентів цієї Академії. Фірма продавала книжки також і в борг, бо на декількох особах була досить велика заборгованість. Ми не будемо наводити назов цих різно-

¹⁾ «Дневникъ генерального подскарбія Якова Марковича», вид. «Кіев. Стар.» I, 205 II, 164 та інші.

²⁾ «Книгар», Літопис українського письменства, Київ, 1918 р., ч. V, сс. 235 — 38.

манітних книжок, які постачала фірма, надсилаючи тих, що цікавляться цим, до статті В. Модзалевського, а скажемо тільки, що, очевидно, ця фірма була популярною на Україні.

Крім цієї фірми заходили також на Україну закордонні книгоноші. Так у 1778 році до чернігівського полку прибуває «итальянської нації местечка Мелян» купець Йозеф Бинда, для продажу латинських книжок та «разныхъ напечатанныхъ куштовъ»¹⁾.

Крім цих чужинців, постачальниками закордонних книжок були українські купці, які мали торговельні зв'язки з Данцігом, Кенігсбергом, Ляйпцігом, Бродами та іншими закордонними містами. Так у 1724 році, між різними речами, які доручав закупити Яків Маркович сотникові Костецькому, що спроваджував волів на продаж до Данціга, було й 5 книжок²⁾. В 1738 році райця київського магістрату Степан Андрієвський, провідавши перед виїздом до Бреславля, що бібліотека київської Печерської Лаври потребує латинських книжок, а лаврська друкарня паперу, береться все це привезти з Бреславля, для чого одержує вперед на папір 300 та на латинські книжки 160 карбованців³⁾.

Пізніше, у другій половині XVIII сторіччя, багато книжок привозили на Україну полтавські купці, що були об'єднані в одно товариство. До складу останнього належали Гр. Паскевич з братами, С. Максимович, Федір Лук'янович та інші. Отож у травні місяці 1781 року прикажчик цього товариства Гр. Сем. Паскевич, повертаючись з Бреславля з різними товарами, привозить також 725 медичних книжок, друкованих німецькою та французькою мовами. Всі вони були в оправі й коштували 100 карбованців⁴⁾. У жовтні місяці того ж року прикажчик цього ж товариства Йосип Пашенко привозить з Бреславля також 140 медичних книжок, друкованих німецькою, французькою та латинською мовами⁵⁾.

Окремо треба поставити довіз книжок на Україну з Ляйпцігу тими ж полтавськими купцями. В липні місяці 1781 року купець Ф. Лук'янович, разом з іншими товарами, привозить з Ляйпцігу для свого товариства в Полтаву 1200 книжок, друкованих німецькою та латинською мовами. Всі книги були в оправі й коштували 2000 карбованців. Змісту їх не наводиться. Разом з цим Лук'янович привіз: 172 «картини живописныхъ», різних розмірів, ціною по 3 крб. кожна, 1700 «естамповъ разныхъ величинъ гродерованныхъ и тушеванныхъ», по 20 копійок кожний, 12 інструментів математичних ціною 15 карбов. та 8 інструментів хірургічних ціною 5 карб. кожний⁶⁾.

По-за полтавськими купцями, Італієць Балтазар Тессар привозить з Варшави до Києва 500 книжок історичного змісту, друкованих латинською мовою. Частина книжок була в оправі, решта—не оправленими. Вартість усіх книжок визначена була в 400 карбованців. Тессар же привіз 4 тисячі друкованих на папері картин, «градированныхъ и тушеванныхъ», ціною за всі 300 карбованців⁷⁾.

Коли ми спробуємо порівняти ціни на ті книжки, які привозили полтавські купці, з цінами визначеними Тессаром, ми побачимо, що тоді, як кожна книжка перших коштувала за півтора карбованця, книжка другого коштувала всього 80 копійок. Це, очевидно, пояснюється тим, що полтавські купці закупали книжки з медицини, що потрібні були для спеціалістів, коштували вони далеко дорожче книжок історичних, які привозив Тессар.

1) Проф. М. Слабченко, Организация хозяйства Украины. т. III, сс. 183 — 184.

2) „Дневникъ“, I, сс. 95—96.

3) Київ. Цент. Іст. архів, підвід. культів, друкарський відділ лаврського фонду, № 10.

4) Київ, Цент. Архів Дав. Актів, справи Казенної Палати, № 163.

5) Ibidem, відділ старих справ, № 10648.

6) Ibidem, № 163, арк. 268 — 69.

7) Ibidem, арк. 307.

Коли ми звернемося до пізніших часів, до кінця XVIII сторіччя, то в нашому розпорядженню є відомості про довіз книжок з різних закордонних міст у 1795 році, через волочиську митницю. На жаль в об'явах купців, які вони подавали в митниці, не позначається число привезених книжок, а тільки зазначено число скринь та пак з цими книжками. Не визначено також і ціну в кожному окремому випадку. А через те, що часто-густо купці не зазначали остаточно місця, куди вони везли цей товар, чи то на Україну чи до Росії, ми примушені обмежитися тільки загальними вказівками на кількість перевезених книжок через цю митницю.

Отже, підраховуючи наші відомості за 1795 рік, ми довідуємося, що за цей рік привезено книжок: з Бродів—58 скринь і 35 пак, з Ляйпцігу 2 скрині. Щодо мови, то переважна більшість книжок була надрукована латинською мовою, крім 2 скринь, де були книжки друковані грецькою мовою. До цього треба додати, що з Бродів було вивезено 12 пак, а з Ляйпцігу 5 скринь музичних нот та багато різних музичних інструментів. У це число довезених книжок не увійшли також 650 книжок, які привіз із Бродів купець Ісаак Аронович. З українських купців, що привозили книжки, зустрічаємо тільки київського купця Антона Миклашевською та чернігівського Василя Дем'яновича. Перший привіз з Бродів дві скрині, а другий одну паку книжок¹⁾.

Як видно з вищенаведеного, через волочиську митницю за 1795 рік провезено було книги, латинські, грецькі та єврейські і ні жодної книжки—французької. Це не випадкове явище. Царський уряд, боячись занесення ідей французької революції, заборонив довозити з-за кордону будь які товари, а само собою розуміється і книжки. Російські консули, які були по таких містах як Ляйпціг, Яси та по інших, musiли стежити за цим і в своїх посвідках, які вони видавали купцям, що їхали з накупленими товарами в межі колишньої Російської Держави, вони musiли зазначати, що товари закуплено не у Франції й вироблено їх не на французьких фабриках.

Тут ми musimо додати, що в середині XVIII сторіччя не всякого змісту книжки було дозволено привозити з-за кордону. Насамперед заборонялося привозити і взагалі вживати польських календарів, які часто-густо попадали на Україну. Це були календарі львівського видання. Так у 1737 та в 1738 роках привезено було на Україну календарі, яких склали на 1738 рік професор Замойської Академії Станіслав Дунчевський, а на 1739 рік Франціск Невіський та другий невідомий автор. Автори цих календарів містили в них пророкування на майбутній рік про пошесті, забійства, а також і про різні політичні зміни в різних країнах. Останні пророкування, торкаючись політичних змін у Московській Державі, не відповідали бажанням царського уряду, а тому й викликали суворі накази місцевій владі знищити календарі по всій Україні²⁾. В указі царині Гаяни, на ім'я київського генерал-губернатора Леонтєва, з приводу привезених до Київа таких календарів на 1739 рік читаємо:

Донесли вы намъ, коимъ образомъ взято в Киевскую губернскую канцелярію у одного мещанина львовского ѣхавшого в Малую Россію, явъшихся у него календарей на полскомъ языкѣ львовской печати на приходящей 1739 годъ двухъ авторовъ по сту по пятидесять экземпляровъ, которые до указа нашего в Киевѣ удержаны и из онихъ прислано сюда по одному экземпляру. И понеже в тѣхъ обоихъ календаряхъ по разсмотренію здѣсь находятся в прогностикахъ о нашей імперіи и особливо о Украинѣ нѣкоторые зловымешленные и непристойные пасажи, чѣмъ неразумительной народъ можетъ легко притти в какой соблазнъ и сумнѣніе, того ради надлежитъ всѣ тѣ ка-

¹⁾ Ibidem, № 13619. Про торгівлю єврейськими книгами в Бродах див. „Єврейская Старина“, 1911, I, сс. 25 — 28.

²⁾ П. Барановъ, Архивъ Сената, т. II, 531, 569, а також — „Чтенія въ Истор. О-въ Нестора Лѣтописца“, кн. XV, вип. I, V, 18.

лендари в Києві зжечь и ежели иногда гдѣ индѣ в Украинѣ такіе жъ календари у кого духовныхъ или мирскихъ явятся, то оныя потому жъ отбирая пожитати и о томъ вамъ в надлежащее мѣста, по силе сего нашего указа, объявленіе учинить, с такимъ изъясненіемъ чтобъ никто изъ поданныхъ нашихъ календарей у себя не держали, но тотъ часъ объявляли, такожъ бы и впредь оныхъ изъ Польши в наше границы провозить, под опасеніемъ жестокого наказанія не дерзали, чего надлежитъ вамъ приказати на всѣхъ форпостахъ накрѣпчайше престоерегати, а вмѣсто тѣхъ польскихъ календарей могутъ в Києві и во всей Украинѣ употреблять російскіе календари, которые издаются в печать здѣсь в Академія Наукъ. Данъ в Санктъ Петербурге декабря 24 дня 1738 году. По ея императорскаго величества указу — Андрей Остерманъ, Артемей Воынской¹⁾.

Окрім польських календарів заборонено було привозити з-за кордону книги релігійного змісту. Про це особливо піклувалася київська Печерська Лавра. В 1730 році лаврський архімандрит Іона вдається до париці з проханням, в якому, зазначаючи, що на Україну привозиться багато церковних книг, які потім вільно продаються на ярмарках, а книжки ці нібито «нарѣчію російському и орфографіи весьма противны» та до того ще є загроза занесення ересів через ці книжки, просить видати грамоту Лаврі, за якою б Лавра мала право стежити, щоб такі книжки не продавалися на Україні²⁾.

Дбаючи про це, Лавра, очевидно, мала на увазі не тільки ці мотиви, а ще також і конкуренцію таких книжок з лаврськими виданнями, які продавалися монастирськими шафарями та ріжними купцями в Києві й по інших містах³⁾.

Згодом сенатським указом 1743 року, а потім указом з Синоду з 19. VII. 1782 року заборонено було привозити з-за кордону «печатныя внѣ Россіи на російскомъ діалектѣ церковныя и другія содержащія въ себѣ богословныя термины подъ образомъ російскихъ типографій», а доглядати за виконанням цього доручено було митним начальникам⁴⁾.

Як ми вже зазначали, боячись занесення революційних ідей, царський уряд забороняє привозити до Росії французькі книжки. Реакція, яка заступила в кінці XVIII сторіччя в Росії, заборонила довозити з-за кордону майже всі книжки. За указами з 16/IX 1796, а потім 17 V 1798 рр., закордонна книжка, часопис та інше друковане, коли попадали тим чи іншим способом до рук російських підданих, мусили проходити через руки цензури, бо в противному разі власник їх підлягав карі за непослух законам⁵⁾.

Забороняючи привозити закордонні видання, уряд дбає й про те, щоб ніяким іншим способом революційні ідеї не проходили з-за кордону. В листі генерального прокурора О. Куракіна, з 24. VI. 1798 року, до київською цивільного губернатора Мілашевича, Куракін повідомляє, що цареві стало відомо, що молодь, яка вчиться по закордонних університетах, пересилаючи нібито поштою до своїх родичів та знайомих приватні листи, рахунки, записки, шкільні праці та інше, разом з тим надсилає «развратныя и непозволительныя сочиненія», які переходячи з рук до рук, зле відбиваються на моралі як тих, що їх надсилають, так і тих, хто їх читає. Тому то, рескриптом з 17. VI. того ж року на ім'я Куракіна, цар наказав викликати з-за кордону всіх тих, що там училися, призначивши для цього два місяці, а якщо й після закінчення цього терміну вони не повернуться на батьківщину, то з маєтками їх буде вчинено те, що з маєтками осіб, що виїхали таємно за кордон, себ-то їх, очевидно, конфіскують. Щоб запобігти надалі зловживанню цим листуванням, губернаторові надається право розпечатувати всі листи, які

¹⁾ К. Ц. А. Д. Ак., спр. № 5661, арк. 6. Указ цей ми знайшли в копії. ²⁾ Київ. Цент. Іст. Архів, підвід. культів, друкарський відділ лаврського фонду, № 8. ³⁾ Ibidem, № 16, 20, 22. ⁴⁾ П. С. З., т. XI, № 8832 та М. Тищенко, Клишівські друкарні старовірів, „Бібліологічні Вісті“, Київ, № 5, 68. ⁵⁾ А. Скабичевскій, Очерки по исторіи рус. цензуры, „Отеч. Записки“, т. ССLXI, с. 491 та т. ССLXII, с. 458.

будуть надсилатися з-за кордону, а коли в них виявиться що-небудь підозріле, то надсилати їх Куракінові, а він з свого боку буде докладати про це цареві. Генеральному ж прокуророві повинна була надсилати відомості про стан та життя таких адресатів поліція, якій наказувалося пильно стежити за ними. Отож, повідомляючи про це губернатора, Куракін наказує негайно сповістити родичів та знайомих тих осіб, які перебували за кордоном, хай вони подбають про вчасний приїзд на батьківщину, коли не хотять, щоб маєтки їх було конфісковано. Про дозвіл губернаторові розпечатувати закордонні листи вже нібито було сповіщено київський поштамт.

«Въ заключеніе же всего, читаемо в листі Куракіна, обяываюсь равномерно просить ваше превосходительство мѣрами вамъ возможными содѣйствовать полицейскому начальству въ надзрѣніи за распространяющими вредныя и недозволенныя произведенія умовъ злонамѣренныхъ и не оставитъ сообщитъ о таковыхъ мнѣ»¹⁾.

В 1794 році тому ж таки київському цивільному губернаторові Мілашевичеві наказувалося пильно стежити на митницях та форпостах, щоб не було провезено з-за кордону книжку, яка вийшла друком у Берліні російською мовою під назвою «Droits de l'homme, Cathéchisme révolutionnaire»²⁾. Щоб доповнити наші відомості про довіз закордонних книжок, ми мусимо зупинитися на одному нещасливому випадку, що трапився з привезеними книжками в 1795 році. В серпні місяці цього року прибуло до васильківської митниці 9 скринь книжок. Привіз їх з м. Бродів прикажчик гжатського купця Івана Черокова—Олексій Протопопов. Як об'явив у митниці Протопопов, книжки ці друкувалися у Відні, пересилав їх до Росії барон Бейзнер, а купець Чероков був лише комісіонером для пересилки цих книжок. Надруковано їх було російською мовою й мали вони історичний зміст. Це була історія Болгар та інших слов'янських народів. Своїм змістом, як ми потім довідуємося, складалася вона з 4-х частин. Досі в справі дозволу перевозити через митниці закордонні видання, користувалися вищезгаданим указом 1743 р., за яким заборонялося привозити з-за кордону книжки богословського та релігійного змісту, видруковані російською мовою. Отже тому, що привезені Протопоповим книжки були історичного змісту, а не релігійного, васильківська митниця не знала чи має вона право пропустити їх і звернулася до київської казенної палати, при чому надіслала один примірник цього видання. Розглянувши останнє, казенна палата забороняє пропустити його й наказує васильківській митниці примусити Протопопова вивезти книжки назад закордон «и обязатъ в томъ подпискою подъ опасеніемъ конфискаціи и поступленія по законамъ». Наказ цей, очевидно, був нежданим негяданим для Протопопова й він не знав, що його робити з книжками: господар його залишився за кордоном, грошей на вивіз їх не було, крім книжок віз він ще й інші товари, а тому сам не мав змоги одвезти їх назад, а до того ще й не мав на це розпорядження свого господаря. Через це 18. I. 1796 року, він звертається до київського віце-губернатора В. Ол. Хованського, і описавши своє скрутне становище, просить видати йому дозвіл залишити книжки в митниці до того часу, поки повернеться з-за кордону господар і розпорядиться ними. Дозвіл такий дістав Протопопов, при чім наказувалося зберігати книжки під казенною та його печаткою. В 1796 році васильківську митницю було скасовано. Помешкання митниці перейшли до завідування васильківського ісправника, і тому київ. каз. палата наказала васильківській волосній управі прийняти під свій догляд ці книжки і стежити за тим, щоб вони були цілі до того часу, коли з'явиться за ними їх власник. Справа з передачею київ. казенною палатою книжок васильківській волосній управі

¹⁾ Київ. Цент. Арх. Дав. Ак., № 17304. ²⁾ Київ. Цент. Арх. Дав. Ак., спр. 14885.

затягувалася на довго, бо остання вимагала для себе будинку митниці, який стояв пустою, а доки цього не буде зроблено, не згоджувалася взяти на себе відповідальності за збереження книжок. Але тому, що власник книжок не з'являвся за ними, київ. каз. палата примушена була звернутися до київ. губ. правління з проханням розшукати його й примусити забрати їх. Очевидно, це мало вплив на купця Черокова, бо 18/V—1797 року прибув до Києва той же прикажчик Протопопов. Виставляючи порукою, що він дійсно є прикажчик купця Черокова, київ. купця Семена Балабуху, просить каз. палату видати йому книжки з тим, що він їх одвезе за кордон. 19/V того ж року він одержує такий дозвіл і забирає з Василькова книжки. Таким чином, пролежавши два роки у Василькові, книжки знову вивозяться за кордон. Отже справа з ними не закінчується. В 1799 році 4 серпня до київського цивільного губернатора В. І. Мілашевича звертається з запитанням президент «Комерц. Коллегії», що сталося з тисячею книжок, які були затримані на васильківській митниці. Він наводив випадок, що трапився був ніби то з цими книжками: грецький священник Іоан Вріонніс у 1795 році взявся представити, маючи замовлення від різних осіб у Петербурзі, з Відня 1000 книжок з слов'янської історії; довірений його Стефан Новакович надіслав останні до Москви з офіцером графа Розумовського якимсь Ростом, а коли книжки було привезено до васильківської митниці, то тут їх затримано. Стефан Новакович, зазнавши ніби-то великих збитків, доручив ці книжки грецькому купцеві Георгію Стерю, а цей переадресував їх свого боку своєму московському комісіонерові Грекові Н. Полаті. З того часу не було ніяких відомостей про ці книжки. Відповідаючи на це, київ. казенна палата повідомляла, що за наведеними справками, до васильківської митниці таких книжок не прибувало, а що в 1795 році затримано було на цій митниці книжки купця Черокова, і що за недозволом вивезти їх до Росії, він забрав їх і вивіз за кордон¹⁾.

Будь що будь, а нам здається, що тут мова йшла про одні й ті ж книжки і, що купець Чероков, який доволі часто привозив із-за кордону різні товари, очевидно, взявся був привезти й ці книжки до Москви. До речі буде сказано, що купець Чероков за 1795 рік вивіз з-за кордону через волочиську митницю 21 скриню латинських книжок²⁾.

Ми подали відомості про довіз книжок із-за кордону. Що ж до вивозу останніх з України за кордон, то звісток про це дуже мало. В 1785 році, повертаючись з м. Ромна до Польщі, польський купець П. Шереметович везе 6 книжок церковних київського друку, ціною за всі 7 карбованців³⁾. У звіті про перевезені товари через стайківську митницю за першу половину 1768 року зазначено, що через цю митницю перевезено за кордон 10 часословів київського друку⁴⁾. Це й все, що ми маємо про перевіз через митниці книжок, які надруковано було в Києві. Ми вже мали нагоду говорити, що видання Київо-Печерської Лаври продавалися в Києві та по інших містах, що ж до продажу книжок за кордон, то він на нашу думку був невеликий. Лавра здебільшого надсилала в дарунок різним православним закордонним монастирям свої видання, і менше продавала їх⁵⁾. Правда це питання зовсім не розроблене й чекає на свого дослідника, тим більш, що архівні матеріяли друкарні кол. Київо-Печер. Лаври можуть допомогти в цьому.

Щоб закінчити з вивозом книжок за кордон, ми мусимо ще згадати, що влітку 1785 року «цесарской імперії города Землина обыватель и всего славяносербского общества комисіонеръ Жон Курцберъ Скивро Стефановичъ» вивозить до батьківщини з Москви досить велику кіль-

¹⁾ Ibidem, 13701. ²⁾ Ibidem, 13619. ³⁾ Ibidem, 10651. ⁴⁾ Ibidem, № 153, арк. 103 — 104

⁵⁾ К. Ц. Іст. Арх., від. культ., друкар. відділ лаврськ. фонду, №№ 70, 129.

кість книжок. Він закупив їх у московській друкарській конторі. З об'яви цього комісонера, яку він подав у Васильківській митниці, ми довідуємося, що склад вивезених книжок був такий: 1158 кн. церковних в оправі, ціною за всі 3184 карбованці, 289 різних історичних книжок, теж у оправі, ціною за всі 440 карбованців¹⁾.

Закінчуючи нашу статтю, ми примушені визнати, що подані відомості про торгівлю книжками не повні й здебільшого поодинокі, але все ж вони мають значіння, бо освітлюють хоч до деякої міри питання про постачання на Україну закордонних видань, у XVIII в., яке мало звертало на себе увагу дослідників.

¹⁾ К. Ц. А. Д. Акт., № 10651, арк. 107.

Перший озброєний опір революціонерів і перший політичний процес у Києві 50 років тому

(11 лютого — 30 квітня 1879 р.).¹⁾

Офіційне повідомлення «Кієвлянина» про озброєний опір. «Спомини Дебогорія Мокрієвича». Початок демократичних настроїв на півдні Росії. «Американизм». Перші народники. Подорож Мокрієвича до Бакуніна.

В № 21-му «Кієвлянина» від 17-го лютого 1879-го року уміщено, замість передової статті таке повідомлення, що одержано із достовірних джерел: 11-го лютого, ввечері 8 годин керований по розпорядженню кієвського губернського жандармського управління, помічник начальника штабу-капітан Судейкин приступив до виконання обшуку на Жиланської вулиці в будинку Косоровської, де заздалегідь знали деякі поборники протиправительствених учень, люди самі рішучі. По всіх даних треба було очікувати сильного супротивлення, тому що метою було захопити саме гніздо кієвських революціонерів. Дійствительно, коли шт.-капітан Судейкин з кількома жандармами і поліцейськими чинами увійшов в будинок, перебуваючи ще в прихожій, потребував видачі одного з живущих в ньому, то замість відповіді, був зустрінутий градом вистрелів з револьверів, направлених майже в упор через відкриту дверь з сусідньої кімнати, в якій зібрані всі захоплені пропагандисти. Жандарми були змушені стріляти і тільки після кількох хвилин відчайдушної боротьби і перестрілки з обох сторін агітатори стали здаватися. При цьому було арештовано сім чоловіків і три жінки; перших поранено чотири, з яких три тяжко. З боку лиця, виконавши обшук, убито наповал жандармського унтер-офіцера Казанкина, поранено в плече іншого унтер-офіцера Демидова, контужено штабу-капітана Судейкина і ще жандармський унтер-офіцер Верблин, урятувавшись тільки тому, що кулі застрягли в його одязі. В будинку виявлено багато пістолетів, кинжалів, колекція фальшивих печатей і відбитків, типографські принадлежности і маси паперів, переписок, брошур, що підтверджують повну основательність виконаного обшуку і злочинність жильців будинку Косоровської. Одночасно з виконанням сказаного обшуку в іншому місці звідти, поблизу будинку Батухіна і в ньому самою було захоплено ще троє чоловіків і дві жінки. Один з цих чоловіків і інший, який, на жаль, не зміг сховатися в темноту ночі, оказали відчайдушний супротивлення на вулиці; вони стріляли всі патрони, якими були заряджені їх револьвери, причому один поліцейський чин легко поранено, а інший контужено.

Такий був пролог до перших трьох політичних процесів соціал-революціонерів у Києві за п'ятдесят років тому, в кінці квітня і на початку травня 1879-го р. Щоб висвітлити події, що збентежили весь уряд і усе кієвське громадянство, та щоб виявити значіння і роль гурту кієвських «бунтарів»-народників, треба заглянути назад роки за десять, звернутися до історії народницького руху з початку 70-х років і з'ясувати, що таке являв собою гурт революціонерів напередодні погрому 1879-го року й арешту головних революціонерів жандармським урядом.

Одним з найхарактерніших і найвидатніших людей був Волод. Карпович Дебогорій-Мокрієвич. Нам Дебогорій цікавий ще більше через те, що з усіх привідців революційного народництва він зі своєю нелегальною дружиною Марією Павлівною Ковалевською були найтісніше пов'язані з Києвом, кієвським життям, громадянством, були осередком «бунтарського» гурту, і на їх долі, переживаннях, настроях, самій діяльності найяскравіше відбивалися моменти вагання, досягнення, надії

¹⁾ Стаття заздалегідь обіцяна пок. автором для „Україна“ в 50-літні роковини процесу, друкується згідно з його волею, в такому вигляді як вона лишилася — не переглядена автором остаточно. *Ред.*

і мрії народницького руху на Київщині. До того ж ми маємо певні і докладні свідчення про цей рух і головні факти пережитого за ті часи людьми революційного напрямку в талановитих щиросердних «Споминах» Дебогорія-Мокрієвича¹⁾, які цікаві ще більше тим, що переказують не виключно особисті переживання, а історію всього того гурту радикалів, що вперше зорганізувався і став перед першим політичним судом в Києві. До споминів цих і до інших надрукованих і ненадрукованих джерел ми і звернемося в нашій побіжній огляді далекого минулого і оповіданні про ближчі події перед часом руйнації в Києві першого революційного видатного гурту: характерних і типових бунтарів-народників²⁾.

Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич (нар. в 1848 р., пом. в 1926 р. в Болгарії), син небагатого землевласника на Поділлі, кол. полковника царської служби, жив і вчився під впливами польського повстання початку 60-х років і обрусительної реакції в Південно-Західному Краю. Тоді, в юнацькі роки життя, він, як і деякі земляки і сучасники, пройнялися демократичними симпатіями, співчуттям народнім настроєм і мріям. В спогадах своїх Дебогорій оповідає, що

вспоминання о проявившейся въ шестидесятихъ годахъ ненависти крестьянъ къ помещикамъ служили въ послѣдствіи времени, во время „хожденія въ народъ“, для меня незыблемыми доказательстами революціонности крестьянской массы. Правда, революціонность эта была нѣсколько подозрительнаго характера, такъ сказать, „съ разрѣшенія начальства“, но послѣднему обстоятельству я не придавалъ тогда важнаго значенія. Въ развитіи нашихъ народническихъ чувствъ и понятій не малую роль сыграло самобичеваніе и покаяніе; въ качествѣ привилегированныхъ и дворянъ, по нашимъ взглядамъ, мы по своему положенію были врагами народа, значитъ, выходило, что такъ намъ и надо было. По дѣломъ таскали насъ тогда по холоднымъ и волостнымъ правленіямъ, колотили нашихъ лошадей палками по головамъ, ломали наши экипажи. И чѣмъ безобразнѣе вспоминался какой нибудь фактъ грубой, варварской расправы крестьянъ съ помещикомъ, тѣмъ больше крѣпла моя вѣра въ революціонность народа³⁾.

В київському університеті Дебогорій-Мокрієвич опинився в часи реакції 1866—67-го року. Студенські заколоти 1869-го р. в Петербурзі та «Нечаевское дѣло» 1871-го р. зворушили і київське життя. Знайомство з європейськими соціалістичними ідеями на перших кроках практичного здійснення їх виявилось в оригінальній формі «американізму». Склався «американський» гурток людей з двадцять, що, захоплений соціалістичними і комуністичними поглядами, вирішив переїхати до Північної Америки і заснувати російську хліборобську комуну. Завдання її намічалось фантастичними міркуваннями про можливість праці заокеанських «комуністів» на користь народу в Росії. Ця комунa мала стати збірним осередком для наступної агітаційної діяльності в Росії. Оселившись в Америці, ставши американськими громадянами і навчившись кращим досягненням хліборобської праці, члени гуртка мусили приїздити до рідного краю для поширення соціалістичних ідей поміж селянством, а американське громадянство, гадалось, мало обороняти пропагандистів від насильства російської влади. «Американські» проекти звелися ні на що. В. Дебогорій-Мокрієвич не виїхав до Америки, а першими піонерами, щоб вибрати місце для поселення комуні, помандрували

1) „Вспоминання В. К. Дебогорія-Мокрієвича“, сс. 16 — 17.

2) Терміни — народники, радикали, революціонери мали за 70-ті роки загальний характер і часто вживалися синонімічно. Народники, себто люди, що поклали надії на революційність народу, особливо селянства, і агітували серед нього за скорше виявлення революції вперше, по загальній згоді за часи тюремного перебування (процес 193), визнали й оголосили себе „соціал-революційною партією“ в відомій промові Іпп. Мишкіна в початку 1878-го р. підчас суду (Спом. К. Брешковської, 36). Термін „бунтарі“, що вживали південні народники, підкреслював агітаційний та активний характер діяльності за 73 — 79 рр., за словами Кравчинського: „усяка революція починається бунтом“.

3) „Вспоминання“, сс. 16 — 17.

в 1872 році учитель кам'янець-подільської гімназії Романовський, учитель могилево-подільської повітової школи Мачтет та їх приятель Речицький. Вони стали робітниками на фермах Сполучених Штатів, зазнали тяжкої праці й умов життя та побачили, що не так легко заснувати своєрідну комуну, як мріяли їх палкі голови. Нагла подія—Речицький, необережно оглядаючи револьвера, несподівано застрілив Романовського—примусила розчарованих мандрівників повернутися до Росії. Речицький при арешті 1874 р. застрілювався, а Мачтет узяв участь в революційних справах, а потім став відомим белетристом¹⁾.

В Росії з початку 70-х років стали буйно ширитися народницько-соціалістичні ідеї.

П. Лавров оголосив гасло «объ уплатѣ народу долга», що глибоко запало в душу громадських діячів, особливо молоді. Не з'ясовано було, проте, як до цього приступитися. Найперше ставилася вимога, щоб людина не користувалася всім тим, що не може бути достатком всіх людей. Відсіля—негативне відношення до всього привілейованого, які б форми воно не мало. Народ більшість молоді знала переважно з книжок і через те без краю ідеалізувала його. З давнини російська громадська думка, особливо слов'янофільського напрямку, запевняла в невичерпних ідейних і організаційних прикритих силах і в таємних великих можливостях «народнього духу». Надмірні народники були навіть певні, що народ сам покаже інтелігенту, який побажає об'єднатися з ним, що він (інтелігент) мусить робити і куди прямувати свої сили. Не такі вже безоглядні радикали почували потребу в програмі для праці серед народа, та вдало не могли її накреслити і деталізувати¹⁾. Кропоткін в «Записках революціонера» переказує, що молодь на початку 70-х рр. будувала теорії соціалізму і жила не краще ніж робітники, не відрізняючи в товариському гурті «своє» і «твоє» і відмовляючись користуватися майном, сдержаним, як спадщина, і допомогою з родинних прибутків. Така молодь неминуче повинна була піти «в народ», і вона пішла до нього. Тисячі юнаків, дівчат покинули оселі своїх батьків і перебували по селах і по фабричних місцях на всіляких посадах—лікарів, фельдшерів, фельдшериць, повитух, волосних писарів, народніх учителів, учительниць тощо. То не було зорганізоване рушення, а чисто стихійне, один з тих масових рухів, що помічаються в моменти, коли прокидається людське сумління. А коли почали виникати невеликі організовані гуртки, що готувалися до спроби поширити ідеї вільності та бунтарства, то саме життя направило їх на шлях пропаганди серед селян і робітників.

Те що переживалося по багатьох місцях, Дебогорій-Мокрієвич і його товариші переживали в київських гуртках. За 70-ті роки Київ був уже уславлений, як одно з найреволюційніших міст Росії. Революційний рух розвинувся в ньому досить самостійно, безпосередньо, незалежно навіть від столичних революційних гуртків. На півдні (за терміном Мокрієвича) до «мужикофільства» приєдналися космополітичні соціалістичні та комуністичні ідеї та «бунтарство» Бакуніна. В Європі тоді боротьба в межах самої соціал-демократії, на чолі з Марксом і Енгельсом, досягла великої напруженості. Восени 1872-го р., на Гаагському конгресі Інтер-

¹⁾ Григ. Олександрович Мачтет (нар. в 1852 р.) учився 1868 р. в кам'янець-подільській гімназії, яку не скінчив. 1870—1871 був повітовим учителем. Повернувшись в Америку до Росії, в 1874—76 рр. приєднався до народницького руху, допомагав невдалому втіванню Войнаральського і Ковалика з петербурзької тюрми; 1886 р. М-та вислали до Архангельської губернії, а потім—на Сибір. В 1884 р. він вернувся до Росії, жив і писав у Москві, потім служив у Житомирі і Петербурзі. М-т брав участь і в українських справах. Пом. в Ялті 1901 р. Спогади і враження від американської авантури відбилися в його творах: «Два міра», «Путевыя картинки» та ін., що зібрані в книжці «По Бѣлу Свѣту».

²⁾ «Былое», 1906 р., № 11, сс. 60—61.

націонала, Бакуніна і його однодумців було викинуто з Інтернаціоналу, і Бакунін найшов підпору в Юрській федерації Інтернаціоналу, куди входили переважно представники романських народів. Бакунін тоді оселився в Швейцарії в місті Локарно, на березі оз. Лаго-Маджіоре, де був осередок італійських революційних партій. Російська молодь, що власне шукала в Швейцарії задоволення громадським мріям, вільної науки та вільного життя, зрозуміло, трохи не вся стала на бік ідей Бакуніна про федералізм, про вільні комуни і творчі рухи народніх мас.

Серед таких молодих радикалів з Росії був і Дебогорій-Мокрієвич, який восени 1873 р. побачився і познайомився з Бакуніним в його резиденції. Якраз тоді він надрукував свою книжку «Государственность и анархизм», що стала такою популярною серед російських революціонерів. Бакунін і тепер, як попереду, був прихильником ідеї організованого народнього бунту, але не «індивідуалістичного» анархізму, не поодиноких особистих вбивств і виступів анархічних. Все питання за революцію покладав він в тому, щоб розворушити народню масу, вибити її з індиферентного стану та примусити піти на одверту боротьбу з своїми гнобителями. Він завше був за активні революційні виступи і не задовольнявся однією словесною пропагандою, вбачаючи в одній агітації виключно безсилий засіб, щоб перевести народні маси на революційний шлях. Взагалі, пляни його будувалися на такій програмі, щоб зорганізувати змову з людей сміливих і готових на саможертву, які в певний термін повинні були скупитися в одному визначеному місці і почати озброєне повстання. Треба зауважити, що в наступний час російські «бунтарі», особливо на півдні, в значній мірі дотримувалися таких плянів Бакуніна. Дебогорій-Мокрієвич не погоджувався де в чому з ним, обороняючи тактику конспіративних змов російських революціонерів і заперечував надмірному скептицизму Бакуніна щодо активності, послідовності і непохитності російських радикалів, проте розлучився по-приятельськи з «всесвітнім великим бунтарем» і виїхав з «революційної фортеці» Бакуніна до Росії, щоб від слів перейти до діла, від дискусій і суперечок до енергійної діяльності, від теоретичного обґрунтування програм до утворення організованих селянських заколотів і бунтів.

Поворот закордонних російських учнів до рідного краю. Гуртки «долгушинців», «чайковців». Пропаганда, друкарні, нелегальні книжки. Київські радикали і комуни. Повстання в Туреччині та «бунтарі» київські.

Влітку 1873-го р. російський уряд оголосив наказа, за яким обов'язував російських підданих, що вчилися за кордоном, негайно повернутися в Росію під загрозою для неслухняних стати нелегальними і заборони їм повернутися до рідного краю пізніше. Нічого іншого небезпечнішого і шкідливішого для самого російського уряду не можна було вигадати, як цей наказ. Молодь сама збиралася вже тоді незабаром поволі і потроху повертатися до Росії, накреслювала пляни поширення ідей «бакунізму» та соціалізму в народі. Урядовий наказ прискорив цей поворот скількох сот молодих пропагандистів, і вони після осені 1873 р. не звільна, поодинокі, а мало не всі гуртом рушили з закордону і почали вкупі з однодумцями в Росії агітувати і ширити ідеї соціалізму і народництва.

В Росії тоді громадське життя бурилося і клекотіло. В студенських гуртках, серед громадської легальної діяльності, в організованих і зміцнілих осередках яскраво-опозиційного напрямку, в спільному життю так званих «комун», відкіля виїшло пізніше багато революціонерів і агітаторів—все хвилювалося, сперечалося, бентежилася. Загальний опозиційний рух, загальне нервово зворушення охоплювало широкі кола людності і відкликалося на всьому інтелігентному житті російського громадянства. Організовані гуртки переходили від слова до діла. Одним з пер-

ших таких гуртків на півночі на самому початку 70-х років був невеликий гурток «долгушинців», що склався на чолі з енергійним А. В. Долгушиним. Гамов, Дмоховський, Папін, Плотников та інші оголосили програму «бунтарства» щодо виразного впливу на російську молодь Бакуніна і висунули вимогу негайного заклик до повстання народніх мас. В Москві, в своїй таємній друкарні надрукували вони дві прокламації до російського народу і до інтелігентного громадянства та брошуру «Какъ должно жить по закону природы и правды» і стали розповсюджувати їх і нелегальні книжки по селах Московської губернії.—Всі «долгушинці» були заарештовані в вересні 1873 р. і після суда в липні 1874 р. заслані в Сибір на каторгу.

Більше пощастило і більший вплив мав другий великий гурт «народників», що став відомим під назвою «чайковців». Виник він з товариства саморозвитку і зорганізувався в Петербурзі в 1871 році. Першим принципом цього гуртка радикалів була вимога, щоб революціонер насамперед був морально чистою і розвиненою людиною, незалежно від того, який політичний ухил і яка програма виявиться в його революційній діяльності. Гурт цей був досить численний міцно і тісно звязаних між собою товаришів і дав пізніше багато видатних діячів за часи революційної боротьби. З його членів слід перше згадати самого М. В. Чайковського, Кравчинського (Степняка), Кропоткіна, С. Перовську, Сердюкова, Купреянова, Ольгу Шлейснер, Грибоєдова, Чарушіна, С. Синегуба, Л. Шишка, Попова та ін. Основним революційним принципом їх була служба народньому ділу, що виникала з визнання величезної відповідальности інтелігенції перед знедоленим селянським та робітничим людом. Те моральне піднесення, що примушувало людей зрікатися буржуазного оточення і його інтересів, від «ликующих» в «стан погибающих», утворювалось під переможним впливом соціалістичних ідей, що проводили в російську громадську думку Бєлінський, Герцен, Чернишевський, Добролюбов ще з 40-х—50-х років, ідеї так званого утопічного соціалізму, певніше—соціалізму етичного. Людина, поперше, приймала соціалістичні принципи, а через те почувала себе революціонером; вона повставала не стільки проти сучасного політичного укладу, не стільки обороняла свої політичні права, скільки захищала людські права економічно і політично пригнобленого народу. Народне лихо і надмірно ражкий поневолений стан селянства, щойно визволеного з кріпацтва, загострили очі революціонерів поперед усіх інших громадських питань. В такому розумінні соціалістичний рух і був народницьким: він безпосередньо залежав від руху шестидесятих років, коли основою всякого поступового світогляду була невідступна, болізна думка за долю селянина. Революційне народництво 60-х та 70-х років являло собою переходовий ступінь в розвитку соціалістичного руху в Росії; воно ще не поширилося і не зміцніло для масової боротьби, а охоплювало лише ідеологічні елементи громадянства, зворушені почуттям провини перед знедоленим людом.

І ось такі то ранні російські соціалісти з початку 70-х рр. захопилися в найширших рямцях розповсюдженням розумних і корисних книжок, починаючи підцензурними і легальними і кінчаючи закордонними та усякими іншими революційними виданнями. Хутко «въ тридцати восьми губерніяхъ Россійской имперіи», як згадувалося в акті обвинувачення, «по дѣлу 193», не було будь якого великого міста, де б не було гуртка соціалістичного, і де б його члени не розповсюджували легальної і нелегальної літератури. З часом під впливом поступового розвитку та подій загально-історичних такі гуртки ставали осередком соціалістичної пропаганди поміж учнів та молоді, а також звичайними посередниками поміж провінціяльними гуртками і щодо зносин з столичними осеред-

ками. Повільно склалася велика, таємна організація. Друкування книжок за кордоном поширилося і дійшло до чималої кількості. Спробам чайковців завести свою друкарню в Петербурзі не пощастило. Проте, нелегальна друкарня Мишкіна існувала в Москві в 1873—1874 рр. Друковані книжки та брошури складалися по таємних місцях, а потім розсилалися для розповсюдження поміж робітників та селян. У гуртку чайковців, що ширше прозивався «Большимъ обществомъ пропаганды» перевагу мала програма, що ставила собі за мету готувати і організувати людей, які б змогли зрушити толерантну робочу масу, а через те агітацію перенесли до кол селянства та міських робітників. Для останніх улаштувалися нелегальні школи початкової освіти, лекції, бібліотеки і т. ін.

В той же час охопив молодь стихійний рух «ходження въ народъ» і оселення серед народу. Цей рух, за виразом Степняка-Кравчинського, був подібний хрестовим походам, визначаючись заразливим, усе заполюючим характером релігійного руху. Люди прагнули не тільки досягти певних практичних наслідків, але йкупі з ними задоволити глибокі потреби особистого «очищення» і піднесення духа. Всюди пропагандисти селилися невеликими купками. Одні—будували кузні, другі—працювали коло землі, і молодь, навіть багатих і значних родин, працювала в цих майстернях, чи в полі, щоб підтримувати постійний зв'язок з робітниками. В Москві декілька колишніх цюріхських студенток заснували свою власну організацію і вступили до ткацьких фабрик, де працювали 14—16 годин на день і проживали в оточенні касарняного побуту трудящих фабричних жінок.

Так налагодилася величезна ідейна, моральна справа, в якій брала участь не одна тисяча молодих людей. Цікаво, що всі ці тисячі пропагандистів ставилися цілком вороже до тероризму в будь-якій формі, а покладали надії виключно на агітацію, самосвідомість і розум та притаєний революційний настрій народніх мас. Над усім панувала тоді віра в близький час наступу революції. В споминах переказана одна характерна розмова двох тодішніх пропагандистів Н. Морозова та А. Іванчіна-Пісарєва в 1873-му р. Пісарєв запитував Морозова, як той гадає, чи хутко настане революція. Той одповів йому: «не скажу, може бути—років через десять, а може й більше». «Ат! Ні! Я більш, як на 4 роки не згожуюсь!» заперечував Пісарєв. І Морозов запевняє, що цей термін—чотири роки—визнавався найдовшим мало не всіма радикалами¹⁾. Наперекір таким мріям як раз в наступному 1874-му році надійшов погром «Большого общества пропаганды» народників. Надмірно численні арешти 1873—1876-х років зруйнували багато революційних осередків; наслідком їх був величезний процес 193 на суді в Петербурзі з жовтня 1877 по січень 1878 років. Серед учасників того процесу ми зустрічаємо і старих чайковців, і видатних діячів наступної доби: С. Ковалика, Софію Перовську, П. Войнаральського, Н. Сабліна, Д. Рогачова, І. Мишкіна, Т. Квятковського, С. Лешерн-фон-Гертцфельдт, А. Желябова, А. Якимову, Н. Морозова, С. Синєгуба, Н. Чарушина, М. Грачевського, Є. Брешковську, Т. Лебєдеву та багато інших.

В Києві ще в 1871—72 роках існував гурток досить поміркованих радикалів. Поміж ними були Аксельрод, Рашевський, Емме, брати Левенталь, а осередком гуртка була громадська бібліотека добродійки Штурмер. Трохи пізніш до Києва переїхав з Одеси Каблиц (Юзов) і дехто з членів його одеського гуртка з більш радикальним ухилом поглядів. Вони оголошували, що «накоплення знаній столь же безнравственно, как и капитала» і агітували за селянські бунти, яко пролог до революції.

¹⁾ Н. Морозов, Въ началѣ жизни, „Рус. Богат.“, 1906, № 6, с. 116.

Однак ці гуртки не відіграли великої ролі в наступні часи. Гуртки народників вже в 1873-му р. групувалися в Києві по так званих «комунах»—своєрідних інтернатах. Вони не були ані зорганізовані, ані стали товариства людей з одноманітною програмою, навіть не мали певного складу членів,—одні входили в склад комуни, другі—вільно її покидали; ніяких певних обов'язків ніхто не ніс; досить було мати кого знайомого, і всякий міг жити в комуні скільки хотів. Всі тимчасові мешканці комуни поділяли свої здобутки між собою, їли за одним столом, а на купівлю припасів та на видатки за помешкання та інше гроші давав той, хто їх мав. Усякий дивився на комуни, як на місце, де можна відпочити і перебути чи день-другий, чи й тиждень, щоб потім пристати до якого діла, а то «йти в народ», коли трапиться випадок. Комуна була нібито станція для революціонерів, місце обопільних зустрічей, знайомств—і тільки. В комуні 1873—74 років можна було побачити мало не всіх революційних діячів на півдні Росії: Я. Стефановича, В. Засуліч, Костюріна, Чубарова, А. Макаревич, Аксельрода, Малинку, Дическула, Студзинського, М. Колєнкіну, В. Фішера, Судзиловського, Н. Буха, Ол. Волкенштейна, М. Ковалевську, К. Брешковську, Дробязгіна, Дейча, Стронського, братів Левенталь, Дробиш-Дробишевського, Камінера, Жебуньових, Трезвинського¹⁾ та ін. Деборторій-Мокрієвич з листопаду 1873 р. до весни 1874 перебував в київській комуні, блукав серед робочого люду, улаштував невдалі майстерні, а повесні його, як і інших сутолошників і однодумців потягло до живого діла, в народ. З того часу два з половиною роки київський гурт «бунтарів» провадив виключно революційну агітацію серед селянства.

«Бунтарі» провадили пропаганду згідно з загальною теоретичною програмою тогочасних російських народників. На думку радикалів, як самі вони любили себе прозивати, революція повинна була зруйнувати сучасну державну і громадську організацію і відбудувати новий найсправедливіший лад на основі федерації—спілки незалежних виробничих громад. Шлях до того майбутнього ладу—соціально революція, яку повинен перевести сам народ, тоді як він визнає це потрібним і бажаним для себе. Найближче завдання народників-інтелігентів покладалося в тому, щоб допомогти народові в усвідомленні його сили і можливості, не гаючи часу здобути революційним шляхом і бунтами нового і справедливого ладу. Така мета накладала на практичну діяльність агітаторів обов'язок всюди будити чи підтримувати незадоволення сучасним ладом, революційні настрої (Процес 193-х, СПб, 1906 г.), і усяке бунтарство в якій би формі воно не виявлялося. Державний устрій Росії уважали тоді підірваним у самісіньких основах і звалити його здавалося можливим без великого зусилля, коли всюди будуть виникати бунти і настирливі вимоги багатомільйонного народу будуть провадитися енергійно, послідовно і безупинно. Росію любили тоді порівнювати з Туреччиною. Великий вплив робили на Росіян повстання пригноблених невеликих числом Герцоговців, пізніш Чорногорців. Чимало молоді революційного настрою добровільно посунули були до повстанців проти турецької влади, а коли розпочалася діяльна пропаганда серед селянства, молоді бунтарі знайшли діло ближче їх серцеві і повернулися до рідної революційної справи. «Чого нам подорожувати до Герцоговини, краще по-

¹⁾ Ми обмежуємося згадками і зараз не звертаємо особливої уваги на один південний гурт радикалів, бо його праця проходила осторонь Києва, в Конотопському та Борзенському пов. на Чернігівщині. Це був гурт так званих «се-жебуністів». То ближче то далі стояли до нього: брати Жебуньови Сергій та Володимир, Марія Блинова (дружина Володимира Ж.), Михайло Кац, Андр. Франколі, Георгій Кобієв, Ів. Трезвинський, Г. Трудницький (пізніше — зрадник), Яків Стефанович та його батько піп Василь Стефанович.

їдемо на Чигиринщину» (або там до другого агітаційного осередку), казали вони—і йшли підбурювати на повстання чи то північне, чи поволзьке, чи наддніпрянське та південне селянство.

Київські бунтарі в Чигиринщині. Плян, грамоти та діяльність В. Стефановича. Арешти та ліквідація плянів чигиринців. Агітаційна діяльність бунтарів в Черкащині. Утікання радикалів з сіл до міст.

Одна частина пропагандистів-народників оселилась в Чигиринському повіті Київської губернії, де і виникла спроба провести перший організований і величезний селянський бунт, що наробив великого гомону і надмірно занепокоїв російську владу. Головним привідцею цього бунту був Яків Стефанович. Він народився в 1853 р., був син священника с. Дептовки на Конотопщині, добре знав дійсні умови селянського життя, світогляд і настрої селян; потім Як. С-ч був студентом київського університету, який залишив в 1873 р., увесь захоплений революційними справами. Кравчинський-Степняк дає яскраву характеристику цього пропагандиста («Подпольная Россія»).

Стефанович був оригінальної складної вдачі чималоно розуму і незвичайної сили волі. Він володів великим хистом щодо організації і керування народними масами. Проте він не був тою людиною, що непохитно прямує до своєї мети, пермагаючи і без озирання перевертаючи все по дорозі: вибирав він засоби потайні, поступався, коли було треба, але з тим щоб в слушний час таки надолужити своє. То була людина надзвичайно стримана, цілком скупчена в собі. Говорив він мало, на гуртових зібраннях — майже ніколи; в теоретичних суперечках не брав участі, ставлячись до них з огидним призириством. Стефанович був людина виключно ділова, активна, — і в той же час умів чекати; у нього, найкращого типового організатора, були широкі пляни, а його ясний і незвичайно практичний розум, твердий, сторожкий характер, знання людей, хист до керування ними — особливо ставали придатними в складній справі революціонера агітатора.

Пропаганда Стефановича і його однодумців полягала в тому, щоб вся земля перейшла у власність народних громад, що мали стати на місце держави, коли її буде зруйновано, громад безумовно самостійних у всякому справуванні громадсько-державних уставлень. Агітація гуртка народників найшла сприятливе оточення на Чигиринщині через те, що там бунтарський рух виявився раніш од пропаганди Стефановича: на початку 70-х рр. в Чигиринському повіті піднявся бунт в семи-восьми волостях, заселених державними селянами. Одна частина селян вимагала нового розподілу землі по кількості душ і їх прозивали «душевіками»; друга — бажала утримати за собою ті ділянки землі, якими вони до того володіли і на які підписали документи (акти) — їх прозивали «актовиками». На боці «актовиків» стояла влада. Почалися переслідування «душевиків» і заколоти. У «душевиків» найшовся привідця — селянин Хома Прядько, що задумав сам «добитися до царя» і, як «ходак», помандрував до Петербургу, де ледве урятувався від поліційного арешту, повернувся додому і продовжував агітувати серед селян, підтримуючи переконання, що ось-ось цар накаже переділити землю. Селян на Чигиринщині особливо роздратовала військова екзекуція в травні 1875-го р. над тими волостями, де селяни відмовлялися сплачувати податки. Такі бунтарські настрої вирішили використати революціонери. В січні 1876 р. до ста селян було заарештовано і посажено по тюрмах в Києві та інших містах. З деякими з київських арештованих, коли їх удень звільняли у місто для приватного заробітку, зав'язав зносини (особливо з Лазарем Тенеником) Стефанович. Розмовляючи з селянами, він упевнився, що селяни сильно обурені проти влади і службовців до самих навіть найвищих, аж до наступника престолу, царського сина, а свої надії покладають на єдиного оборонця — царя Олександра II.

У Стефановича склався сміливий, ризиковитий плян. Він побував на Чигиринщині, познайомився з видатними «душевіками» і став вдавати себе за царського комісара такого, якому сам цар надав уповноваження

вести справу за землю з селянами. Повернувшись до Києва, він з товаришами—Дейчем і Бохановським склали «Высочайшую тайную грамоту» і «Устав тайной дружины», яку Дейч надрукував старанно закордоном і перевіз до Києва восени 1876 р.¹⁾

Наводимо текстуально характерні уривки з «Грамоти» і «Устава». «Уставъ крестьянскаго общества Тайная Дружина, Высочайше утвержденный е. и. в. государемъ императоромъ Александромъ Николаевичемъ» мав відбиток печатки з державним орлом і такий текст:

Высочайшая тайная грамота. Вѣрные наши крестьяне! Со всѣхъ сторонъ государства нашего слышимъ мы жалобы крестьянства на тяжкія угнетенія искони враждебныхъ ему дворянъ. Между тѣмъ мы съ самого вступленія нашего на престоль россійскій старались улучшить положеніе ваше. Вопреки желанію всего дворянства, высочайшимъ манифестомъ 19-го февр. 1861 г. мы освободили васъ отъ крѣпостной зависимости и даровали вамъ всю землю безъ всякаго за нее платежа, а также лѣса и сѣнокосы, несправедливо дотоль принадлежавшіе однимъ дворянамъ. Сію волю нашу простерли мы... и на государственныхъ крестьянъ.. Всѣхъ мѣщанъ, отставныхъ солдатъ и весь безземельный людъ, безъ различія вѣроисповѣданія, повелѣли мы также надѣлать землею, ибо симъ даромъ господь предоставилъ право всякому человеку пользоваться въ равной мѣрѣ. При этомъ мы облегчили рекрутскую повинность; даровали всякому право свободнаго и безпошлиннаго занятія всякими ремеслами и промыслами... Мы повелѣли оставить помѣщикамъ только усадьбы и такое же количество земли и лѣса, какое придется и всякому бывшему ихъ крѣпостному по равному подушному раздѣлу. Но къ величайшему огорченію нашему дворяне воспрепятствовали исполненію повелѣній нашихъ. Они хитростью и обманомъ удержали за собою большую и лучшую часть земли, всѣ лѣса и сѣнокосы и только самую худшую ничтожную часть отвели вамъ, притомъ еще наложили за оную чрезвычайные выкупные и оброчные платежи" і т. і. „Помѣщики, чиновники и духовенство всѣхъ видовъ скрыли этотъ царскій указъ“. Далі „Грамота“ повідомляє, що поміщикам допомагає наступник престолу (в наступному — Александр III), то сам цар безсилий виконати свою волю, а через те примушено його видати оцей маніфест, на підставі якого „тайныя крестьянскія общества, именуемая Дружинами, имѣють своимъ назначеніемъ подготовиться къ возстанію противъ дворянъ и другихъ высшихъ сословій съ тѣмъ, чтобы силою возвратить себѣ захваченную ими землю, уничтожить повинности и налоги, введенные дворянскимъ начальствомъ и возстановить полную волю, какъ даровалъ е. и. в. г. и. Александръ Николаевичъ.

Установлюючи організацію Спілки, «Устав Тайной Дружины» намічав розподіл таких «дружин» на гуртки, кожний з 25 чоловіка, що мешкали в одній околиці; ці гуртки іменувалися «староствами». Для вступу в таке «староство» вимагалось виконати урочисту присягу на євангелії; текст присяги було приведено в «Уставі», а в кінці її прикладено було золотого кольору округлу печатку, посеред якої навхрест намальовані спис та сокира, а навкруги позначено «Печать Совѣта Коммисаровъ». На авдентичнім нібито маніфесті було написано: «Быть по сему. Александръ II. С. Петербургъ 1875 г. Февраля 19»¹⁾. За текстом уставу, хто приєднувався до якого гуртка, повинен був виготовити ратище чи спис на випадок повстання. «Староство» керувалося вибірними старостами, а вони склали «старостинську раду», що вибирали отамана, через якого дружина вела зносини з так званими «царськими комісарами», що нібито таємно обрані самим царем. Накази комісара повинно виконувати безперечно; в особливих випадках порушення уставу комісар мав навіть право оголошення смертельних вироків.

Таким «державним комісаром» під прізвиськом Дмитра Найдя і об'явив себе Я. Стефанович уперше тим селянам, що були йому знайомі в Києві по чигиринським пригодам. А ті, повернувшись на Чигиринщину в лютому 1877 р., почали розповсюджувати Грамоту і організовувати

¹⁾ Є і другий варіант відомостів, що „Грамота“ й „Устав“ надруковані в таємній київській друкарні на кошти Д. А. Лизогуба і належали бунтарям. Див. Спомины Д. Мокрієвича, с. 286. Лившиц, Подпольныя типографіи, журн. „Каторга и Ссылка“, 1928 г., № 43, с. 66.

¹⁾ „Документы по Чигиринскому дѣлу“ і „Обвинит. актъ по дѣлу 17 въ. 1883 г.“, „Былое“, 1906, № 12, сс. 258—261.

«Тайную Дружину». По весні до Чигиринщини прибув і сам комісар, який провадив розмови з двадцять вісьма старшинами, що вже об'єднали сот до шости дружинників. Особистий надзвичайний вплив Стефановича, хист зрозуміло балакати з селянами та організаторський його талант поставили, здавалось, справу на міцний ґрунт. Таємна спілка розросталася і, не вважаючи на різні поголоски й арешти, селянська організація, яка охопила більше тисячі чоловік, не була викрита до другої половини серпня 1877-го р. Почавшись в Шабельницькій та Боровичанській волостях, змова поширилася на села та хуторі сусідніх одинадцяти волостей. На Покрову, 1-го жовтня, організація мала почати повстання, а 29-го вересня мав приїхати Стефанович та інші агітатори в Чигиринський повіт. Але випадкова необережна розмова двох старшин Олійника і Піскового, що безпосередньо вели зносини з «державним комісаром», який перебував в Києві, викликали поголовні труси і арешти по Чигиринщині, а заарештовані старшини виявили помешкання в Києві, де зустрічались з агітаторами. Там були заарештовані Дейч і Бохановський, а 4 вересня на Полтавщині у землевласника Полетики було заарештовано і Стефановича. Ці троє втікли з київської тюрми через дев'ять місяців (див. нижче), а селяни довго сиділи по тюрмах, і судили їх лише 8-го червня 1879 р. Всіх підсудних було до 900 чоловік, але «по всеподданїйшому докладу министра юстиціи обнаруженнымъ дознаніемъ обстоятельствъ, относящихся до 829 лицъ крестьянскаго сословія, привлеченныхъ въ числѣ прочихъ въ качествѣ обвиняемыхъ по настоящему дѣлу, высочайше повелѣно разрѣшитъ о нихъ дѣло административнымъ порядкомъ, прекративъ всякое дальнѣйшее преслѣдованіе ихъ по оному дѣлу». Перед судом мали стати 42 особи. Головні обвинувачувані визнані були винними в приналежності до противузаконного товариства, «имѣвшаго цѣлю сопротивленіе установленнымъ отъ правительства», і присуджені: селяни Прукій, Тененик, Олійник, Пісковий і Гудзь—до арештанських рот, Дейнек—до ув'язнення в фортеці, а решта—виправдані (З «Судебнаго дѣла Чигиринцевъ»).

Місцем агітації другого гуртка «бунтарів»—Дебогорія-Мокрієвича і його товаришів—попереду були округи земель по межі губернь Подільської і Херсонської. Після численних подорожів і блуканнів невеликими компаніями поміж робочих та селян частина пропагандистів по весні 1876 р. оселилась в Київській губ. на зах.-півд. бік від Чигиринщини. Попередні невдачі залежали переважно від широких плянів і сміливих надій, та при розкиданій, всюди незорганізованій діяльності примусили «бунтарів» зосередити свої сили на одній місцевості, а саме в м. Корсуні Канівського повіту. Там років за двадцять до того виник селянський бунт у маєтку кн. Лопухіна, коли поширилася чутка за царський маніфест, в якому селянам нібито обіцяно «козацькі права». Бунтарський селянський рух було придушено звичайними способами влади. Проте, оповідання і спомини селян давали підставу думати, згідно з народницькими теоріями, що там залишилося більше революційних традицій ніж у інших місцевостях. Вирішено було зорганізувати народ за гаслом переділу землі поміж всіма селянами. Гадаючи викликати місцеве народне повстання, агітатори мали надію, що воно пошириться й охопить велику кількість народу через те, що прагнення землі—загальне для всього селянства. На півдні Київської губернії оселилося чоловік з 15, поміж ними Чубаров, Дробязгін, Брешковська, В. Катюрін, А. Макаревич, М. Фроленко, Рахальський та ін. Дебогорій-Мокрієвич найшов собі притулок біля м. Черкас, знайомився з робітниками сусідньої цукроварні, ув'язував відносини з околичніми селянами, подорожував вкупі з своїми товаришами по селах, як крамар чи ремісник, заво-

див балачки, а в слухних випадках провадив агітацію. Йому і Дробязгину переважно пощастило знайти співчуття у слухачів особливо в старих козацьких містечках—Мошнах, Лисянці тощо, і це дуже підбадьорило народників. Вони вже мріяли, що хутко настане час так бажаної революції, що організації бунтарства ось-ось викличуть заколот селянства. Тепер виникло головне завдання: перед повстанням організувати озброєні загони селян. А для того перш за все треба було роздобути зброю; це й було досить важко вже через брак у пропагандистів коштів. а для найпоміркованіших плянів озброєння загонів хочби в тисячу селян вимагалось тисяч п'ятдесят карбованців. Пропагандисти мали який десяток-другий револьверів та мріяли закласти зброї і рушниць—тим справа й обмежилася. Настрій південного гурта бунтарів став підупадати, особливо через проволоки, відрочення, розчарування, коли, замість сміливої завзятости і відваги, виникла потреба в дрібній, морочливій праці, пропаганді й організації.

Саме в той час скоїлася така пригода. Ще в 1874 році було заарештовано в київській комуні Ларіонова, Ідалію Польгейм і Гориновича, які почали об'являти своїх товаришів. В початку 1876-го р. в Єлизаветі існував гурток радикалів, яко осередок для тих переважно людей, що од часу до часу приїздили чи на одпочинок, чи на тимчасове перебування до людного міста, чи для агітації, тощо. Жили в самому Єлизаветі більш постійно Краєв, Малинка, Янковський, фельд. Майданський, наїздили—Дробязгін, Дейч та інші. В травні 1876-го р. Горинович, за дорученням жандарів, прибув до Єлизавету і розшукав декого з попередніх товаришів, а потім поїхав з Л. Дейчем та В. Малинкою до Одеси. Там його Дейч і Малинка, що зрозуміли його роллю, облили сірчаною кислотою, поранили та покинули, гадаючи, що він уже мертвий (11-го червня 1876-го р.). Горинович залишився живим і почав тепер загрожувати дуже багатьом «бунтарям», яких він досить знав. Майже на передодні поголовних трусів і арештів в Київській губернії, гурту бунтарів пощастило ліквідувати свої сельбища і утікти з місцевостів, де бунтарі готували наступне повстання. Більшість їх зібралася в Харкові, частина—в Києві і настав затяжний, смутний час для південних бунтарів.

Безладність, озлілість бунтарів у Києві. Комунa—осередок на Тарасівській вулиці. В. К. Дебогорій-Мокрієвич і М. П. Ковалевська. Зносини нелегальних з легальними. Друга половина 1877-го р. і перша половина 1878 р. в російських та київських радикальних колах. Перемога тероризму над пропагандизмом.

Утома, добука та нелагоди, відсутність певної програми безпосередньої практичної діяльності і особливо розчарування в тому оточенню, в якому провадилася пропаганда, надмірно пригнічували народників в наступну смутну добу. І попередні спроби далекі від успіху і на півдні і на півночі викликали сумні висновки, а розчарування, що настали поцім, лише стверджували хиби всієї організації бунтарської справи в даних умовах російського життя. Скептичні, негативні відгуки за той час стану і настроїв бунтарів ми маємо, наприклад, в спогадах Дебогорія-Мокрієвича, в автобіографії Олександра Михайлова, в пізніших споминах Дейча («16 лѣтъ въ Сибири») та інших.

На той час, як і попередю, бунтарі оселялись по містах гніздами на зразок комуні. Їх було досить багато по різних вулицях міста Києва. Між іншими такими відомими помешканнями була квартира батьків Дебогорія-Мокрієвича на Тарасівській вулиці (не доходячи Микол.-Ботанічної, здається, черга 12, в будинку на вулицю), де завше знаходили притулок і постійні, і випадкові, і перехожі мешканці. Друга підсобна квартира батьків насупроти в бік від першої була на тій же Тарасівській

вулиці—Лідії Павловни Баришевої (сестри Василя Павловича Воронцова, В. В.), де проживала між іншими і Віра Івановна Засуліч. Треба зауважити, що бунтарі в ті патріархальні часи не дуже додержувалися конспірації. Жандарський ад'ютант Гейкінґ не раз натякав, що він знає про кубла радикалів, але не має наказів для трусів і арештів, а сам не хоче виявляти ініціативи. Пам'ятаю я такий характерний випадок. В придомку, у дворі того ж будинку ч. 12, жив учитель Н. С. Тумасов в оточенні своїх родичок. Приходить він якось до нас і каже моїм батькам: «попередьте ви Дебогорія і Ковалевську, що так же не можна одверто жити: хто хоче, через вікно бачить все, що в кімнатах діється; навіть зброю необережно чистять і не ховаються з тим». Батько, правда, взяв на сміх надвірні жіночі балачки, але мати попередила Ковалевську, і помешкання набуло трохи більше конспірації.

Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич та Марія Павловна Ковалевська, молодша сестра Воронцова і Баришевої, були добрими знайомими Беренштама, Житецьких та декого з інших українофілів і лібералів. Дебогорія П. Г. Житецький знав з Кам'янця-Подільського, а Ковалевська була дружиною учителя корпусу Миколи Васильовича Ковалевського, Українця, відомого потім «драгоманівця». Микола В-ч одружився з Марією Павловною, ще як був на курсах для військових учителів у Петербурзі; потім Ковалевські оселилися в Києві, а в 1873 р. Марія Павловна покинула чоловіка і почала жити з Мокрієвичем. Вони й були осередком бунтарського гурту.

В. К. Дебогорій-Мокрієвич, невисокий на зріст, «приземкуватий», (товариші прозивали його «Мишка»), чорнявий, з виразними енергійними рисами обличчя, завше захоплювався широкими рішучими плянами. Людина ініціативна, надзвичайної спритності, він ніколи не сидів дарма, без якого-небудь діла: якщо не вирізував печатки на фальшиві свідоцтва, чи не возився з револьверами, то грав у шахи, а то провадив безкраї, палкі суперечки. Він був мало начитаний і теоретично мало освічений, але людина надзвичайної завзятости, шаленої сміливости, постійно веселого, бадьорого настрою; був він умілий суперечник, спритний, дотепний; змагався з приводу будь-якого питання, любив гіперболи та парадокси. Згадується, як Мокрієвич незвичайно здивував радикально-ліберальну компанію, що випадково, без якої певної мети зібралася у нас весною 1877 р., через скільки день після оголошення війни Росії з Туреччиною (12 квітня с. с.) Володимир Карпович прилюдно говорив, знаючи, яке співчуття до Сербів та інших Слов'ян охоплювало тоді і найлютіших ворогів російської влади, що він всією душею своєю стоїть на боці ворога і бажає перемоги Туркам над Росіянами. Піднялися суперечки. Дебогорію заперечували, доводячи, що російська влада, визволивши Слов'ян, примушена буде дати вільності і своїм «Слов'янам». Дебогорій-Мокрієвич спростовував це заявою, що після перемоги Росії буде якраз навпаки. Коли через сорок років я зустрівся в Києві з Володимиром Карповичем і нагадав йому цю суперечку (я був тільки остронь присутній тоді та до всього прислухався), він підкреслив, що сміливий його парадокс 1877-го року був як раз чистісінькою правдою.

Марія Павловна Ковалевська, донька середньої руки землевласника Катеринославської губ., народ. в 1849 р., кінчила одеський інститут, одружилася з М. В. Ковалевським в 1867 р., переїхала з чоловіком на службу до Курська, а потім до Києва. Була у них з 1871-го р. і донька Галя; тільки вже з осені 1873 р. Марія Павловна розійшлася з чоловіком. Невисока на зріст, чорнява, смуглява, «циганського типу», надзвичайно рухлива, експансивна, палка, вона завше хвилювалася, змагалася, сперечалася і до всього ставилася з великим і нервовим запалом. Була вона людиною надмірною, у всьому безпосередньою і щиросерд-

ною, не любила обміркованих всебічно плянів і детальних програм. Це вона оголошувала, що замість складної організації Стефановича краще і однаково доцільно просто надрукувати сотні фальшивих маніфестів, та зустрівши селянина сам на сам і побалакавши з ним, передати примірник маніфеста, а потім також розповсюджувати й інші примірники при нагоді поміж селянами. Дебогорій-Мокрієвич, не дуже захоплений і певний в таких підприємствах, пише в своїх спогадах, що йому здавалося, що наслідки будуть однакові: і коли систематично і постійно морочити людей, і коли йти за проєктом Ковалевської, бо маніфести так чи так викличуть бунти, а без озброєння вони однаково будуть пасивними.

Це подружжя—Дебогорій-Мокрієвич і Ковалевська піддержували постійні звязки з легальними приятелями, зовсім не бунтарського настрою і програм. Так їх можна було побачити в помешканнях Ліндфорсів, Житецьких, Цвітковського, Х. К. Вовка, О. І. Лоначевського-Петруняки. А В. Л. Беренштам і сам нерідко одвідував комуни, раз-два віддавав своє помешкання на випадкові короткі зібрання радикалів, приятелював з деякими «бунтарями», особливо з М. Ковалевською та Віктором Малинкою. Притягали Беренштама свідком до деяких процесів і загрожували репресіями, які і здійснила влада весною 1879-го р. переводом Беренштама з Києва на службу до Пскова.

Що б там не казати, а нелегко повірити, до чого все ж таки патріархальні звичаї і відносини були поміж легальними і нелегальними людьми в Києві в 1877—1878 роках. Яскраво і певно згадую я таке. Після вбивства харківського губернатора Лідія Олександровна Волькенштейн (докладніше про неї нижче) повернулася з Харкова до Києва в другій половині лютого 1879 р. Мешкала вона з двома своїми приятельками в місцях «диких». То було наприкінці узгір'я Малої Володимирської вулиці, де тоді ані домів справжніх скільки небудь великих не було, не було й заулків Чехівського і Святославського, а була яруга і місце накидки усякого київського сміття, грузьке болото, де їздити ніяк не можна було, а випадало балансувати і перебиратися через багно по слизькій дощечці. Єдиний двохповерховий старий, обшарпаний будинок був тоді той, де жила Л. О. Волькенштейн; поряд було кілька одноповерхових халабуд. Лише з половини 80 років перенесли звалку сміття на Павловську, під обсерваторію, та стали засипати яругу, прокладати дорогу і замощувати перерву Малої Володимирської вулиці. Так ото на той час захворіла Л. Ол-на,—та й виходити взагалі їй було небезпечно,—і попрохала вона своєї приятельки, а мові матери, щоб скільки раз, через день-другий приносити їй з нашого дому обід (примуси, керосинки тощо, тоді ще були мало відомі). Після 4 годин вже були готові два горшечки, хліб тощо в кішівці, і чимчикуєш було собі обережно по трясовині, вимірюючи ступіні по трухлявій дощечці, щоб не заїзжити з провіянттом в багні. У спільних мешканок кімнат було 3 чи 4, але я завше чекав в великій, першій від входу з надвір'я кімнаті, доки мені звільнять посуд, і сидів біля стола, на якому накидано було чимало усяких нелегальних брошур, листівок і особливо цікавих газет «Землі і Волі» та «Листка», де я з захопленням перечитував усякі сенсаційні для мене повідомлення про одеський військовий суд над Ковальським і одеські заколоти, кореспонденції тощо. Так трапилось мені ходити разів три-чотири, а потім Волькенштейн зникла з Києва і перебралася за кордон.

Прошло 4 роки. В початку серпня 1883 р., вже після розвалу народовольських організацій, прийшов до матери якийсь невідомий чоловік з папірчиком. Мати перечитала папірчик, збентежилася і провела гостя до однієї невеличкої кімнати, де він і перебував днів 7—8, не показуючи носа на вулицю. Був він росту невисокого, чоловіча якийсь

«сіренький» в такому ж убранні. Чорні окуляри захищали вигляд його очей. Я тільки довідався, що його прозивають (звичайно—псевдо) Васильєв і подорожував він з Харкова. Так ото в ті ж таки дні завітала якась надзвичайно гарна жінка, підмальована, штучно кучерява, шиківано одягнена зо всякими забобонами і в обополій широченній шляпі та й пішла до кімнати матери. Коли чую, мене кличуть. Молода особа звертається: «хочу посмотрѣть того молодого человекѣка, что четыре года тому назад выручалъ меня приношеніемъ обильной пици», забалакала вона і я зрозумів, що то була за жінка. Вона побачилася з Васильєвим і більше у нас не була. Це була закордонна (з Румунії) опереточна чи кафешантанна «діва»—вона поїхала до Петербургу. А за нею вже слідкували, через 1½ місяці заарештували, і після суду Людм. Ол-вна попала на 12 років у Шлісельбурзьку цитадель.

Переказавши дрібні, але характерні для тої доби факти за особистими власними споминами, повернемося тепер до спогадів про самих революційних діячів, дослідів, матеріалів і відомостів за 1877—1878 роки.

Київські «бунтарі» перебули неспокійний і недоладний рік з осені 1877 р. Вони переїздили то з Харкова, з Одеси до Києва, то навпаки. Одні були заарештовані, інші залишилися «добровільцями» в сербському повстанні; а були й такі, що блукали мандрівниками-артистами і співцями без усякого сталого діла і під загрозою репресій влади. Переслідування викликали конвульсивні рухи і випадкові підприємства, і все це безглузде життя проходило під акомпанімент поточних подій в звязку з російсько-турецькою війною.

На революційних програмах і справах чимало відбився вплив загальних умов і характеру подій тодішнього російського життя. Відомий тоді на півдні радикал В. С. Ілліч-Світич оповідає якраз за ті часи, що спостерігаючи революційне життя можна було бачити, як поперед усіх революційних теорій і принципових програм ішла жива дійсність... Партійні програми, спираючись на певних теоріях, підсилені і різноманітними філософськими концепціями, виникали позад життя, складалися уже після того, як дійсність виявлялася в певних фактах і служили неначе б історично-філософським поясненням того, що вже було виконано і стало реальним фактом»¹⁾.

І думки, і почуття, і воля «бунтарів» постійно відверталися від суто народницької справи. Переслідування і репресії висували насамперед питання за безпосередню боротьбу з представниками влади і тому переважно більша частина радикалів з другої половини 1877-го року примушена була згурпуватися по містах. Перед пропагандистами зараз неодступно стали намічатися два безпосередні завдання біжучого часу визволення заарештованих та ув'язнених товаришів і помста за репресії державній владі. Престиж влади був значно порушений після турецької війни, яка нікого не задовольнила. У часі цього загального незадоволення російською владою і її діяльністю в Петербурзі одбулися два великих політичних процеси: процес 50 (т. зв. «московський» з 21 лютого до 14 березня 1877 р.) і монстр-процес 193 (з 18 жовтня 1877 р. до 23-го січня 1878 р.). Вони підняли багато гомону, неприємного для влади, і об'єднали багатьох революціонерів, до того розпорошених по окремих гуртках, визначивши найближчі пляни і завдання. А 24-го січня 1878 р. залунав зазивний голос не тільки на всю Росію: це постріл київської революціонерки Віри Івановни Засуліч в петербурзького обер-поліцмайстра Трепова з приводу справи політичного в'язня Боголюбова (Ємельянова). То була перша прилюдна помста представникові держав-

¹⁾ „Былое“, 1906 р., № 8, с. 150.

ного уряду за його вчинки. Присяжники під гомін гучних громадських оплесків виправдали жінку, що поранила Трепова (31-го березня), а ім'я її стало повсюди відоме. Кропоткін переказує, що за кордоном в багатьох альбомах і календарях було розміщено її портрети; таке поширене і серйозне видання, як «Revue des deux Mondes», в річному своєму звіті навіть гіперболічно писало, що в 1878 році на громадську думку в Європі справили вражіння переважно дві особи: російський канцлер кн. Горчаков на Берлінському конгресі та Віра Засуліч.

В Росії революційна боротьба загострювалася все більше. Адміністративна висилка на північ Росії і в Сибір лютувала, а багатьох політичних роками перетримували в центральних каторжних тюрмах, де перебування було ще гірше ніж на каторзі. Безнадійність, злість, ненависть охопили більшість радикалів. «Обороняйтесь» всіма засобами проти всіх ворогів своїх—стало бойовим революційним закликком. Так стала перемагати ідея, що її підкреслено було на виграфованій печатці пізнішої організації Стефановича, таємного товариства «Христіанское братство»: «праведно у бога воздати скорбь оскорбляющим».

Діяльний радикал 1878—1880 років М. Р. Попов так тлумачить перехід від «народницького бунта» до «народовольського терору». Він каже, що не можна «пояснити виникання терористичних актів лише почуттям особистої помсти; революціонери довго й уперто трималися народницьких бунтарських поглядів. Навіть видатні з них, от як Олександр Михайлов, що агітував серед розкольників та сектантів, казав, що з боєм у серці одмовився він наприкінці 1878 р. від пропаганди, що який би й невеликий успіх вона не мала, та все ж таки почував, що його організаційна праця в улюбленому їм оточенні залишиться «оторванной», і гадав краще чекати на той час, доки не складеться в осередку революціонерів могутня бойова організація, здатна почати безпосередньо боротьбу з урядом та не з метою помсти, а з надією перемогти те визнання і певність, які панували поміж урядовців, що лікування революційного руху—полягає єдино тільки і виключно в репресіях¹⁾. Але для такої організації не випало слушного моменту. Боротьба з урядом зав'язалася раніш визначеного часу і без перерви провадилася, чим далі з більш озлілим, фанатичним захопленням. Вже в березні (до 2-го квітня) 1879 р. М. Попов помітив, що його приятелі в Петербурзі безупинно, стрімголов посовуються щокроку до тої діяльності, яка стала через 4—5 місяців програмою «Народньої волі». Коли терор налякав уряд, гадалося, що можна буде повернутися до попередньої організаційної агітаційної праці серед селянства, по містах, поміж сектантів. Проте такий стан справ, запевнювали себе і інших революціонери, тимчасовий. В одному листі (початок лютого 1880-го р.) відомого народовольця Бараннікова зазначено, що його затримує тут, в Петербурзі, лише одно: «не хочеться покидати розпочату справу невиконаною» (вибух в царському «Зимньому палаці»). Коли справи будуть закінчені, треба буде знову клопотатися за будівництво оселеннів. Варіанти таких же виразів, плянів легко було почути і від самих головних терористів—С. Перовської, Квятковського, Ширяєва та інших. Але все це було найщиріше самообдурення—і повороту для бунтарів на старий шлях ніякого не могло бути.

З весни 1879-го р. випало революціонерам зосереджувати свої сили виключно на терорі через те, що всі упевнилися, як засобів і людей було небагато, щоб вести з державою подвійну боротьбу: за один і той же час завзято і всіма засобами застрашувати верховну владу і організувати протести і бунти селян знизу.

¹⁾ „Былое“, 1906, № 8, с. 17.

Підсилення київського бунтарства рішучими людьми. В. А. Осинський. Замах на прокурора Котляревського в Києві 23 січня 1878 р. Перший Виконавчий Комітет революційної партії. До питання про беззневільне звільнення 1878-го р. в Києві. Вбивство жандаря Гейкінга. Визволення Стефановича, Дейча і Ботановського з київської тюрми 26—27-го червня.

Восени 1877-го року в Харкові, Одесі та Києві з'явилися більш рішучі революційного напрямку люди. В Києві якраз на той час можна було побачити чимало енергійних радикалів: Свириденка (Антонова), Попка, Д. Лизогуба, братів Івана та Гната Івічевичів, Сентянина, Віктора Костюрина, М. Фроленка, Медведева (Фомина), Брандтнера, Волошенка і нарешті В. Осинського. Останнього треба вважати за натхненного організатора наступних революційних виступів на півдні. У Київ він приїхав з Петербургу, деякий час належав до гурту «троглодитів»¹⁾ і зараз мав на мені звільнити з київської тюрми незадовго до того арештованих організаторів чигиринського бунту.

Валеріян Андрійович Осинський був одним з найбільше оригінальних, сміливих та талановитих людей революції. Син заможного землевласника і службовця, Осинський народився в Ростові на Дону в 1855 р., скінчив інститут шляхів і з половини 70-х років став близьким чоловіком до членів великих процесів 50-ти та 193. О. Аптекман прозиває його «рыцарем революции», Олександр Михайлов—романтиком революції, а Кравчинський—Аполоном її. Постать Осинського була струнка, тендитна, виразне обличчя в рямцях світлого волосся на голові, усах і борідці та привабливий погляд блакитних очей, яскравий і запальний. Ворухливість, ентузіазм, балакучість його були надзвичайні, і він хвилини не міг побути без якого діла, балаканини, метушливості. Проекти, несподівані пляни виникали і виконувалися у нього раптом з негайною і безмірною сміливістю. Гарячий темперамент Осинського перешкоджав організаторським його здібностям, і не був він здатний до дріб'язкової, забарної праці. Розкидиста, широка натура його на час виконання якого-небудь пляну підкорялася головному завданню і зосереджувалася на одному. Балакучий і непосідливий Валеріян Андрійович цілком був людиною факта, діла. За часів виключно агітаційної діяльності він тримався якось трохи осторонь. З кінця 1877 р., коли промови та агітація почали змінятися терористичними виступами, він приєднався до того руху цілковито й без краю.

До Києва цей видатний революціонер ще прибув з плянами соціальної революції, але хутко підпав поглядам, що панували серед Киян. І Осинський і київські бунтарі, не відмовляючись від своєї народницької програми, так захоплені були подіями життя, яке їх оточувало, що поробилися гарячими оборонцями необхідності політичної волі, якими б не було засобами. А перш за все треба було «задать страху врагам», як говорив Осинський, себто тероризувати владу, яка після Плевни, Сан-Стефано і т. ін. здавалась безсила і налякана. Першим таким виступом був замах на життя київського прокурора Котляревського в ніч під 23 лютого 1878-го р. через місяць після пострілу Засуліч. Ів. Івічевич і Осинський скілька раз стріляли з револьверів, Котляревський з переляку упав, хоча й не був ніяк поранений, і обидва стрільці хутко втікли, гадаючи, що Котляревського забито. Оцей, хоч і невдалий замах, мав наслідком те, що «бунтарі» на чолі з Осинським вирішили оголосити

¹⁾ Революційна, невелика, міцно об'єднана група «троглодитів» окремо від «чайковців» та інших, склалася в 1876 р. і до 1877 р. мала агітаційний та суто конспіративний характер (відсіля і жартовливе прізвище «печерних жильців»). З кінця 1877 р. ця група народовців зав'язала зносини з південними бунтарями і діяльність її набула партизансько-терористичного характеру; а пізніш деякі представники цієї групи ввійшли видатною частиною в партію «Землі і волі».

себе виконавчим комітетом російськ. соціал-революц. партії, за печаткою якого розклеювали по Києві проклямації. Зміст їх трохи пізніше був надрукований в «Общинѣ», № 3, 1879 р. (закорд. вид.):

Въ ночь на 23 февраля въ Киевѣ было сдѣлано покушеніе на жизнь товарища прокурора Котляревскаго. Считаемою своею обязанностию выяснить передъ русскимъ обществомъ мотивы этого покушенія. Послѣдніе годы съ очевидностію показали намъ, что всякая дѣятельность прямо или косвенно имѣющая въ виду интересы обобраннаго и забитаго народа преслѣдуется самымъ нечеловѣческимъ образомъ. Дѣятели подвергаются невиданнымъ съ апостольскихъ временъ гоненіямъ. Эта гнусная травля опозорившая часто за мирныя рѣчи только обращенныя къ народу, за книжки, вся преступность которыхъ заключалась только въ томъ, что въ нихъ объяснялось народу его бѣдственное положеніе, сотни людей за это только бросались въ тюрьмы, шли на ссылку, на каторгу, замуровывались въ центральныя тюрьмы — эти новѣйшіе варварскіе изобрѣтенія полицейско-чиновничьяго государства. Что оставалось намъ, социалистамъ революціонерамъ, горячо желающимъ народнаго блага и рѣшительно неимѣющимъ никакой надежды на возможность веденія дѣла въ такомъ государствѣ, гдѣ все подавлено, принижено; гдѣ торжествуетъ зло и надменно господствуетъ плеть и тюрьма въ лицѣ своихъ представителей полицейскихъ, гражданскихъ и иныхъ чиновниковъ, въ лицѣ своихъ обираль и пьявокъ. Скрѣпя сердце, мы рѣшили прибѣгнуть къ средству, противъ котораго протестовали бы всѣми силами души. — Случай помѣшалъ гибели Котляревскаго. Но пусть помнитъ этотъ негодяй, что каждую минуту ждетъ его смерть, если онъ не оставитъ своей мерзкой дѣятельности⁴.

Далі перелічуються по 4 пактах звичайні його жандарські провини і погрози карою.

В половині березня 1878 р. почалися хвилювання серед студентів. Треба зауважити, що постійного контакту поміж бунтарсько-революційним гуртом і студенським товариством не було. На студенські хвилювання не завше радикали покладали досить уваги і мало приймали в них участі, що бувало пізніше (як, наприклад, Петербурзька Сабуровська історія). Київські хвилювання 1876—1877 років виходять за межі університету, але не виходять за межі студентства. Ні забарна Цвітаєвська і зв'язані з нею історії (грудень 1876), ані театральна історія ар-ки Лавровської (зима 77 р.), ані демонстративний похорон популярного доктора Афанасьєва (початок січня 1878 р.) не набули виразно революційного напрямку. Навіть, т. зв. «крестоношеніе» без попів на похоронах помічника машиніста П. З. залізниць Белюстина 22 січня від студенської ідальні Грабенючки (Васильків. вул., на розі Шулявської, б. Вереденка) до Байкового кладовища не мала революційного характеру, і промови по дорозі всі були конституційного змісту.

Проте студенські хвилювання другої половини березня мали деякий зв'язок з діяльністю радикалів¹). Редактор і видавець брошури «Мартовскія движенія студентовъ Киевскаго университета, Львовъ, 1878, М. Ткаченко», Родіон Олексієвич Житецький, що приймав енергійну участь в заколотах, сходьбищах, резолюціях, в той же час якраз підтримував найбільш жваві відносини з «бунтарями», був au courant їх справ, наскільки на це була змога. Після замаху на Котляревського пішли арешти і вже тільки тижнів через два порозклеювані були по Києву проклямації, при чому були заарештовані брати Владислав та Генріх Ізбицькі, студенти київського університету, але не члени «бунтарського» гурту.

Найважливіше було те, що до розклеєної проклямації вперше було прикладено печатку заокруглої (овальної) форми з надписом зверху «Исполнительный Комитет», знизу — «Русской соціальной партіи», по-

¹) Крім нових статтів О. Назаревського: „Студент. хвилювання в Києві в р. 1876“ („Життя і революція“, 1927, № 6), „Київськ. студентство 50 років тому („Записки Київськ. І. Н. О.“, 1927, 11, 13 — 14) та „Березневий рух київських студентів р. 1878“ (Збірник „За сто літ“, кн. III) і спогади О. Юркевича про „Березн. рух“ в „Раді“, 1907 р., № 279 — 280, грудень, — див. ще досить рідкі „Вісти з України“, з Києва, квітень, 1878, S—o (Sirco—Cірий, псевд. Х. Кон. Вовка, Львів, „Дзвін“, 1878, сс. 216 — 227),

середині були вирізані посплітані між собою—револьвер, сокира та кинджал. Це була перша печатка виконавчого комітету соціально-революційної партії; ініціатором і назви і проклямації був В. А. Осинський.

Після замаху на Котляревського, почалися арешти, між іншим, і серед студентів. Правда, незабаром, деякого повипускали. Але у одного студента Подольського (чи не переплутали його жандарі з С. Подолінським, українсько-радикальним діячем?—такі, може й безпідставні, балачки в місті точилися) знайдено револьвера без двох набоїв, але калібру іншого ніж куля, яку знайдено у прокурорському кожусі. Заарештованого Подольського не випускали, а він був людина хвора, та почалися у нього університетські іспити. Студенти захвилювалися. 15 березня одбулася в студентській лекторії сходка чоловік з 300; промови з Подольського перекинулися на долю взагалі всіх студентів, утиски, etc... Мова йшла не тільки за Подольського, а взагалі за несправедливість, утиски та образи з боку місцевої поліції супроти студентів. І от на протязі 16—20-го березня в університеті виникають несподівані хвилювання, а також постійні сходки під головуванням Ювенальєва, Хв. Когутова, Ір. Житецького; факт арешту справді ні для кого незагрозливого студента Подольського викликає велике обурення. Київська влада, особливо куратор П. Антонович, прагнув не роздувати нікчемної історії. Ректор Матвеєв, особисто злий на студентів, людина з великою пихою, сперечався за ректорсько-професорські права і не визнавав будь-яких громадських студентських прав (сходок, заяв, петицій); ген.-губерн. піддержував цю думку. З Петербургу, збентежені революційними подіями першої чверті 78 р., вимагали репресій. Не такий вже ретельний київський жандарський генерал Павлов хотів все таки знайти зв'язок між студентством і останньою діяльністю «Виконавчого Комітету Рос. соц.-рев. партії».

20-го березня на сходці переписано було понад 300 студентів. З Петербургу міністр Д. К. Толстой в телеграмах до куратора П. Антоновича напосідав на переведення суду і репресій. Засідання університетського суду почалися 22-го березня і тяглися до 29; всі дні йшло хвилювання заарештованих студентів. Вони були розбиті на 5 груп. Проте, коли 23-го березня суд викликав першу групу обвинувачених, з'явилися всі півтораєста чоловіків та й почали вимагати, щоб допитували усіх при відкритих дверях, бо коли вони винні, то всі в однаковій мірі. Коли суд вимоги цієї не задовольнив, і почав викликати студентів поодиноці, то всі вони відмовлялися давати будь-які свідчення, вважаючи постанову суду за незаконну. Так повторювалось і всі наступні дні, і в наслідок цього свідчення дали лише вісімнадцятеро¹⁾ з загальної кількості обвинувачених—149.

Університетський суд складався з проф. цивільного права Демченка, проф. державного права Романовича-Славутицького та проф. математики Ващенко-Захарченка²⁾. Вирок був досить суворий: 49 чоловіка виключено було на 3 роки з «вовчим білетом» (себто без права учитись у вищих школах), 75—на два роки без дальших обмежень, 10—на рік, 8—сувора догана, 6—виправдано³⁾. На екстреному засіданні ради університету 29-го березня вирок було затверджено більшістю 35 членів проти 4; не згідні з вирокком були проф.: Лучицький, Фортинський, Хржонцевський і Шкляревський (серед них ми не зустрічаємо ані В. Антоновича, ані О. Кістяковського). Київська адміністрація виявила велику енергію, щоб виконати вирок і вислати 140 студентів переважно на північ при обуренню майже всього громадянства м. Києва. З 31-го

¹⁾ О. Назаревський, Березневий рух київськ. студент. 1878 р., Збірник „за століт“. в. 3, с. 112. ²⁾ „Дзвін“, Львів, 1878 р., с. 223. ³⁾ О. Назаревський, op. cit., с. 114.

березня і на початку квітня йшли арешти, висилки етапом при великих натовпах народу на вокзалах, численних зборах для проводу засланців і т. ін.

Доки йшли арешти та висилки, студентство, збентежене та роздратоване ген.-губ. Чертковим, жандар. ген. Павловим, ад'ютантом Гейкінгом і особливо ректором А. П. Матвеевим, не втихомирилось. 5-го квітня кілька чоловік студентів зустріли Матвеева на південному ганку і один з них, виключений з «вовчим білетом» Кость Концевич, дав йому доброго ляпаса, так що ректор повалився на ганок. Репресії звичайно подужчали; якнайшвидше доставили засланців до Москви; там тоді реакція розлютувалася і серед студентства збентеження зросло до максимуму. В Одесі, Москві, Харкові відбулися співчутливі демонстрації-проводи: а контр-революція, звичайно, не спала. В першій половині квітня поліція підбурила проти молоді «чернь» (між ними різників з м'ясобоюнь Охотного ряду) і декількох студентів побили. Реакційна преса вважала, що це здоровий відгук, природня відповідь російського патріотизму на останні революційні події, а переважно—на визвольний присуд В. Засуліч (31 березня).

Перший «виконавчий комітет» соц.-револ. партії в Києві існував не так довго. За його розпорядженням виконано було ще вбивство жандаря Гейкінга та влаштовано втечу з в'язниці головних діячів «чигиринської справи». Жили на той час (травень-червень 1878 р.) Дебогоріт і Івічевичі в Афанасьєвській ярузі, внизу, недалеко від спуску, крутого тоді, з Вел. Підвальної вул. (буд. Рябошапки), а вище будинку до В. Підвальної проживав Ізбицький Вл.; vis-à-vis, на горі, над самим Афан. ярмом та площею, де потім розкинулась Святославська вул., стояв двохповерховий будинок Бондаренка, де жило подружжя Бойки (В. А. Осинський і С. А. Лешерн фон-Герцфельдт), так що вікна їх видно було і знизу і згори, та інколи вони переглядалися та подавали знаки.

Київський жандарський ад'ютант капітан Гейкінг був людиною не такою шкідливою, а більше легковажною; деякі радикали і ліберали піддержували з ним нестатечні відносини: він був, як то кажуть, bon vivant і картяр. Тільки цей веселий, жартівливий офіцер часто був досить жорстокий при виконанні своїх обов'язків; таким виявив він себе і в березні-квітні в справах студентських хвилювань. Виконавцем замаху мав бути Г. А. Попко¹⁾. Він разом з Осинським довго даремно слідкували за Гейкінгом. На всякий випадок Попко був озброєний двома револьверами і кинджалом. Коли вже революціонери розташувалися, вночі з 24 на 25 травня після 11 годин, як оповідає в своїх споминах Р. А. Стеблін-Каменський, Попко сидів з Осинським на Бібіківським (тепер — Шевченка) бульварі нижче Лизаветинської (тепер — Пушкінської), де мешкав Гейкінг. В цей саме вечір Попко навіть не слідкував за жандарем. Раптом, трохи не торкаючись Попка й Осинського, весело балакаючи з знайомим (редактором газ. «Кієвлянин») пройшов Гейкінг. «Тепер чи ніколи», майнуло в голові Попка. Він по-

¹⁾ Григорій Анфимович Попко, син чорноморського козака, народ. в 1852 р., готувався на духовну службу, вчився в ставропольській семінарії, не закінчив її, рано приєднався до радикальних гуртів, працював, як простий хлібороб, потім був в Петровській сільсько-господарській академії і одеському університеті, остаточно віддався революційним справам в 1876 р., брав участь у замаху на Трепова (ще перед замахом Засуліч), а потім у втечі Іп. Мишкіна; арештовано його в Одесі в серпні 1878 р. вкупі з Чубарьовим, Лизогубом та ін. Хоча в справі Гейкінга і в відносинах до неї В. А. Попка не було викрито, але його присуджено до вічної каторги. В 1880 р. Попка було перевезено на кару, і коли він робив спроби втікти, приковували до тачки; всі ці події, голодовка, що були викликані тюремним режимом, довели Попка до тяжкої плункової хвороби і він помер 22 березня 1885 р. (Біографію Г. А. П., написану Стебліним-Каменським, спершу було вміщено в „Матеріялахъ для історіи рус. соц.-револ. движенія“, 1893, № 3).

халцем піднявся, наздогнав барона Гейкінга. Роздум все більше охплював його. Обгорнувши руку платком, Попко міцно тримав кинджал. Гейкінг присів на тумбу і кінчав своє веселе оповідання. Попко, майже безпритомно, пройшов поуз та вдарив йому в крижі кинджалом. Тільки і пам'ятав він, що кинджал загруз в чомусь м'якому. Попко прискорив кроки, почувши слова барона: «мене вбито», і побіг ввєрх по бульвару до I-ої гімназії; залунав крик: «держи, держи його!» і тупотня погоні. Попко затримався і крикнув поліцаєві: «буду стріляти». Спереду поспішав на поміч другий поліцай; з воріт одного з сусідніх дворів навперейми вихопився двірник. Стан Попка був безпорадний. Першим пострілом він збалив на землю двірника, другим поранив поліцає в ногу і, звернувши з бульвару на Олексієвську (пізніш Терещенківська), побіг по неосвітленій щойно прокладеній вулиці біля університетської площі, де в той час плянували парк. Знесилившись остаточно, Попко переліз через баркан нежилого будинку (це був великий дім, що будували тоді на розі Бульвару, з правого боку по Пушкінській вулиці), заліз під штабелі в саму темряву, сів в темний закуток і майже непритомний і в знеможі чекав, що буде. Чув він, як поуз пробігла погоня, чув голосні схвильовані вигуки переслідників. Раптом з гавканням забігла собака і стала напроти Попка. За нею посунувся хтось, зупинився трохи, витягнув голову, нібито придивляючись в той закуток, де прикурнув Попко, який був певний, що буде арештований; але на той час у нього було одно бажання: «а, однаково, тільки б не підійматись на ноги та не втікати». Невідомий, постоявши деякий час, повернувся і пішов. Лише замовкли кроки незнайомця, Попко виліз через незабите вікно, обережно знову через баркан і пішов до себе на квартиру. Пізніше ніхто не мав підозріння в цій справі на Попка¹⁾, а за провинника вважали Осинського. Поранено було Гейкінга в ніч з 24 на 25 травня, а помер він 8 червня.

Припускалося, що злочинець зник, завдяки допомозі товаришів та коняки чи воза, що чекали його, на зразок того, як це було при звільненні Кропоткіна (а пізніше—Преснякова). Єдиним наслідком залишилася хустка у жандармів, що багато балаканини і непорозуміннів викликала; проте, всі детальні розшуки не привели ні до чого. Характерно оповідає Попко за свої вражіння від вдалого замаху на Гейкінга: «На другий день (25-го травня)—каже він—я пішов поглянути на те місце, де одбулися надзвичайні нічні події. Тут майже проти тієї вулички, куди побіг Попко (Олексієвська, пот. Терещенківська), я побачив поліцає, що ходив взад і вперед біля невеличкої кушки цеглин, розташованих по землі, щоб огородити сліди крові. Поліцає поставлено було охороняти оті наслідки. Зупинившись при боці, біля шерєга тополів, що розкинулися по бульвару, він дивився пильно на оті цеглинки, що одгороджували сліди крові, і в моєму уявленню живо виникали всі подробиці того, що тут діялося вночі. І на цей раз, як після замаху на Котляревського, я знову відчував тяжке, гнітюче почуття...»¹⁾.

Головним виконавцем визволення чигиринців був В. К. Дебогорій-Мокрієвич, що завів зносини і підготував справу, і М. Хв. Фроленко, що вступив на службу тюремним дозорцем. Останній дав опис тих пригод в своїх досить численних нарисах. Так в одному з найцікавіших («Какъ я былъ тюремнымъ надзирателемъ»—«Русск. Богатство», 1906 р., № 5) Фроленко оповідає, що спершу він став вартовим при коморах, потім тюремним дозорцем, а за 3½ місяці вислужився до ключника тюремного коридора політичних і в ніч з 26 на 27 травня вийшов за тюремні стіни.

1) „Былое“, 1907 р., № 5, с. 191.

2) „Воспоминанія“ Дебогорія-Мокрієвича, 1906 р., с. 356.

У полі чекав бігунів Валеріян Осинський, а друкарський складач Микита Левченко був за фурмана приготованого воза. Бігуни (4 з тюрми) поїхали раннім ранком на Поділ до попереду заготовленого великого і гарного човна (цей човен був власністю великого аматора рибальства директора київ. ремісн. школи Ол. Ів. Моначевського-Петруняки), а потім човном з усякими харчами вниз Дніпром до Кременчука, де їх уже чекали, з фальшивими паспортами і відповідними необхідними грошима. З Кременчука бігуни розїхалися в різні сторони¹⁾.

Весняні події, що йшли так швидко одна по другій, підняли на ноги поліцію й жандармерію і збентежили усе київське громадянство. В одній тоді газеті «Кієвлянинъ» ми знаходимо такі рядки від 29-го травня: «Кієвское общество крайне встревожено убійствомъ Гейкінга, имѣющимъ тѣсную связь съ покушеніемъ на тов. прок. Котляревского и другими безпорядками», що викликано було в останні часи особами анархічної партії. З убивством Гейкінга може бути ув'язано й утікання трьох видатних політичних злочинців, що їх випущено з тюрми ключником Сергієм Тихоновим, що зник разом з ними».

Поліція почала всюди поголовні труси. Між іншим вона заходила і в будинок Афанасьєвської яруги, де жив Дебогорій; поруч у той час якраз знаходилося помешкання Попка і Фроленка, найняте по фальшивому паспорті поліційного службовця,—поліція його минула.

«Виконавчий комітет» одбив на лузі за Дніпром (коло 1-го червня 1878 р.) дві невеликі проклямації з приводу вбивства Гейкінга й утікання з тюрми чигиринців. Приклали печатки і розповсюдили проклямації. На цьому в дійсності перервалася діяльність у Києві першого «виконавчого комітету» соц.-револ. партії в Києві.

Озброєна боротьба на півночі та півдні Росії. Радикали й ліберали, їх дискусії і київські бунтарі та дійсний стан революційного гурту в кінці 1878 р. Арешти і перший озброєний опір у Києві на початку 1879 р.

В червні 1878 р. багато революціонерів порозїжджалося з Києва. Більшість поїхала до Одеси, де влітку виникли події, що були в зв'язку з загальним рухом революції в Росії і діяльністю київського гурту. Справа в тому, що ще в січні, коли стало відомо в Одесі про замах Засуліч, там, окрім гурта народників, існувала зверх того група людей з настроєм суто революційним, осередком яких був Іван Мартинович

¹⁾ Дальша доля Стефановича та Дейча була така: обидва друзі поїхали після звільнення з тюрми спершу в Петербург, потім за кордон, в червні 1879 р. були уже знову в Петербурзі, де відіграли видатну роль в розподілі партії „Землі і Волі“ і відділенні „Чорного переділу“ від „Народної Волі“ (остаточно в кінці серпня 1879 р.). Стефанович і Дейч ввійшли в першу групу, що піддержувала безперемінне послідовне виконання програми старої народницької партії, і ще зберегали вогник надії на відродження чигиринської справи. З осені 1879 до початку 1880 р. Стефанович перебував у Одесі, де між іншим, написав маніфеста про потреби народні на счастливий випадок „ноябрьского“ замаху, коли цар Олександр II буде повертатися з Криму; потім емігрував за кордон. Знову повернувся у Росію один Стефанович у вересні 1881 р., викликаний щоб підсилити сили народовської організації і приєднався до неї з деякими іншими чорнопередільцями. Він в кінці 1881 р. став фундатором так зв. „Християнського братства“ і складачем його „Соборнаго уложенія“ та „Соборнаго посланія ко всѣмъ чтущимъ ученіе Христа“. Заарештованого в Москві 8-го лютого 1882-го р. під прізвищем Михайла Огрізка, Стефановича було засуджено в Петербурзі (процес 17) і переслано на 8 літ каторги. З 1890—го р. він був поселенцем Якутської округи, учительвав і приймав жваву участь у наукових експедиціях; в 1903 р. повернувся до Росії.— Дейч з 1884 р. перебував у Швейцарії, де ознайомився з марксизмом і спричинився разом з В. Засуліч до утворення соціально-демократичної групи „Освобождение труда“. В 1884 р. Дейча заарештовано в Германії з нелегальною літературою, видано російському уряду, як уголовного (за поравення Гориневича, див. вище), засуджено в Одесі на 13 л. 4 м. каторги, відправлено на кару. В 1890 р. Дейч вийшов у вільну команду; в 1901 р. з Благовіщенська через Японію і Америку втік в Швейцарію; в жовтні 1905 р. вернувся до Росії; в січні 1906 р. його знову заарештовано і відвезено до Сибіру.

Ковальський. Один з членів гурту (Віташевський) характеризує Ковальського, як «переконаного прихильника і надмірного пропагандиста, взагалі терориста і прихильника озброєного опору зокрема»¹⁾. Людина, близька до Івана Мартиновича, В. С. Ілліч-Світлич, каже, що в 1878 р. на півдні «а ні про терор, як форму систематичної боротьби, ні про форму озброєного опору ніхто не висловлювався, хоча всі невідомо для чого ходили з револьверами і кинджалами. Гадається, якби запитали сучасних радикалів, для чого вони ходять озброєні, то мало хто міг дати певну відповідь»²⁾.

Не можна назвати Ковальського безумовно переконано відданим ідеї терору, але балачки й розмови за озброєний опір при насильствах і арештах безперечно виникали між окремими однодумцями І. Ковальського. З приводу пострілу В. Засуліч, 29-го січня 1878 р., одеський гурток заходився друкувати оголошення «голоса честных людей» на підручнім станку, а ввечері 30-го було заарештовано майже весь гурток. Ковальський був озброєний і декого поранив. Суд (19—24 липня) присудив його до смертної кари розстрілом. У день оголошення вироку великий натовп народу довго і напружено хвилювався на вулиці і протестував; з натовпу, що оточував помешкання суду, залунали й постріли. Стрільяло і військо, з публіки—двоє вбито, двоє поранено, натовп розпорошено. Ковальського розстріляно 2-го серпня 1878 р. Це був перший випадок розгляду політичної справи в військовому суді і по законах військового часу (Одеса була, через евакуацію військову, що до того не закінчилася, на особливому військовому стані), і процес дав першу смертельну кару за загально-політичний злочин, а не замах на царевбивство. Події з арештом, судом і при страті Ковальського ускладнили стан народників в Одесі, і з'їзд радикалів там не відбувся.

Через два дні після страти Ковальського забито було в Петербурзі шефа жандармів Мезенцева. Виконавцем задуму був С. Кравчинський разом з Баранниковим та Андр. Михайловим; всі троє на тривалій коняці, як колись радив Кропоткін, встигли зникнути. Це вбивство було справою політичної помсти і зовсім випадково трапилося на протязі близького часу: кара Ковальського—2-го серпня, вбивство Мезенцева—4-го. Його ніяк не можна прийняти за рішення широких революційних кол. Кравчинський визнавав, що мстить і за страхіття харківських політичних тюрем, і за Ковальського, і за вирок процесу 193, особливо з приводу «голодовки» в Петропавлівській фортеці. Проте, ми маємо документи, з яких знаємо, що навіть такі видатні революціонери, як Синегуб, Перовська та ін. благали настирливо відмовитися від вбивства. Навпослі він сам, як і «київський виконавчий комітет», силкувався узагальнити та мотивувати оцей терористичний акт: в брошурі «Смерть за смерть» Кравчинський оповіщав, що вважає «політичне убивство» оправданим та доцільним засобом боротьби з владою, поки вона буде уперто триматися системи, якої вживає й практикує. Кравчинський вимагав, як найближчих поступок: припинення політичних переслідувань і адміністративної сваволі, передачі політичних справ судові присяжних (після убивства Мезенцева 9-го серпня політичні справи було передано військовим судам) і повної амнесії за всі політичні злочинства. У своєму передсмертному листі в травні 1879 р. Осинський, цей «сміливий ініціатор тероризму», заповідав систематизм у терорі. Процес цієї систематизації закінчився в серпні 1879 р. Всі ж замаху, що виконано було до кінця літа, були справою окремих рішучих розлютованих людей чи невеликих організованих гуртів, от як перший київський виконавчий комітет.

¹⁾ „Былое“, 1906 р., № 2, с. 223. ²⁾ „Былое“, 1906 р., № 8, с. 151.

Після карі Ковальського та вбивства Мезенцева, були вбиті шпиги Ніконов у Ростові на Дону (вбивство організоване Осинським, Полком та Лизогубом), Фетісов у Одесі, в липні та жовтні 1878 р. Далі йдуть невдалі озброєні спроби визволення політичних Войнаральського, Фоміна і Медведєва й випадки озброєного опору: при арешті Каленкіної в Петербурзі восени 1878 р., Дубровіна в Старій Русі (грудень), Бобохова в Архангельську та ін. В Харкові в лютому 9-го було поранено губернатора Д. Крапоткіна (скоро помер) за жорстоке поводження з політичними. Виконавцем харківського вбивства був Киянин Гольденберг, той, що дав пізніше свідчення на багатьох терористів. Налагоджена ж справа була і улаштована київським революційним гуртом, серед якого були Л. А. Волькенштейн¹⁾, Н. А. Смирницька, В. Кобилянський, А. Зубковський.

Члени київського кружка «бунтарів»—Осинський, Дебогорій-Мокрієвич, Ковалевська, Волькенштейн та ін. після історії Ковальського зникли з Одеси й оселилися в Києві. В гурті починали виявлятися принципові розходження. До цього часу особливо треба застосувати розлад у теоретичних суперечках, що іноді набували дуже гострого характеру, а також остаточну тактичну зміну революціонерів. Дебогорій каже, що особисто сам він, чим далі революційний рух перетворювався на терористичний, тим більше ставився до нього негативно і швидко став поглядати на терористичні акти майже, як на зраду народницькому ділу. Дебогорій-Мокрієвич ставить чим далі до справи так: його народницька логіка вважала терористичні акти за зраду народній справі, і перш за все зраду бачила в напрямку терору до політичної волі, що зміцнювала і надавала ваги лише одній буржуазній силі і потрібна була лише для однієї буржуазії, а ніяк не для народу. До речі, різні особи починають отримувати загрозливі листи з вимогою грошей, і ці листи підписуються іменем виконавчого комітету російської соціально-революційної партії. Тоді виконавчий комітет, щоб покласти край всяким безглуздим чуткам випускає проклямацію:

Объявление от Исполнительного Комитета Русской Социально-Революционной Партии и выразившийся в убийствах: барона фон Гейкинга, ростовского шпиона

¹⁾ Людмила Александровна В-я народ. в багатій, правда, потім зовсім збіднілій дворянській сім'ї Александрових 16-го вересня 1857 р.; Киянка по народженню і вихованню, вона була відома з юнацтва в радикальних гуртках. Не скінчивши гімназії, Л. О. одружилася з лікарем О. О. Волькенштейном, якого судили по процесу 193. В кінці 1878 р. серед деяких осіб у Києві виникла думка про помсту харківському губернатору за жорстоке обходження із в'язнями у змієвській та білгородській тюрмах та биття студентів в Харкові. Осинський роздобув кошти і зброю; Л. Волькенштейн і Зубковський улаштували в Харкові конспіративне помешкання, а Кобилянський і Смирницька слідували за виїздами губернатора. В ніч на 10 лютого Гольденберг смертельно поранив Д. Крапоткіна (вмер через 5 днів) і зник. Л. О. Волькенштейн вернулася до Києва, а восени 1879 р. емігрувала за кордон, де перебувала мало не 4 роки, переважно живучи в Болгарії та Румунії, де працювала по лікарнях. Відтіля повернулася через Австрію до Росії в 1883 р., а через 1½ місяці була заарештована і після суду (Дѣло о 14, В. Фігнер та ін. 1884 р.), засуджено було її, замість смертної карі, до 15 років каторги і відіслано в Шліссельбург. Відтіля Л. Волькенштейн перевезено було 23-го листопада 1896 р. на Сахалін. Туди відбув лікарем і чоловік Л. О. — О. Волькенштейн. З Сахаліна, де Волькенштейн цілковито віддалася лікуванню і допомозі засланцям спершу на Корсаківським, потім на Александровським посту, вона з дев'ятьох років переїхала з чоловіком до Владивостока, де її вбито 10-го січня 1906 р. підчас вуличної демонстрації. За Л. О. Волькенштейн залишилися найкращі спомини, хоча й не була вона першорядною соціал-революціонеркою. Згадували її, як чудового товариша, оборонця всіх несправедливо пригноблених і в Шліссельбурзі, і на Сахаліні, людину приголубливого, милостивого серця. Їй належать статті: „Японські робочі на рибних промислах півночі Японії та півден. Сахаліну“ („Рус. Богатст.“, 1908 р., № 8), а також „Воспоминаня о Шліссельбургской крѣпости“. Див. ще: О. В. Фігнер, Воспоминаня („Былое“ 1906 р., № 3); Панкратова (там же, № 2); замітка О. Александрова „Наша жизнь“ (Газета петерб., 1906 р., січень, 26-го ч.).

Никонова и других аналогичных фактах, подал повод к появлению значительного количества подложных писем угрожающего содержания, как должностным, так и частным лицам, нередко под фирмой Исполнительного Комитета, от имени которого были совершены вышесказанные факты. Нравственная ответственность, принятая нами за наши действия, заставляет нас заявить публике, что авторы этих угрожающих писем не имеют с Исполнительным Комитетом, а часто и с революционной партией ничего общего. Самым же авторам считается нужным объяснить: революционерам, что исходящие от них угрозы должны исполняться ими самими и под их ответственностью, проходивцам—что мы будем их преследовать, как своих злейших врагов.

Во избежание же дальнейших недорозумений все исходящие от нас заявления, будут на бланках Исполнительного Комитета и за его печатью.

В початку травня 1878 р. починається пильне підготовання до втечі з київської Лук'янівської в'язниці Дейча, Стефановича та Бохановського. За допомогою зручного маневра революціонерам вдалося забрати з в'язниці завідуючого ключами, а на його посаду вперти відомого потім народовольця Фроленка. В самий розпал цих приготувань, а саме в ніч на 25 травня революціонер Попко забиває жандарського офіцера барона Гейкінга.

...Компанія сиділа в кімнаті Івана Івічевича та весело розмовляла, коли в передпокою зачулась метушня, відчинились двері, і з'явилися жандарі.

— «Тут мешкає добродій Дебогорій-Мокрієвич?» спитав Судейкін.— «Ніякого Дебогорія-Мокрієвича тут нема», відповів Івічевич. Тоді Судейкін побажав довідатись хто вони такі. Але Іван Івічевич замість відповіді схопив револьвера, який у нього завсіди лежав заряджений під подушкою і підійшов до дверей. За Іваном наблизились до дверей брат його Ігнат і Брантнер, обидва теж озброєні револьверами. Хто зробив перший стріл—невідомо; на суді це питання залишилось нез'ясованим, бо ніхто не пам'ятав. Жандарі, як потім свідчив на слідстві Судейкін, були у панцерах. Пролунали випали з того та з другого боку. Унтер-офіцер Казанків, що стояв спереду, упав біля самих дверей, куля влучила йому в лоб, трохи вище носа; його вбито відразу. Судейкіну теж одна куля влучила в груди, але його врятував панцер. В кімнаті біля самих дверей упав поранений Іван Івічевич, а потім упав і брат його Ігнат. Брантнер, хоча він теж був поранений, але продовжував стріляти. Хто ще стріляв з революціонерів—на слідстві з'ясовано не було. Відомо лише, що у той час, коли одні стріляли, інші нищили та палили компромітуючі папери. «Ножами їх, браття», кричав Іван Івічевич, лежачи на підлозі. Обох братів Івічевичів було поранено смертельно, і вони вже не мали змоги підвестись з землі. Жандарі оторопіли й відступили. Тоді Позен, Армфельд та інші, яких не було поранено, підняли з підлоги братів Івічевичів, поклали їх на ліжку і почали піклуватись про їх рани.

Судейкін, що втік з будинку Косоровської, післав до воєнної казарми за підмогою, і коли надійшли салдати, пішов з ними до помешкання Бабічевої, де, як було йому відомо з донесень шпигів, була друга половина нашої компанії, справу ж у будинку Косоровської він залишив закінчити іншому жандарському офіцерові. Коли жандарі, підсилені салдатами, удруге з'явилися до помешкання Івічевича, то тут вже ніхто не думав давати опір. Проте, вдершись до прихожої, вони поквалились приперти двері до кімнати Івічевича так, що коли треба було води для поранених, то туди не можна було увійти. Тільки після обіцянки з боку тих, що були в кімнаті, що вони не стрілятимуть, жандарі нарешті насмілились відчинити двері та увійти до кімнати.

Після цього всі речі, які були в моїй та Івічевича кімнатах, було зібрано та відіслано до поліційного участку, а осіб, що перебували в кімнатах, навіщось позв'язували мотузками, хоча й ніхто з них не робив опору, і зв'язаними одвели до Либедського поліційного участку, що поруч з університетом.

Звичайно, нічого цього ми не знали й мирно собі сиділи у Бабічевої круг столу, на якому шумів самовар. Хазяйка наша була цього вечора надзвичайно гостинна. Просидівши деякий час, Свириденко та Дическул пішли, бо вони мали на меті цього вечора одвідати одні збори.

Зараз же після їхнього виходу з вулиці донісся звук, схожий до револьверного стрілу.

Несподівано в снігах почувся незвичайний гомін та брязкіт зброї. Двері до кімнати, де ми сиділи, раптом відчинено настіж і перед моїми очима з'явилась щільна шеренга салдат з рушницями, наставленими на нашу кімнату.

— «Добродії, прошу здатись! Я жандарський офіцер», пролунав звідтіля згучний голос. Я глянув і побачив праворуч салдацької шеренги, у самому куточку коридору, погано освітленого світлом, що падав з нашої кімнати, високу постать у воєнному кашкеті та у широкій воєнній кереї. То був капітан Судейкін.

— «Ми не фортеця», жартовливо завважив я у відповідь на вимогу Судейкіна «здатись».

— «А проте, ваші товариші...» За гомоном я не розчув кінця фрази. Найбільший гомін під цей час підняла наша хазяйка; вона почала ревма ревти та мов очуміла метушилась по хаті та коридору.

Зробивши поверховний трус, бо Судейкін все ще міркував, що й при нас є зброя, та нічого не найшовши, салдати оточили нас двома щільними рядами та й повели до участку. Коли ми підходили до Либедського участку, я ще здалеку помітив там незвичайний рух. Всі вікна були освітлені. На ганку та біля будинку на тротуарі товклись поліціанти. Ми піднялись по східцях ганку і увійшли до прихожої. Кімната була повнісінька салдат; нам дали дорогу; ми пройшли уперед, і тут я побачив пов'язаних Позена та Стебліна-Каменського. Вони стояли. У Позена руки й плечі так було стягнуто мотузками назад, що лікті торкались один одного. Ліворуч сиділи на стільцях Наталя Армфельд, Сарандович та Поталіцин; у всіх трьох руки теж було звязано. Звертатись до кого небудь з них з безпосереднім запитанням я вважав незручним, бо не бажав виявляти знайомства з ними, а проте з окремих фраз, сказаних то тим, то другим, мені пощастило догадатись, що в будинку Коссаровської підчас арешту було вчинено збройний опір.

Коли Дическул та Свириденко вийшли від Бабічевої, ми почули стріл—їх було затримано на вулиці жандарями, які стерегли квартиру Бабічевої. Свириденко та Дическул почали відстрілюватись, а потім пустились утікати. Щоб легше схоронити сліди, вони вирішили розділитись. Дическулу пощастило сховатись за барканом ботанічного саду, а Свириденка на одному росточі було затримано поліціантами, яких було розставлено цього вечора, вважаючи на облаву на нас, по всіх околичних вулицях, і приставлено до участку.

В'язниця. Обвинувачення та дійсний стан справи київського гуртка; характер озброєного опору. Суд, вирок та страта.

Життя у в'язниці минало для всього «гнізда», гуртка бурхливо. Так Дейч згадував пізніше, що коли він належав до «бунтарів», програма їхня складалася між іншим і з обов'язку войовничого поведіння зі всякими представниками влади. Ті три місяці, що заарештовані перебували в ув'язненні до суду, були постійною боротьбою зі владою, боротьбою, що часом набувала дуже гострого характеру. Перш за все ув'язнені, за винятком Брантнера та Д. М., відмовлялися на допитах назвати свої прізвища. Викликані з різних міст жандарі та шпигуни пізнали лише Стебліна-Каменського, Осинського та Лешерн (останні удавали з себе подружжя Бойків). Дехто назвав себе лише на

суді. «Антонова» пізнали лише після смерті, а один—Іванченко—так і залишився «неизвѣстнымъ, раненымъ в голову». Далі йшли всякі, більш менш галасливі протести з приводу насильств, особливо з приводу карцера. Коли запроваджено було «трещотки» на подвір'ї в'язниці, щоб перешкоджати ув'язненим розмовляти, Осинський вилаявся й кинувся на доглядача; його за це посадовили до карцера. Всі політичні були тоді схвильовані та порозбавлювали в камерах грубки.

Тим часом слідство провадив прискореним темпом відомий військовий прокурор Стрельников: тоді якраз відбувся замах Соловйова 2 квітня на Олександра II й 5 квітня було вже утворено шість генерал-губернаторств та вжито найсуворіших заходів для боротьби з революціонерами. Нашвидку складений акт, переданий підсудним вже в 20-х числах квітня, відзначався поверховим, недостатнім знайомством з самою справою та зовсім не з'ясовував взаємин між самими підсудними: а вони, далеко не всі навіть знайомі один з одним до 11 лютого, обвинувачувалися «в составленіи противозаконнаго сообщества, имѣющаго цѣлью ниспроверженіе и измѣненіе государственнаго устройства»; разом з тим обвинувачення, пред'явлені багатьом, були дуже важкі—декого притягли до відповідальности за озброєний опір, інші ще до арешту були в нелегальному стані та скомпромітували себе різними політичними справами.

Щодо озброєного опору київських революціонерів, то коли взяти до уваги спогади Дебогорія, далі настрої головних діячів київського гуртка перед самою катастрофою та підчас арешту, можна сказати, що в цьому випадку повторилася власне кажучи історія опору Ковальського, себто трапилося щось несподіване, щось позапрограмове та без жадної попередньої угоди. Роль Ковальського тут відіграли брати Івічевичі, що загинули підчас стрілянини. Щодо інших, то можна сказати, що для них озброєний опір не був ані наслідком «убѣжденнаго терроризма», ані виявленням «терору, як форми систематичної боротьби», як то було в Одесі. Перед арештом київська група перебувала в найневизначнішому стані. У багатьох було підірвано віру в старе бунтарство, практично пляни групи були дуже мало здійсними, особливо після запровадження міністром внутрішніх справ Маковим інституту урядників по селах («къ осени 1878 г., казав Щедрин, высыпаль Маковъ цвѣтъ»), бо це дуже утруднювало пропаганду і більшість народників повернулася з сіл до міст; нова ж програма діяльності ще не була визначена. Отже в початку 1879 р. найбільший гурток київських радикалів, долею якого ми переважно заняті, знаходився в стані переформування, підготування, поповнення, об'єднання. Перелік тих речей, що були знайдені в приміщеннях Осинського, Івічевича та Мокрієвича (крім зброї: окреме друкарське приладдя, паспортіві бланки, деякі нелегальні видання, випадкові брошури та проклямації, листи, записки та рукописи), лише підтверджує висловлену у нас думку. Характерним для виявлення того стану розгублености, в якому перебували «бунтарі», є зміст знайдених рукописів. Це були: «Разсужденіе о новомъ направленіи политической экономіи», «Обращеніе къ русской молодежи, именующейся социалистами» та «Матеріали для історіи соціального движенія русскаго народа» з замітками про організацію озброєного повстання. Перша стаття—цілком академічного характеру. Зміст другого рукопису—потреба для Росії після війни 77—78 рр. конституції; в ньому було дуже багато закидів «именующей себя социалистической» молоді особливо за те, що вона «незнакома съ народомъ» та «дичится его». Зміст першого рукопису вичерпувався питаннями: про деморалізацію російського «общества», про майбутню революцію, про незгоду та нелади серед соціалістів, з приводу чого автор казав: «Что ни социалист, то у нас

и партія», а далі захищав твердження, що соціалістична пропаганда в народі—зайва витрата сил, мети ж—соціальної революції можна досягнути лише організацією бунту («Официальный отчет о майскомъ процессѣ»).

Ось правдиві свідки настроїв та становища в київському гуртку «бунтарів» напередодні катастрофи, коли дійсно панували «бездѣлье, неурядицы, нестроєнія», коли, це можна сказати з певністю, утворився новий гурток, більшість членів якого ще знайомилися, готувалися до вироблення теоретичної програми та до майбутньої практичної діяльності, коли «главари», «отъ нихъ же первыми» були Осинський та Дебогорій, доповнювали, групували сили... Тоді всі ці незформовані ще сили й були нагло захоплені. Доля деяких учасників київського процесу (багатьох випадково не було в двох приміщеннях-пастках, інші цілком випадково натрапили на пригоди того вечора) свідчить ще раз про справедливість попереднього твердження.

Суд розпочався 30 квітня спочатку над групою, заарештованою 11 лютого. Підсудним не дозволяли запросити оборонців і вони мусили задовольнитися тими, що були прикомандировані до військово-окружного суду—від таких оборонців, рівно ж і від усяких пояснень на суді підсудні відмовилися. Було підсудних усього 14 (чомусь були притягнені, як підсудні й цілком сторонні особи—господиня помешкання та її сестра—їх було виправдано). Навколо приміщення суду з 30 квітня до 8 травня по всіх околичних вулицях було припинено всякий рух—було поставлено рогатки, які охороняла поліція та війська, та перепускала через них лише офіційних осіб та учасників суду. На тих вулицях, якими перед початком та після судових засідань проїжджали під великою вартою підсудні, рух було цілком припинено. Очевидно боялися повторення історії з судом над Ковальським та інш. Перше обговорення справи закінчено було до 4 травня; справу Осинського, Лешерн та Волошенка слухали 5 та 6 травня, справу братів Ізбицьких (заарештованих у Києві ще в березні 1878 року при розліцлюванні проклямацій)—8 травня. Центральне місце в суді зайняли—представник обвинувачення Стрельніков (вбито його 18 березня 1882 р. в Одесі Желваковим та Халтуріним) та жандарський офіцер Судейкін (вбито 16 грудня 1883 року в Петербурзі Дегаєвим, Стародворським та Конатевичем). Вони, а разом із ними й інші члени суду вперто підкреслювали, що всі підсудні утворювали одне таємне товариство й збройно опиралися владі. Справді ж перше могло відноситися лише до братів Івічевичів (померли ще до суду, Іван—20 лютого в лікарні, його брат Гнат—18 лютого)¹⁾, Братнера, Антонова та Осинського. Інші, навіть, Дебогорій не входили до складу їхньої організації й були з ними лише в персональних приятельських відносинах. З приводу підготованості та організованості озброєного опору ми говорили вище. Особливо вперто підкреслювали судді обвинувачення в озброєному опорі, виявленому Осинським, хоч навіть свідчення Судейкіна були дуже непевні; коли останній хотів перешукати Осинського вже в участкові, той почав витягати з кобури револьвера; його схопили за руки та обеззброїли; жадного пострілу не було й уривчасті ж речення заарештованого «все одно... вас всіх швидко стрілятимуть на вулиці...» занадто недостатні для обвинувачення в озброєному опорі. Але справа полягала в тому, що суд здогадувався про ту видатну, керівну ролю, що відігравав у гуртку

¹⁾ У місті тоді ходили вперті чутки, що де хто з радикалів та тих, що їм співчували, хотіли покласти їм на могилі пам'ятника з написами: з одного боку „Как нѣкогда гнали пророковъ, гнали Васъ“; з другого вірші Некрасова: „Не рыдай такъ безумно надъ нимъ — хорошо умереть молодымъ“. Івічевічі були з робітників—до того ж Іван відзначався великою енергією та крайніми терористичними переконаннями.

Осинський. Не маючи не тільки безпосередніх, але в багатьох випадках і посередніх доказів, обвинувачення дбало про те, аби накинути Осинському все те, в чому його лише підозрівали. Софія Лешерн увесь час робила спробу послабити обвинувачення проти Осинського; Володислав Ізбицький був проти збройного опору та проти участі брата його Генріха в розліплюванні проклямацій; І. О. Армфельдт казала, що стріляла вона, бажаючи в такий спосіб виправдати Брантнера. На суді Стрельников кидав на голови підсудних грім і блискавку, втрачав рівновагу, удавався навіть до рухів, вказуючи на свою ший та охоплюючи її пальцями зі словами—«вот чего заслуживает г-н Осинский», взагалі був дуже їдким, причому перепадало також і жандарям і поліції. Так він на підставі низки свідчень виявив, що після перших пострілів жандарі втікли з приміщення (так як це було й у Одесі рік тому) і після того, з якоюсь злою радістю поглядав то на публіку то на жандарів та повторяв: «господа-жандармы бѣжали...» Але на суді не було доведено безпосередньої та виразної участі окремих підсудних у замахові на Котляревського, в убивстві Гейкінга, звільненні «чигиринців», та в багатьох інших великих та дрібних вчинках підсудних... Та суд мало про це й дбав, бо досить суворий вирок завчасно визначив військово-окружний суд. У справі дванадцятьох вирок цей був винесений у такій формі: суд визнав усіх, за винятком Поталіциної, винними в приналежності

„к тайному противозаконному соціаль-революціонному сообществу, имѣющему цѣлью въ болѣе или менѣе отдаленномъ будущемъ испроверженіе и измѣненіе порядка государственного устройства путемъ насилія“, а двох поверх того ще в збройному опорі... та ухвалив „пруссаго подданнаго Людвигъ Брантнера 28 лѣтъ, и именующаго себя Антоновымъ подвергнуть смертной казни черезъ разстрѣляніе, дворянъ Владимира Дебогорія-Мокріевича 31 года, Ростислава Стеблина-Каменскаго 22 л., Павла Орлова 22 л., купеческаго сына Николая Позена 28 л., неоткрывшаго своего званія неизвѣстнаго, раненнаго в голову (себ то Іванченка), дворянку Марію Ковалевскую 29, дочь дѣйств. ст. сов. Наталію Армфельдтъ 30 л. и дочь кол. ассес. Екатерину Сарандович 21 г. по лишеніи всѣхъ правъ состоянія сослать на 14 л. и 10 мѣс. каторжныхъ работъ (мужчинъ — въ рудники, женщинъ — на заводы), греческаго подданнаго Стефана Теохари въ рудники на 5 л. 4 м. и дочь шт. кап. Александру Поталицину 21 г. (за попустительство и укрывательство) въ заводы на 4 года“.

В іншій справі Осинського та Лешерн, крім участі в таємному товаристві та в поширенні «сочиненій і обявленій, возбуждающихъ къ бунту», було обвинувачено в збройному опорі, а Осинського ще й визнано «однимъ изъ главныхъ руководителей соц.-революціонной партіи»; вирок був такий: «дворянка Софья Лешернъ-фонъ-Герцфельдтъ 41 г. и дворянинъ Валеріянъ Осинскій 26 л. къ разстрѣлянію, а быв. студентъ Новороссійск. Унив. Иннокентій Волошенко 26 л. къ каторжнымъ работамъ на 10 лѣтъ». В третій справі—«майському дѣлу» «за участіе въ революціонномъ тайномъ обществѣ и злоумышленное распространение печатныхъ сочиненій, возбуждающихъ къ бунту» «Владиславу Избицкому 25 л.—15 лѣтъ каторги въ рудникахъ, а Генриху—10 лѣтъ на заводахъ».

Київський ген.-губ. Чертков, конфірмаючи вирок 12 травня, дещо змінив: Осинського, Брантнера та «Антонова» наказано було покарати через повішання, страту Лешерн замінено на доживотню каторгу, С. Каменському та Орлову зменшено термін каторги до 10 років, Сарандович—до 4 років. Генр. Ізбицького та Поталіцину—замість каторги післати до Сибіру на поселення.

Перша страта політичних у Києві.

Страта засуджених відбулася за день після конфірмації вироку—14 травня. Жадних плянів звільнень та втечі не можна було здійснити. Трьох засуджених до смерті тримали в одному коритарі. Осинський дуже хвилювався та повертаючись до питання про смерть повторював,

що страта через розстріл для нього була б незрівняно легшою. Той, що назвав себе Антоновим, турбувався лише однією думкою про те, щоб мати його, яка жила тоді в Криму, не довідалася про долю свого сина. Справді ж Антоновим був Володимир Свириденко, родом з Симферополя. Живучи на півдні—в Одесі, Харкові та Миколаєві—він брав участь у справах гуртка, займався переважно пропагандою серед матросів, пізніше захопився терористичними течіями та близько зійшовся з Осинським. Ховаючи своє прізвище виключно ради матери, він на суді одверто визнав, що зробив шість пострілів (всі без наслідків) під час арешту на вулиці. Під вигаданим прізвищем Антонова він і зійшов з життєвого шляху, а ім'я його стало відомим лише в наслідок одеських процесів:

Ровная и спокойная натура Брантнера не походила на пылкую бунтовскую натуру Свириденка. Брантнеръ не получилъ большего образования и не отличался особенно широкимъ развитіемъ и знаніями, но былъ высоко нравственный и необыкновенно стойкій человекъ. Онъ принадлежалъ къ харьковскому кружку народниковъ. Зарабатывалъ хлѣбъ тяжелымъ физическимъ трудомъ, большею частью столярничалъ, постоянно бѣдствовалъ, голодалъ и холодалъ, но никогда ни на что не жаловался. Всегда все его существо дышало какой то задушевностью, а добрые, каріе глаза всегда одинаково весело улыбались, как будто жизнь его была полна всевозможныхъ прелестей. Онъ признался на судѣ во всемъ, не скрывая вовсе того, что стрѣлялъ. Сам Брантнеръ былъ раненъ при перестрѣлкѣ въ поясницу и руку, но и въ тюрьмѣ веселая, добрая улыбка на лицѣ не покидала его.

Прийшла ніч перед стратою. Дебогорій-Мокрієвич зберіг про неї яскраві й виразні спогади (уривки на сс. 401—408 його книги).

Я не засвілював лампи — оповідає він — і моя камера ледве освітлювалася смужкою світу, що пробивалася з коритару. Вікно було відчинене. Я виліз на підвіконня і сів, притулившись до ґрат. Ніч була тепла та тиха, така тиха, що на повітрі здавалося могла б горіти свічка. Карні арештанти лягли вже й в головному фасаді в'язниці, де вони жили, все заспокоїлося. Тихо було й в нашому відділі. Але що робили всі — не знаю: можливо, що подібно до мене, сиділи біля відчинених вікон та дивилися на нічне небо, де світилися зірки. Всі мовчали. Лише Валеріян Осинський перегукувався з Софією Лешерн, що сиділа на жіночій половині, в протилежнім кінці будинку. „Чотири, п'ять, сім, два, вісім, ноль...“ з нервовою похапливістю вигукував він з свого вікна. Він щось шифрував (це, може гадати, був його останій заповіт, переданий товаришам через Герцфельдт). В той час коли в камери Свириденка не чути було жадного звуку, а Брантнер тихо розмовляв з пастором, Осинський ні на одну хвилину не міг заспокоїтися. Його нервова рухлива влада цілком виявилася в цю ніч. Він весь час перекидався окремими реченнями. Його голос то дзвінкий та різкий то глухий, що згучав віденсь ніби з глибини, свідчив, що він не сидів спокійно біля свого вікна, але постійно зістрибував униз у камеру то знову сів до свого вікна. Нарешті, пригадую, звернувся він до мене з проханням, аби проспівав я йому Беранже „На смерть капрала“. Що й казати, мені зовсім було не до пісень, але свідомість, що я своїми співами дам йому навіть не задоволення, але зверну його думки на що інше, або навіть просто допоможу скоротити час вичікування — ця свідомість мене підбадьорила й я почав співати. В цю ніч він примусив мене повторити разів 30 ту пісню „На смерть капрала“, де, як відомо, оповідається про те, як наполеонівський капрал ішов на розстріл. Бідний Валеріян. Він усе сподівався, що його розстріляють. Його думка відкидала смерть на шибениці. Було вже дуже пізно. Осинський не прохав уже мене співати; перестав розмовляти. З камери Брантнера пастор давно вже пішов і там все було тихо; від Свириденка по-старому ні звуку. Я продовжував сидіти біля ґрат. З лівого боку, в сусідній „одиночкѣ“ чути було кроки Волошенка, який то ходив то зупинявся, плював та знову починав ходити. Вікно його було відчинене й мені все було чути. „Соня!“ — раптом почувся різкий голос Осинського. „Валеріян!“ відгукнулася Лешерн з протилежного кінця будинку. Вона очевидно теж там сиділа біля вікна. Але Осинський лише гукнув їй, але розмови не розпочав. І знову все затихло... Сидячи біля ґрат, я прислухався до навколишньої тиші. А тим часом на небі вже погасали зірки; потягнуло ранішнім холодком. Внизу під вікном пройшла зміна; почувся брязкіт рушвиці, голоси. Потім знову все затихло. Я зліз з підвіконня та ліг. Швидко я опинився в напівзабутті, але це був не сон, бо я чув все „Соня!“, „Валеріян!“ Чути було час від часу над просторим, порожнім тюремним подвір'ям. Прокинувся я від такого стану досить швидко й побачивши світ, встав і почав ходити по камері. Карні арештанти підіймалися; з їхніх камер чути було галас. В камерах нашого відділу панувала по-старому тиша. Минуло трохи часу. Я покликав ключника й наказав йому відчинити мою камеру. Вийшовши в коритар, я підійшов до дверей Волошина й подивився в дірку;

він сидів на своєму ліжку з похиленою головою, волосся на його голові було скуйовджене; він дивився на підлогу й плював час під часу. Я нічого не промовив до нього й відійшов від дверей. До засуджених я не наважився заглянути: якийсь невідомий жах затримував мене. В той час почулися кроки варти. Біля вихідних дверей я побачив гурт солдатів та офіцерів, що спускалися по східцях до нашого коритару. Я зрозумів, чому вони прийшли. Тут були офіцери піхоти та жандармерії, декілька поліціантів. Наш тюремний доглядач. Скільки було їх усіх, сказати не можу, але мені здавалося, що дуже багато. Якось майже одночасно всіх засуджених вивели з їхніх камер. Двері відчинялися, й вони виходили в коритар один за одним: Свириденко, Брантнер, Осинський. Я почав з ними прощатися. Брантнер, з перев'язаною рукою, посміхався й у цю хвилину обличчя його було цілком свіжим; Свириденко був як звичайно блідий; у Осинського губи ніби від пропасниці зсохлися й він кусав їх до крові. Не знаю, як то мені прийшло до голови в ту хвилину, але я попрохав ножиці. Хтось з повагою дав мені ножа, бо ножиць не було. Тоді у всіх трьох я відрізав по клаптику волосся з голови, у Осинського було трудно різати й він майже вирвав їх з своєї голови. Вартові мовчки оточили нас, дожидаючись кінця пращання. Після того я пішов до камери. Мене зачинили. Я чув, як вийшов до коритару Волошенко й теж почав з ними прощатися. Мене в камері почали душити сльози...

А о 10-ій годині ранку їх стратили. В «Листкѣ Земли и Воли» було надруковано опис страти: о 9-ій год. ранку засуджених повели до контори тюрми й після виконання якихось формальностей посадовили в приготовлену для них карету, оточену відділом козаків. Запропоновано було посадити до карети й священників, але засуджені відмовилися. Приїхавши на місце страти, вони самі вийшли з карети, відмовилися від пропозиції тюремної варти вести їх під руки й підійшли ближче до шибениць. Осинський за цих кілька хвилин перед шибеницею зовсім посивів. Біля шибениць засуджених поставили рядом, спиною до ешафоту. Адьютант 128 пішого полку прочитав вирок. Один із засуджених попрохав дозволу попрощатися з товаришами. Всі троє обнялися й поцілувалися один з одним. Кат скинув з них арештанські халати, одягнув їх у савани, зв'язавши перед тим руки; потім надягнув їм капюшони на голову, повернувшись до ешафоту й підштовхуючи їх під літкі почав виводити на ешафот. Поставили Брантнера, Свириденка та Осинського на лавки, він надягнув їм петлі на шиї й вихопив з під кожного лавку. Першим повиснув Свириденко,—зразу, другим Брантнер,—застогнавши та кинувшись разів зо два. Третім—Осинський, на якого петлю було надягнуто так, що коли впала лавка, голова схилилася на бік і мотуз прийшов не на потилиці, але коло вуха. Він почав кидатися й битися ногами. Жандарський полковник В. Б. Новицький, що розмовляв з натовпом, який тиснув на солдатів й якому Новицький пояснював, що вішають злочинців-розбійників, звернувся до ката:— «Что ты сдѣлалъ? вѣдь онъ мечется!» «Ничегось—это сейчасъ кончиться», відповів кат. «Но вѣдь онъ живъ?!» «Не безпокойтесь. Это ужъ мое дѣло—будеть мертвъ! Не безпокойтесь»... За півгодини кат перерізав мотузки й трупи впали на землю. Там же їх і закопали. В місцевій газеті «Кієвлянинѣ» повідомлялося, що страта відбулася на досить підвищеній місцевості, в полі, не більше верстви праворуч від в'язниці та гіподрому (поблизу Берест-Литовської сопи); стаття закінчувалася словами: «палачъ подрѣзалъ веревки и упавшія тѣла преданы землѣ и вѣчному забвенію...»

Чи правда це? На це дасть відповідь час.

Дальша доля засуджених в травневих процесах. Трагедія на Карі.

Нам ще лишається розповісти небагате відоме про дальшу долю учасників травневого процесу київських «бунтарів».

Жінки—Лешерн, Ковалевська, Армфельдт, Сарандович та Поталішина—були вивезені в заслання з тюремного замку ранком 14 травня, за кілька годин до страти. Чоловіки—Дебогорій М., Стеблин-Каменський,, Волошенко, Ізбицькі, Орлов, Позен, Іванченко («невідомий») та

Теохарі—відправлені були з Києва тижнів за два пізніше, в кінці травня.

Дуже оригінальна дальша доля Дебогорія-Мокрієвича. Відправлений до Сибіру, він доїхав до Красноярського, відки вже йшов з етапом на каторгу. Не доходячи Іркутського, Д.-М. вдало «произвелъ смѣнку», себто помінявся за гроші званням з одним поселенцем (жовтень 1879 р.). Про дальші блукання та втечу він розповів у своїх «Воспоминаніяхъ»— дуже жваво та інтересно. Д.-М. пощастило заховатися серед засланців та дістатися до Іркутського. Там він нелегально жив в зимі 79—80 рр. та навіть допомагав втекти з тюрми Попкові, Волошенкові, Позену, Іванченку та інш. (всіх утікачів швидко спіймали); в травні 86 р. перейшов через Байкал під виглядом робітника, що йшов на золотокопальні в Албазині, оселився в Нерчинській окрузі, де прожив як крамар місяців з п'ять (у той час його шукали в Росії та за кодроном) та зайнявся підготовчою роботою, щоб улаштувати втечу товаришів з карійської каторги. Але несподіваний донос примусив Д.-М. залишити Нерчинський Край в жовтні 1880 р. Через Іркутське, Красноярське, Томське, Барабинський степ, Тюмень та Уральські гори він приїхав до Москви в лютім 1881 року, там зустрівся з деякими «народовольцями» та «чернопередѣльцями», але відчув, що вже у значній мірі втратив з ними спільну мову, пережив післяберезневий розгром революційних груп та перебравшись через австрійський кордон у Люблинській губ., влітку 1881 р. приїхав до Швейцарії, де й оселився назавжди. За кордоном світогляд Д.-М. багато в чому змінився—з найпослідовнішого протестанта він став прихильником культурної роботи та взяв участь в журналі «Самоуправление», конституційного напрямку, тощо.

Наталія Олександровна Армфельдт, нар. 1850 року, походила з московської аристократичної родини (донька московського професора), мала широку освіту, рано приєдналася до «чайковців»—про неї згадує Крапоткін. Р. 1872 вона була близькою до перших пропагандистів (див. спогади А. Лукашевича про «Хожденіе въ народъ», «Былое», 1907 р., № 3), пізніше підтримувала зносини північних груп в 1873—74 рр. з південцями, з 1878 р. перебувала в Києві, де й захопили її.

Влітку 1872 р., коли Н. О. перебувала в Москві, в бутирській в'язниці, зроблено було спробу при допомозі підкопу звільнити її, але підкоп залізлився й Армфельдт разом із іншими (Анзимиров, «крамольники») вивезли на Кару. Тут довгий час разом із нею жила її мати, 60-літня жінка, що пішла туди разом з донькою. З 1885 року жила в вільній команді, де Армфельдт побачив Кенан, що присвятив цій зустрічі дуже зворушливі сторінки в своїй книзі (II ч., розд. IV та V). Між іншим він згадує про свої другі одвідини нещасливих матері й доньки:

при яркомъ солнечномъ свѣтѣ яснаго холоднаго зимняго утра маленькая комната съ ея плохо выбѣленными деревянными стѣнами и окнами безъ занавѣсей показала мнѣ еще печальнѣе, чѣмъ въ первый разъ. Посреди комнаты стоялъ мольбертъ съ картиной, нарисованной масляными красками, который рѣзко видѣлялся изъ всей обстановки и какъ бы придавалъ ей еще болѣе убогой видъ. Въ этомъ соединеніи каторжной работы и искусства, въ этомъ смѣшеніи крайней бѣдности и роскоши было столько противорѣчія, что я, поздоровавшись съ Н. А. Армфельдтъ, не могъ удержаться, чтобы не бросить вопросительнаго взгляда на картину, а потом и на нее самое. Она поняла мое недоумѣніе и, повернув мольбертъ ко мнѣ, сказала: „Я пробовала нарисовать портретъ своей матери. Она ради другихъ дѣтей въ этомъ году должна вернуться въ Россію. И я чувствую, что ее больше не увижу“. Молча, съ симпатіей и съ болью въ душѣ я смотрѣлъ на эту жалкую, даже ужасную картину. Хотя сходство съ оригиналомъ нельзя было не признать, и чувствовалась даже талантливая кисть художницы, но грубый, совсѣмъ не подходящий холстъ и жесткія, простыя краски портили впечатлѣніе: каждый штрихъ картины, казалось, говорилъ, что художницѣ, работавшей при очень тяжелыхъ матеріальныхъ условіяхъ, приходилось бороться съ непреодолимыми трудностями. Больно было видѣть, сколько усилій стояло дочери нарисовать портретъ любимой матери, которую она скоро должна была потерять; но еще тяжелѣе было сознавать, что прежде, чѣмъ пройдетъ годъ,

дочь въ изгнаніи останеся одна съ вѣмой бездушной картиной—ял единственнымъ утѣшеніемъ.

Після виходу до вільної команди Н. О. одружилася з Комовим (учасником процесу 193, засудженим 1879 р. в Одесі в справі Чубарова; пом. 1887 р. від сухот).

Цілком уривчасті, недостатні відомості маємо ми про інших київських «бунтарів». Софія Олександрівна Лешерн-фон-Герцфельд (нар. 1838 р., донька ген. майора, учасниця процесу 193) вийшла на поселення в Селенчинське 1894 р.; й померла на Забайкальї 1898 р. Володислав Йосипович Ізбицький (нар. 1854 р.) на етапі в Іркутському «смѣнялся» з бродягою-поселенцем, жив у Іркутському, потім в Баргузині поблизу озера Байкала (1880 р.) та незабаром десь на Забайкальї зник без сліду. Інокентій Федорович Волошенко (нар. 1848 р.) спробував був утікти з іркутської в'язниці, випущений у вільну команду в 1890 р., одружився з Прасков. Сем. Івановською (засудженою в процесі 17 в 1883 р.; притягнуто було її пізніше в справі бойової організації 1905 р.), з нею пішов до акатуйської в'язниці в 1898 р., та залишився потім у Сибіру. Павло Орлов (нар. 1856 р., учасник процесу 193-х) три рази «смѣнялся», побував і в Петропавлівській фортеці в 1882—1883 рр. і на Карі в 1881—1882 рр. та з 1884 р., вийшов на «поселеніє» в 1887 р., вбито його коло Якутського в 1890 р. Ростислав Андрієвич Стеблін-Каменський (нар. 1888 р., син полтавського полцімайстра) пішов на «поселеніє» до Якутського краю в 1888 р., відти до Іркутського, де покінчив життя самогубством в 1893 р. Микола Павлович Позен (нар. 1880 р. в купецькій родині) був студентом київського ун-ту, пізніше сільським учителем; в революційній діяльності участі не брав, але був знайомий з деякими «бунтарями»; його випадково заарештували підчас озброєного опору. Позен зробив був невдалу спробу утікти з іркутської в'язниці, пізніше на Карі видавав себе серед ув'язнених за переконаного революціонера, справді ж був пустим балакуном, що обдурив товаришів та подав прохання про помилування 1890 року; повернувся до Росії. Григорій Іванченко (нар. 1856 р., київський робітник-модельник, за процесом—«неизвѣстный», ранений въ голову») невдало зробив спробу втікти з іркутської тюрми, переконано захищав на Карі «самодержавіє» та його користь і потребу, вийшов після прохання на «поселеніє» в 1889 р. Степан Феохарі, Грек, міщанин, з професії скульптор, повернувся 1890 р. до Греції, де зайнявся торгівлею. Катерина Сарандович (нар. 1858 р.) пішла на «поселеніє» в 1882 році. Про долю поселенців Генріха Ізбицького та Поталіциної ми поки що не могли дістати жадних певних відомостей.

Але коли про багатьох осіб, засуджених в Києві в травні 1872 р., збереглися лише глухі, уривчасті відомості, то про М. П. Ковалевську ми маємо багатіший матеріал, бо ім'я її тісно зв'язане з відомою карійською трагедією 1889 року. В спогадах Дебогорія-Мокрієвича випадково зустрічаємо її прізвище; також щось із двічі автор зазначає в кінці книжки про «каторжанку» К-ську (так називав він її), або повідомляючи про інших осіб, або накреслюючи більш-менш повні їх характеристики. І це не дивлячись на те, що вона була одною з найвидатніших жінок в гуртку. Але в спогадах про карійську каторгу часто можна зустріти докладні оповідання про К-ську, а в книзі Дейча: «16 лѣтъ въ Сибири» (див. вид. Глаголева) наведено досить численні уривки з її листів. Цими джерелами ми скористуємося для коротенького оповідання про страждання й горе цієї своєрідної, вічно неспокоїної та бунтарської душі.

Марія Павловна Ковалевська, з походження Воронцова, донька поміщика Катеринославської губ., сестра відомого економіста В. П. Ворон-

цова, народилася 1849 року, закінчила Одеський Інститут та 1867 року одружилася з Миколою Вас. Ковалевським, вчителем рос. словесности з початку в курській гімназії, пізніше в київськiм кадетськiм корпусі. Це був відомий на півдні в 70—80 роках громадський діяч, українофіл-радикал, приятель М. П. Драгоманова. З осені 1873 р. Марія П-на вже не жила з чоловіком і цілком віддалася «бунтарству».

Засуджена майже на п'ятнадцять літ каторги, Ковалевська, то перебувала на Карі (за неслухняність та протести), то сиділа в іркутськiм тюремнiм замку. В Іркутськiм її бачив Дейч, відправлений в 1885 р. на Кару. Він присвятив їй сповнені почуття рядки в своїх слогахдах (сс. 164—168). Маленька на зріст, худорлява, з смуглявим, циганського типу, обличчям Ковалевська мала сангвінічний темперамент та велику енергію. Великий розум з'єднувався у неї з міцною логікою та здатністю говорити, що давало їй змогу бути досвідченою дискусіонеркою: їй часто щастило не тільки спростувати докази, але й переконати значно освіченішого за неї співбесідника. В серйозні теоретичні дебати, рівно ж і в незначні практичні питання вона вносила багато запалу, але при цьому завше була одвертою, простою, ніколи не переходила ані на персональний ґрунт, ані на образливий тон. За інших умов М. П-на безумовно відігравала б дуже важливу роль. Але обставини склалися так, що до суду й до заслання на каторгу була вона відомою лише в невеликiм гуртку революціонерів, та й то головним чином на півдні. З часу ж арешту (в лютому 1879 р.) починається її безперервний мартиролог. Зачинена протягом багатьох літ у мурах в'язниці, де їй доводилося зустрічатися з силою зловживань з боку різних урядових осіб, відірвана від усякої практичної діяльності, К-ська перенесла всі свої здібності й сили, щоб захищати честь й людську гідність ув'язнених. Таку боротьбу вона вважала за особливо цінну частину загально-революційної діяльності. При різних тюремних непорозуміннях, який би незначний не був привід до них і від якої б незначної урядової особи він не походив, вона не вважала за можливе відходити від одного, раз на завжди прийнятого вирішення. Вона намагалася, щоб давали рішучу, енергійну відповідь на найменшу образу, нанесену кому-небудь з ув'язнених, чим би ця сутичка не закінчилася. В способах висловлювати протести вона завжди залишалася вірною своїм «бунтарським» переконанням. Вона відстоювала найбільш крайні та найактивніші засоби: одверті напади на урядових осіб, ламання меблів, дверей тощо. Але, будучи прекрасним товаришем, М. П., хоч і проти волі, приєдналася до ухвалених більшістю пасивних способів протесту—до голодування, бойкоту тощо. Коли Дейч побачив її через шість з половиною літ тюремних бідувань і боротьби, все пережите нею за ці роки викликало в нього глибоке співчуття. Самий лише зовнішній вигляд М. П., що цілком нагадував прислів'я—«краще в гроб кладут», викликав безконечну жалість. Дуже малосила й виснажена довголітньою в'язницею вона могла все ж таки зберегти ту саму силу характеру, ті ж моральні властивості, якими вона визначалася й на волі. Це була та сама рішуча, непохитна жінка, що ні перед чим не спинялася. Така життєздатність, постійність та енергія, не дивлячись на все пережите нею, викликали прихильність та повагу до неї навіть серед урядових осіб. Те що Ковалевська залишалася по своїх переконаннях все тою самою бунтаркою, якою вона була й на волі—є цілком зрозумілим: все її минуле проходило в той період революційного руху, коли цей напрямок був пануючим, принаймні на півдні, та не з'являлося жадного натяку на його критику. Крім того «бунтарство», що мало на меті покликати нарід до активних протестів—до бунтів на ґрунті місцевого невдоволення, більш усього відповідало бурхливій, що не вкладався в жадні рямки, вдачі М. П.

З 1887 р. Ковалевську знову оселили на Карі. Сумно минали її дні та страждання душі не раз виливалися в зворушливих листах до товаришів. Весною наступного року вона писала Дейчу:

живу по старому, тоскую больше старого. Так часто хочется быть с близкими людьми и хоть немного отдохнуть. Я, право, разучилась говорить, так много молчу и наиболее молчу тогда, когда именно хочется говорить. Я чувствую, что моя обстановка убивает меня физически, да и нравственно тоже,—я так состарилась за последний год, так устала душевно, что часто сама себя не узнаю. Здоровьем не могу похвалиться, целую зиму хворала, весной глаза болели, месяца четыре провела по этому в полной праздности и чуть не кричала от скуки. Мне необходимо проехаться, вздохнуть полною грудью и, я уверена, воспряну опять. Как это скверно, когда сам замечаешь в себе вялость, апатию и какое то равнодушие, которое сменяется временами такой тупой болью. Помню Гейне где то говорит, что у него „зубная боль в сердце“. Как это верно. Именно такую боль я очень часто испытываю. Лежу с закрытыми глазами и пробегаю прошлую жизнь,—все кажется в ней таким грустным, мрачным.

Але часом бадьорий настрої охоплював М. П., яка говорила, що вона ніби кішка—варт перетягнути на нове місце й знову підбадьориться. Особливо бадьорою робили її листи від рідних і від молоді.

Галя моя (донька), писала вона, в этом году кончает гимназию—ей уже шестнадцать лет минуло,—а я, к стыду своему, не приобрела еще соответственной солидности—видно мне и помереть придется „не солидной“. Впрочем я не печалюсь: за „солидностью“ очень часто ничего не скрывается. Я так люблю безыскусственные детские письма. Они не знают, что своей симпатией ко мне много помогают переносить эту каторгу: хочется оказаться достойной их симпатий, хочется сохраниться настолько, чтобы, если желанный час пробьет, быть в уровень событий, быть годной дать что нибудь этим молодым душам, если судьба столкнет нас. Эта мысль, это желание, да злоба—вот что держит меня и не дает оупляющей обстановке взять верх надо мною. Перед ними (молодым поколением) не хочется ударить лицом в грязь, быть предметом только сожаления, если являюсь развалиною.

Ще в 1888 р. відбувся перший акт карійської трагедії. Її ми розповімо коротенько, аби охарактеризувати становище політичних засланих в ті часи. В жіночій тюрмі на Карі, що була в віддаленні з 15 верст від чоловічої, в той час перебували, крім К-ської та Лешерн, ще С. Богомолец (засуджена в справі південного робочого союзу в Києві 1881 р.), Є. Росикова (в справі 1880 р.—підкоп під херсонську скарбницю), А. Якімова («Кобозева», в справі підкопу на М. Садовій, засудж. в 1882 р. в справі 20), А. Корба та П. Івановська (справа 17 в 1883 р.), М. Ананьїна (в справі 1 березня 1887 р.), Ол. Ковальська (Київ. процес 1881 р.). Н. Смирницька (справа 17) та М. Калюжна (замах на жандаря Катанського в Одесі 1884 р.). Останні три особливо по-приятельському жили з Ковалевською,—всі разом в одному будинку та спільно провадили боротьбу проти тюремного уряду. Взагалі треба сказати, що жінки в революційному рухові, проти чоловіків являли собою виразніших, переконаніших та об'єднаніших діячів. Залежало це від різних причин та не могло не відбитися на періоді тюремних страждань: в протилежність чоловікам, серед яких знаходилися такі, що заявляли про своє каяття та подавали прохання про помилування в 80—90 роки, серед жінок не було таких випадків. Дейч пояснює це тим, що деяка частина чоловічої в'язниці являла собою людей, що випадково до неї потрапили, часто юнаків з неусталеними поглядами, засуджених на каторгу лише в наслідок суворих та жорстоких «исключительных судов»; всі ж жінки, що були на Карі, були навпаки досвідченими, стійкими, просякнутими твердою рішучістю та глибокою вірою революціонерками, яких ніщо вже не могло примусити схибити з раз визначеного шляху.

В серпні 1888 р. Кару тріумфально одвідав приамурський ген.-губернатор бар. Корф. Одна з ув'язнених—Є. Ковальська відмовилась встати в його присутності та відповідала «дерзко», чим викликала гнів начальства. В ночі її таємно схопили, поводитися цинічно і відправили до Верхнеудинського. Жіноча тюрма захвилювалася і на чолі її М. П.

Ковалевська, найближча товаришка Ковальської. Вимагали звільнити коменданта карійських тюрем Мисюкова та оголошено було голодування. Мисюков попрохав вибачення за грубе поводження з ув'язненою, чим задоволились політичні чоловічої тюрми; жінки ж, хоч голодування й припинили, але глибоко заховали в душі образу, нанесену їм в особі товаришки. Свого роздратовання проти відсутності солідарності з боку чоловічої тюрми вони не заховували та Ковалевська різко писала Дейчу:

товарищескіє чувства мужской тюрьмы, как целого, так блистательно доказаны, ваши советы проникнуты таким интересом к нам и нашему положению, что я имею полное право сказать: „избави меня, боже, от таких друзей, а с врагами я сама справлюсь“. В связи с прежними проявлениями мужской тюрьмой чувств и мыслей, последнее ее поведение окончательно порвало и ту ничтожную нить общественной и нравственной солидарности, которая у меня существовала до сих пор. Теперь же с моей стороны было бы постыдным лицемерием поддерживать хотя и внешнюю чисто, но все таки существующую, связь с мужской тюрьмой, как целым. Я желаю получить наконец свободу действий и избавиться от вмешательства „товарищей“ в мои поступки под благовидным предлогом их „товарищеских чувств“. Поэтому я абсолютно рву всякую связь и все отношения, существовавшие до сих пор с мужской тюрьмой, как целым. Я прошу не считать меня своим товарищем, как я вас не считаю своими.

Тим часом постанова про звільнення Мисюкова не надходила більше року. Напружені відношення жіночої тюрми з урядом виявилися в довготривалій забороні одержувати листи й посилки з Росії. З початку 1889 року на Кару прибули нові засуджені в справі Лопатіна (1887 р.) та таганрозької друкарні (1886 р.). Серед останніх була Н. К. Сигида—безмежно добра, ніжна, чутлива жінка, гаряче прив'язана до своїх рідних. Для неї форма бойкоту—повне роз'єднання з дорогими рідними—була найтяжчою. До того ж вона, безпосередньо не належучи до революційної організації, заарештована та обвинувачена за знайдену в її приміщенні друкарню, схилилася після суду на переконання оборонця та подала прохання про помилування: вічну каторгу замінили їй восьмилітньою. І цей вчинок, котрого вона не могла собі простити, як виявлення малодушності, також відсутність вістей від рідних утворили в її душі справжнє пекло. Сигида вирішила пожертвувати собою й вивести жіночу тюрму з цього стану, утвореного залишенням коменданта на старій службі. Вона з'явилася до нього (31 серпня 1889 р.) та вдарила рукою по голові, розраховуючи, що після цієї образи його заберуть з Кари. Треба сказати, що в той час поміж ув'язнених поширилися чутки про Якутське побиття політичних, про те, що політичних переведуть до щойно збудованої акатуйської в'язниці, зрівняють із карними злочинцями та будуть уживати кари на тілі. Нервовий настрій дійшов до найвищого напруження, особливо коли ці чутки було підтверджено в чоловічій тюрмі. В жіночій тюрмі знову оголошено було голодування, що тривало шістнадцять день.

Останній акт карійської трагедії відбувся в листопаді. Щоб покарати Сигиду за її виступ, бар. Корф наказав дати їй 100 різок, що й було виконано 5 листопаду. Однієї з найближчих ночей Сигида померла. Німий напружений гнів охопив душі решти товаришів. Розпочалися дні темного жаху та рокових подій. Боляче оповідати про ці події. Багато ув'язнених у жіночій й чоловічій тюрмах вирішили отруїтися опієм та морфієм. Ті знадіб'я можна було здобути в тюремній аптеці. Автор спогадів про цей час, Осмоловський, розповідає, що 10 листопаду він дістав лаконічну записку з шпиталю: «только что привезли из Усть-Кары Марусю Ковалевскую, Калюжную и Смирницкую. Маруся уже без сознания». О 5 год. дня 11 листопаду М. П. Ковалевська вмерла. Біля ліжка Калюжної та Смирницької вартували фельдшери та «сидьляки». Коли вони просили пити, їм давали шклянку з протиотрутою, вони відштовхували її рукою й пошепки казали—«не треба, будь ласка, не треба».

Десь о 10 год. вечора Калюжна почала кидатися. Смирницька при допомозі «сидѣлки» доповзла до товаришки й ніжно гладила її голову, аж доки та не вмерла. На ранок 12 листопаду вмерла й Смирницька. В чоловічій тюрмі вмерли, прийнявши отруту, два товариші: Ів. Калюжний (брат М. Калюжної та чоловік Смирницької)—14-го листопаду та С. Н. Бобохов 15 листопаду 1888 року.

Чотири жіночих трупи та два чоловічих поховані були на нижнекарійському кладовищі в спільній могилі, над якою товариші поставили власноручно зроблений великий хрест, вирізавши на ньому слова євангелії: «більше сієї любови ніхто не має, як щоб хто душу свою положив за друзів своїх» (Йоан. 15, 13).

eLib.org

Матеріяли з громадського і літературного життя України ХІХ і початку ХХ ст.

Запорожець Данило Несват.

(З матеріалів зібраних на Дніпрельстані екскурсіями Історичної Секції ВУАН).

Доля рядової запорізької старшини після скасування Січі була не-однакова: одні «затвердѣлые въ грубости старшины, также и распутные пьяницы» попали в неласку і були вислані з меж Запоріжжя, а інших «ревностно в походахъ службою и храбрыми подвигами отличавшихся» було нагороджено чинами, землею і вони поробилися звичайними російськими поміщиками. Це були всякі секунд-майори, підполковники, капітани, поручники, підпоручники, прапорники. Про одного такого капітана, що не зробився одначе поміщиком, знайдено інтересні відомості підчас екскурсії на Дніпрельстан у липні 1928 р. в с. Іллінці Томаківського району Запорізької округи. Це писана на пергамені грамота Катерини II з 29 грудня 1777 р. на чин капітана Данилові Несватові та усні перекази про нього. Подаємо цю грамоту.

«Божією милостію мы Екатерина Вторая императрица и самодержица всероссийская и прочая, и прочая, и прочая. Извесно и ведомо да будет каждому, что мы бывшей Овчи Запорожской атамана Данилу Несвата, для его оказанной к службе нашей ревности и прилежности, в наши отъ арміи капитаны, тысяща семь сотъ семьдесятъ седьмого года декабря двадесят девятого дня всемилостивѣйше пожаловали и учредили; яко же мы симъ жалуѣм и учреждаемъ, повелевая всемъ нашим помянутого Данилу Несвата, за нашего от арміи капитана надлежащим образом признавать и почитать; напротив чего и мы надѣемся, что он въ семь ему отъ насъ всемилостивѣйше пожалованомъ новом чинѣ такъ верно и прилежно поступать будетъ, какъ то верному и доброму офицеру надлежитъ. Во свидѣтельство того, мы сие нашей государственной Военной Коллегіи подписать, и государственною печатью укрепить повелели. Дано въ Санктпетербургѣ, лѣта 1778, мая 16 дня» (далі нерозбірні підписи і печатка). На звороті проти печатки стоїть: Л... в коллегіи иностранныхъ дѣлъ № 599.

Грамоту цю тримає праправнук Данила Денис Несват, що й дав її скопіювати учасникові екскурсії Ю. Т. Сербулові. Про свого прапрадіда він зберіг і усні перекази: «Були ще бумажки, такий лист здоровенний (показує аршинів півтора завдовжки) із обох боків понаписувано. Там всього написано: коли й як воював, за що були які заслуги, тощо... Говорять, що йому суд був, бо Стрюков хотів десь межу через Томаківку захватить, то правда він і всю Томаківку хотів захватить. А він, Данило, старики розказують, хоч і нижчий був чином за Стрюкова, а все таки він старший був і в Запорожців, а став не давать. А цар дозволив брать цей хуторок Томаківку, так Данило порубав воли і поламав межу. Так, говорять, йому за це й суд був. А таки він не дустив межі провести через Томаківку, а то не була б вільна. Він же все таки був старший отаман і в Запорожців. Може його де засудили, не казав ніхто

нічого. А Несват то кажуть будто йому приклали за те, що не сватався з ким попало, настойчивий був. А справді в його була якась друга хвاملія, а то Запорожці приклали Несват. Батька було звать Павло, діда Тиміш, прадіда чи то може дідового брата. таки наче прадіда, Василь, а Васильового батька Данило. Це той, що це грамота. А так її батькові передав дід, а дідові його батько, а це як уже батько вмерли, то забрав я. А то ще була велика бумага, коло неї списано, то так як дали читать та забули й кому, так і пропала».

Томаківка, де жив Несват, як поселений пункт згадується вже 1740 р. 1777 р. тут утворилась «государственная воинская слобода». Казенні слободи тоді часто сперечались і судились з сусідніми поміщиками, що присвоювали селянську землю. Запорожець Корж, осадчий слободи Михайлівки, оповідає про аналогічний випадок, як два поміщики Папчинський і Вермінко захопили частину михайлівської землі—перший 3000, а другий 1500 десятин і суд з ними тягся кільканадцять літ¹⁾. Можливо, що таким осадчим Томаківки був і Данило Несват. Частина запорізької старшини, особливо власники великих зимовників, часто ставали осадчими і «смотрителями» новоутворених слобід, граючи там керівну роль. Несват, як видно, не вибився «в люди»; нащадки його тепер звичайні селяни.

Подав *Тодор Гавриленко*.

До історії Київської Козаччини 1855 р.

Нещодавно видано закордоном один матеріал до історії Київської Козаччини, який, не вважаючи на всю свою наївність, а іноді й абсурдність, має все ж певне значіння, як показчик відбиття цього руху в уяві чужоземної, власне французької суспільности,—дякуючи інформаціям польських поміщиків. Цей цікавий документ, друкований у виданню мало приступному широким колам нашої громадськости, ми й хочемо отут навести. Але раніше нагадаємо в кількох словах (відсилаючи цікавих до нашої більшої праці)²⁾ про цю подію.

Київською Козаччиною ми звемо рух селян, що виник 1855 р. на Київщині. Рух цей виник в наслідок економічних відносин середини XIX ст., коли в часи переходу торговельного капіталізму до промислового, загострилися класові відносини, а рівночасно почалося й певне розшарування в самому селі. Зовнішнім приводом послужили деякі маніфести уряду, неясно стилізовані, головне указ про «общее ополченіе», яким призивалася до війська (нагадаємо, що в цей час йде Кримська кампанія) людність Росії і України, за винятком деяких губернь, зокрема Київської. До цього домішалися деякі історичні традиції та спогади про козаччину, Гайдамаччину і т. і. Серед селянства починається занепокоєння, з'являються й ширяться чутки, що селянам доведеться йти на війну, в «ополченіе» козаками (як напр., 1812 р., коли було організовано з людности Київщини козачі полки), швидко розуміння козацькою «ополченія», асимілюється з давніми правами й вільностями козацькими,—і ось у наслідок цих всіх причин серед селянства міцно закріплюється думка, що всі вони підуть на війну вільними козаками, кріпацтво буде незабаром знесене, людність дістане волю. Щодалі ця думка шириться та обростає новими рисами, можливо під впливом переказів про Хмельниччину, коли,—як легендарно описувалося,—людність, ставши козаками, скасувала шаблею й панські земельні права; з'являється певність, що й тепер, коли всі стануть віль-

¹⁾ „Устное повѣствованіе“, Одесса, 1842, розділ II.

²⁾ Сергій Шамрай, Київська Козаччина 1855 р. Друковано в Записках Іст.-Фил відділу ВУАН, т. XX, і окремо (с. 1—126).

ними козаками, панські маєтки перейдуть до них. А що очікуваного наказу про волю її козаччину не було, то людність починає самочинно складати списки козаків і вимагати від попівства (іноді з репресіями) видати указ про волю, який те нібито ховає в церквах.

Рух охопив майже в цілому повіти Васильківський, Сквирський, Таращанський і Канівський, почасти Київський, Черкаський, Звенигородський і Уманський, відбився трохи і в пов. Радомиському та Липовецькому. Селяни кинули робити панщину, і чекали довгожданої волі, виставляючи представникам влади такі вимоги: 1) людність вся має бути вільна, кріпацтво знесене, 2) всі стають козаками, не знають ні панщини ні податків, а служать лише зброєю під час війни, 3) земля поміщицька безплатно (бо селяни за неї відробили) переходить до селянства. Найбільші розрухи виникли в маєтках гр. Браницьких, Понятовського та кн. Лопухіна.

Урядові кола спочатку намагалися придавити рух мирним шляхом. Не хотілося роздмухувати його з деяких причин: хоч цей рух і був проти поміщицтва, але з другого боку він ішов здебільшого проти польського поміщицтва, яке ставиться вороже до уряду.

Також не хотілося афішувати цей рух з тих причин, що він був викликаний значною мірою важким становищем селянства (хоч на чолі руху стояли заможні верстви селянства, але за ними йшло й все незаможницьке) і експлоатацією панства; через це уряд намагався виявити цей рух як патріотичний, викликаний ентузіазмом та бажанням служити цареві й батьківщині, прифарбований національними спогадами.

Але мирні заходи успіху не мали. Довелося посунути чимало війська, розпочалися страшні езекуції. Та й селянство не завжди мирно корилося: об'єднане в своїх громадах, керуючися своїм виборним правлінням, воно намагається зробити опір військам, переконане, що то перебрана наймана панством челядь та дрібна шляхта. Доходить до збройних сутичок: маси селянства, озброєні дрючками та списами, нападають (найактивніше в с.с. Биковій Греблі, Трушках—Васильківського, Березній—Сквирського та м. Корсуні—Канівського пов.) на війська; ті починають стріляти в натовп з рушниць. Кривавими езекуціями було придушено рух, сотки селян загинули в цій боротьбі, десятки пішли на каторгу. Такий в кількох словах зміст цієї трагічної події, героїчної боротьби селянства, що відома під назвою Київської Козаччини.

Подія ця в цілому тепер досить ясна для істориків, але безперечно, деякі деталі ще не всі освітлені і ще пізніше можуть знаходитися певні документи, що кидають світло на деякі риси цього руху. Таким матеріалом і є те «оповідання самовидця» цієї події, під заголовком „L'insurrection en Ukraine au mois de mai 1855“, що її опублікував проф. Louis Eisenmann¹⁾. Знайшов він цей документ в архіві Міністерства Закордонних справ у Парижі, куди його очевидно переслав хтось з поміщиків-Поляків Київщини. В тому, що автор цього оповідання є Поляк і поміщик, сумніву бути не може, хоч проф. Айзенман і заявляє, що здогадатися про особу автора та виявити його тенденції, абсолютно неможливо (с. 359). І в цьому інтерес цієї статті: як намагалося польське панство використати рух, обернений проти нього, освітлюючи його відповідно закордоном.

Хоч наперед зазначимо, що правдивого в цьому оповіданні майже нічого немає і стаття загалом вражає своєю нахабною брехливістю та перекручуванням фактів, але вона є безперечно симптоматична. Оригінальне тлумачення цього руху. Селянство в жадному разі не хоче мати

¹⁾ Neznámý dokument o Ukrajině roku 1855. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. V Praze 1928, ss. 359—362.

волі, воно не хоче скасування кріпаччини, щиро визнає право своїх панів на їх землі та кріпаків. Деяку злість мають селяни лише на економів та управителів (очевидно треба все ж було якось пояснити виступи проти поміщицтва), а коли їх усунуть, а рівно ж дозволять людяності називатися козаками, то більш селяни нічого не бажають. Ціла ж зненависть селянства обернена на російських поміщиків. Їх селянство ненавидить і бажає спекатися. Мрії селянства описує автор оповідання словами старого діда: треба визволити Україну від Росіян, відновити стару Річ-Посполиту Польську, а тоді знов буде щасливе селянство. Все заврушення розраховане тільки на те, і тому селяни мають повставати, за словами старого отамана, лише тоді, коли повстануть і пани, лише для того, щоб підтримати їх.

Таке освітлення намагалися надати польські поміщики селянським рухам на Україні. І робили це вони свідомо, добре знаючи, що пишуть брехню, лише для того, щоб заохотити Францію заопікуватися відновленням Польщі в старих її політичних межах,—заохотити, заманіфестувавши бажання не лише Поляків, але й ширших мас українських встати в разі потреби на допомогу таким заходам Франції. Таку мету мала, безперечно, оця інформація. Не дурно ж автор її, намагається її ще більше виявити симпатії українського селянства, скеровані навіть у бік Франції. Селяни нібито чекають лише на допомогу Французів, лише коли прийдуть «червоні штани»¹⁾, тоді треба буде усім повставати їм на допомогу. Лише з допомогою Французів буде прогнано Росіян і відновлено Річ-Посполиту, в якій нібито благоденствували селяни.

Така тенденція нижчеподаного оповідання. Проте, щодо останнього твердження, себ то що селянство бажало приходу Французів, сподіваючися на цьому виграти, то тут є доля правди. Селяни, чекаючи волі, покладали надії в її здійсненню на всіх, на кого тільки можна, між іншим і на зовнішніх ворогів Росії. Так сподівалися вони дійсно й на Французів. Ми маємо про це чимало вказівок. Так 1855 р. коло Києва циркулювала чутка, що чумаки, які верталися з сіллю з Криму, говорили, що чули, ніби Французи ведуть війну за визволення селянства²⁾. 1856 року селяни с. Романовки Сквирського повіту (де відбулося й заворушення 1855 р.) казали в шинку: «коли до нас прийдуть Французи, вони звільнять нас від панщини³⁾, і т. і. Але, безперечно, що ці симпатії до Французів не виходили з надії, що вони відновлять Річ-Посполиту для польського панства, а навпаки, що вони скасують кріпацтво і звільнять селянство з-під ярма панів (значною мірою тої ж польської шляхти). До речі, надії селян на чужоземну допомогу визволитися їм від панщини не обмежувалися самими Французами. Ми маємо, напр., згадки, що серед селянства Російської імперії ходили чутки, що їм дадуть волю Італійці, напр. Гарібальді⁴⁾.

На цьому закінчимо наші коротенькі уваги й подамо саме вищезгадане оповідання польського поміщика, переклавши його з французької на українську мову.

Повстання на Україні в травні 1855 року.

Оповідання самовидця.

На весні біжучого року, незабаром після смерті імператора Миколи, помічалось взагалі надзвичайне заворушення серед селян України. Вони часто сходились, вони радились, вони складали рекрутські списки⁵⁾.

¹⁾ Уніформа французької армії. ²⁾ Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Вид. III, с. 294. ³⁾ К. Ц. I. Арх., фонд. канцел. генерал-губернатора, спр. № 37, 1856 р. ⁴⁾ Крапоткин, Записки революционера, т. I, с. 119. ⁵⁾ Власне, очевидно, списки в козаки.

По селах помічалася неперестанна метушня. Дворяни землевласники, охоплені переляком чи то перед рухом, тенденції якого їм не були відомі, чи то відповідальністю перед урядом, повідомили про це заворушення київського генерал-губернатора.

Такі повідомлення, що напливали з усіх пунктів, не робили протекції ніякого враження на губернатора. Він ставився до них байдуже, глузував трохи з поміщиків, які на його думку завсіди пам'ятаючи про галицьку різанину, бачили повсюди симптоми сеї жахливої трагедії, готові повторитися: «Полишимо їх у цих побоюваннях,—казав він, я не незадоволений тим, що вони так бояться: це їх тільки прихилить до уряду, в яким вони мають потребу»¹⁾.

Частина землевласників помітивши, що місцева влада не хоче вжити ніяких заходів для будьякої безпечности²⁾, почала готуватися до виїзду, щоб принаймні себе й свої родини захистити від небезпеки. Побачивши це, селяни пішли з власної ініціативи до поміщиків³⁾, щоб сказати їм: «Чого ви боїтеся? Таких злочинів та різанини, як за часів Гонти? Не турбуйтеся, ми не маємо ніякого приводу для скарг на вас. Те, що ми отсе робимо, це зовсім щось інше, це наша справа, ми вас про неї попередимо, коли ця хвилина настане»⁴⁾. Поміщики не дуже то заспокоєні цими заявами, намовляли їх признатися в їх замірі. «Ну що ж, казали вони, ми хочемо бути вільними Козаками, як раніш. Нас уже 50.000; Росіяни матимуть не малий клопіт, ми дужчі за них. Що ж до вас, наше панство, одиноку зміну, що ми її хотіли б мати в ці часи, це не знесення кріпацтва. Наші лани й наша праця—ми це добре знаємо, це ваша власність, ви їх або купили, або дістали в спадщину від своїх батьків. Було б несправедливо позбавляти вас цього. Все, чого ми просимо тепер, це щоб ви прогнали від себе ваших управляючих⁵⁾ та економістів⁶⁾. Ви скажете нам кожної неділі, що треба буде там зробити на протязі тижня, і ми це зробимо краще, ніж коли б ваші люди наглядали над нами»⁷⁾.

Дійсно, декілька поміщиків⁸⁾ задовольнили це прохання. Порозумівшись з своїми селянами, вони їм залишили турботу доглядати самих себе, і без слугащих⁹⁾, без управляючих¹⁰⁾; робота щотижня провадилася як не можна краще. Але в інших селах і особливо в маєтках¹¹⁾ великих панів¹²⁾ Росіян селяни відмовляли слугащим, вони також їх били й виганяли. Князь Лопухін¹³⁾, один із тих, у кого подібні сцени мали місце, поспішився поїхати до Києва й представив кн. Васильчикову, генерал-губернаторові, що той наражається на серйозну відповідальність, коли й далі захоче залишитися бездіяльним та байдужим до цих демонстрацій¹⁴⁾.

І тільки тоді князь губернатор наважився післати телеграфом рапорт до Петербургу, питаючи, що він повинен робити. Він дістав дуже енергійну відповідь: він не повинен проголошувати про бунт, аж поки його не задавить або, принаймні, поки не вживе всіх потрібних заходів, щоб його придушити. Тим часом відомості—дедалі все жахливіші—почали надходити до Києва. Кількох урядовців¹⁵⁾, ісправників¹⁶⁾, що бажали порозганяти збіговища селян, було зустрінuto дуже вороже. Селяни прийняли одного з них як божевільного чи хорого; вони пустили

¹⁾ Міркування загалом, безперечно, правдоподібне для початків, руху коли влада намагалася припинити рух мирними засобами. ²⁾ Preventive. ³⁾ Propriétaires. ⁴⁾ Інтересне тлумачення. Порівняймо з дійсними словами декого з селян до поміщиків: «Ми до вас ніякого жалю не маємо, ви однак ідіть вашою дорогою, куда знаєте, а ми будемо служити царю нашому». Див. нашу роботу „Київська Козаччина 1855 р.“, Київ, 1928 р., с. 117. ⁵⁾ Régisseurs. ⁶⁾ Administrateurs. ⁷⁾ Чи не спеціально для Французів малював Поляк-поміщик так сантиментально „des bons paysans“. ⁸⁾ Propriétaires. ⁹⁾ Employés. ¹⁰⁾ Intendants. ¹¹⁾ Propriétés. ¹²⁾ Seigneurs. ¹³⁾ Lapuchin. ¹⁴⁾ Факт неправдивий. ¹⁵⁾ Employé du gouvernement. ¹⁶⁾ Les spravniks.

Йому кров, з другими поводитися дуже жорстоко¹⁾. Кількох священників схизматиків, відомих яко агентів уряду, було забито чи розп'ято²⁾. Терор панував по всій провінції, Росіяни невідступно намовляли губернатора поводитися більш енергійно.

Проте губернатор, людина розумна й розважлива, перше ніж вжити рішучих заходів, хотів ще упевнитися сам на власні очі. Він вирушив на місце значного збіговища в околицях Василькова³⁾. Там він побачив банду селян десь коло 6.000 чоловіка. Він спитав, де їх старшина⁴⁾. Його привели до халупки, де почалася розмова, одна з самих надзвичайних, що її губернатор значно пізніш оповів одній особі, яка й дала нам ці подробиці.

Він хотів говорити з отаманами⁵⁾, йому представили старшину⁶⁾, яку селяни наставили собі сами. Князь їй сказав:

«Я ваш губернатор. Чи знаєте ви, що я тут репрезентую царя; ви повинні сліпо слухатися мене, на всякім місці і у всякий час».

«Хто нам дав такого губернатора, як ви?—відповіли вони. Ми вас не потребуємо. Ми маємо свого губернатора!» «Которий же це?»—спитав князь, якому було цікаво знати, що це за особа. Дуже старий дід⁷⁾ вийшов тоді на перед і, віддавши звичайну честь, сказав йому: «Я той, кого вони звуть своїм губернатором⁸⁾, бо я людина стара, і пам'ятаю речі, яких ні одна людина на всій Україні не пам'ятає. Але я не хочу бути їх губернатором, бо це ж дурні⁹⁾ і вони мене не слухаються. От уже 29 років, відколи пани¹⁰⁾ воюють з Росіянами, я їм казав: «Ось слушний момент, треба приєднатися до наших панів і назавжди визволити Україну від Росіян. Вони не зробили того, чого я хотів, і лихо впало і на панів, і на нас. Тепер я їм казав і кажу: «Сидіть тихо, ви ж бачите, що пани ще не рухаються і не рухатимуться, аж поки не прийдуть червоні штани¹¹⁾ до нас. Кажу ще,—вони мене не слухаються. Тим гірше для них і от чому я не хочу бути їх губернатором,—отаманом. Залишимо це, мій пане».

Князь, здивований до найвищої міри цею розмовою, хотів був піддати їм думку скаржитися¹²⁾ на поміщиків і надати їх рухові інтерпретацію приємну для Уряду¹³⁾. Але вони не дали йому говорити. «Те, що ви кажете—неправда»,—кричали вони. «Ми не можемо нічого закинути нашим панам: вони такі ж нещасливі, як і ми. І все лихо йде від вас! Ви повибирали у нас наших дітей. Бог зна, де вони загинули. Незабаром у нас не буде міцних рук, щоб обробляти наші лани. Треба, щоб це припинилося. Ми хочемо бути, як колись, вільними козаками. Треба, щоб ви всі повернулися до себе!»

Князь старався їм вияснити, що їх упертість змусить його вважати їх бунтівниками, що вони ще можуть цього уникнути в ту ж мить покорившись й виявивши своїх ватажків¹⁴⁾ та головних привідців. Вони відмовилися, вигукуючи: «Ми вас не боїмся, вся Україна й Поділля належить уже вільним Козакам. Ми дужчі за вас».

Повернувшись до себе, князь післав на них декілька батальйонів інфантерії, які були в фортеці. Зустріч мала місце коло Василькова¹⁵⁾. Але військо, гадаючи, що воно зможе налякати цих людей, озброєних лише косами та вилами, кинулося на них в атаку і не стріляючи в них. Селяни поводитися сміливо, і солдати вернулися в безладдо. Тоді командуючий наказав почати стріляти в повітря. Селяни бачучи, що нікого з

1) Факти неправдиві. 2) Також. 3) В оригіналі помилково Masilkow. 4) Supérieurs. 5) Aux chefs. 6) Les autorités. 7) Явище загалом вірне: на чолі громад стояли здебільшого старі діди. 8) Отаман, очевидно. 9) Bêtes (дурні або бидло). 10) Seigneurs. 11) Pantalons rouges. 12) Надхнути скаргу — suggérer des plaintes. 13) В дійсності — навпаки: уряд намагався захвати всі скарги селян на поміщицтво. 14) Chefs. 15) В ориг. знов Masilkow.

посеред них не вбито й не поранено, вигукували, що божий промисел¹⁾ проти Росіян і що прийшла хвилина щоб їх знищити²⁾).

І вони наступали на військо з подвійним ентузіазмом.

В цю хвилину інфантерія відкрила гармати й стрілянина почалася³⁾. Селяни розгубилися. Солдати кинулися на них, більш як дві сотні селян залишилося на місці⁴⁾, інші розпорошилися.

Вони розбіглися на всі боки, гадаючи, що Росіяни їх не помилують. Частина з них спаслася на другий бік Дніпра⁵⁾. Мешканці цих місцевостей, окуповані Росіянами вже 172 роки⁶⁾, зустріли їх гостинно, однак не жалували для них докорів. «Ми вас попереджували, казали вони, наче не жалували для них докорів. «Ми вас попереджували, казали вони, самих себе, треба було почекати приходу червоних штанів»⁷⁾).

Подав *Сергій Шамрай*.

Куліш-критик.

(Принцип етнографічної точности).

Нечисленні дослідники Куліша-критика найбільше уваги віддають Кулішеві, як критикові Гоголя. Куліш, підкресливши в своєму «Обзоре украинской словесности»⁸⁾ деяку карикатурність гоголівського пера в малюванні української дійсности, викликав проти себе справжнє обурення. Всі, як Українці (Максимович—«Оборона українских повестей Гоголя»), так і особливо Росіяни, гостро виступили проти Куліша. Всі журнали, навіть слов'янофільські «День» і «Русская Беседа», озброїлись проти нього. Одні заступались просто за «всеми любимого писателя», інші обвинувачували Куліша в націоналізмі, в «местном патриотизме», та ідеалізації «малороссийского простонародья»⁹⁾. Як у перших так і в других на першому плані стояла тенденція. Одні намагалися «во что бы то ни стало реабилитировать Гоголя», другі, обвинувачуючи в «местном патриотизме», переходили од літератури до політики, користуючись з зайвого приводу виступити проти українофільства. Звичайно, все це не могло сприяти об'єктивному освітленню Куліша, як критика.

Пізніші дослідники позбуваються гостроти цієї тенденції, але ще і в них позначаються сліди її. Навіть Пипін в критиці Куліша підкреслював «крайнюю идеализацию малороссийского народа в сантиментальном роде, натянутую до потери всякого чувства действительности»¹⁰⁾,— як найхарактернішу рису його критичних присудів. Із сучасних нам спроб підійти до Куліша-критика можна вказати на статтю акад. С. Єфремова: «Куліш-критик», та статтю П. Руліна: «Куліш, як критик Гоголя» (обидві в «Книгарі», 1919, кн. 24). Перший в загальних рисах освітлює Куліша на тлі тодішньої укр. критики, другий, ідучи за старою традицією, аналізує погляди Куліша на одного письменника.

Нас, в даному разі, цікавить зовсім інше. Спробуємо підійти до Куліша-критика іншими шляхами. Ми собі не ставимо за мету перевіряти погляди Куліша на окремих письменників, вірно чи не вірно Гоголь

¹⁾ Providence. ²⁾ Це оповідання загалом неправдиве. ³⁾ В дійсності гармат ні разу не вживано. ⁴⁾ Щодо цифр забитих і ранених, то дійсно їх мало бути, не рахуючи легко ранених, не менш цієї кількості. Але у всіх селах, де були бійки, разом, а не в одному якомусь певному місці. ⁵⁾ Явна помилка. ⁶⁾ Теж. Виходило-б, що Лівобережжя відійшло від Польщі не 1648 р., а 1683-го. ⁷⁾ Очевидно цей факт опертий на чутках, що тоді ходили й на Лівобережжі про те, що Французи визволять селян з кріпацтва. Напр., подібні чутки ми бачимо в Полтаві 1856 р. Пор. Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Вид. 3-е, с. 294. ⁸⁾ «Основа», за 1861 р. ⁹⁾ Пипін, История русской этнографии, том III, гл. VII, с. 210. ¹⁰⁾ Пипін, там само, с. 210.

списав українську дійсність, був Квітка українським Вальтер-Скоттом, чи не був. Наше завдання показати лише, як Куліш підходив до оцінки літературного явища, до окремого літературного твору, чи до окремого письменника. Яких методів критики додержувався і що було у нього мірилом оцінки. Отже для нас, в даному разі, цікавий лише сам принцип критики Кулішевої, а не ті результати, до яких він приходив, користуючись ним.

Куліш-критик близько стояв до своєї суто-етнографічної діяльності; безпосередньо був з нею зв'язаний (бувши сам етнографом); під її впливом написав перші свої твори («Україна», «Циган», «Михайло Чернишенко» та інші); в критиці під її впливом зложив свій основний погляд на письменство, керуючись ним як мірилом в своїх критичних присудах. Такий широкий вплив етнографії на літературну діяльність Куліша пояснюється станом етнографічних студій, що набрали таких розмірів під той час.

Початок ХІХ століття в Росії проходив під гаслом лібералізму. «Народ», а з ним і національний характер освіти, літератури, під впливом романтичної школи та політичного лібералізму, підсилені ідеями слов'янського відродження, стояли на черзі дня, зробивши основним настроєм цього століття народництво. В зв'язку з цим починає прокидатись велике зацікавлення до народності, як самостійної одиниці. На Україні ця зацікавленість, під впливом місцевих культурно-політичних умов, набирає гострішої форми. Реставрація народності, як неминучий етап всякого етнографізму, стає тут на першому плані. Етнографія, як наука, проходить у всі ділянки роботи, творить специфічну етнографічну атмосферу, захоплює все передове коло суспільства, залучає до себе найкращі культурні сили. Не лише фахівці етнографи, а й історики, публіцисти, літератори—всі, хто був зацікавлений українським культурним життям, студіюють етнографію. Максимович, Бодяньський, Костомаров, навіть ще й Потебня і Драгоманов, будучи видатними істориками, критиками, філологами, разом з тим є й видатнішими працівниками української етнографії.

Куліш, перейнявши від своєї матері любов до всього народнього і особливо його поезії—(мати Куліша говорила з ним піснями, бо пісня була в неї не забавкою, вона піснями думала», пише автор «Жизни Кулиша»¹⁾—ще на початку своїх юнацьких років став близько до цієї загально-етнографічної атмосфери, яка незабаром його й поглинула. Особливу роллю тут відіграла «Збірка народніх дум і пісень» Максимовича, яку Куліш вивчив на пам'ять, і яка й була йому першим стимулом до написання згаданих уже белетристичних творів. Під її впливом і сам стає в лави збирачів народньої поезії, де виявляє особливе захоплення та енергію: «Я хожу теперь как пчела по сотам, где только встречу седую бороду, не отойду без того, чтобы не выжать из нея пахучего цветка народной поэзии, или в предании или в песне. Изучение этих малороссийских антиков так же совершенствует меня, как живописца изучение антиков скульптуры»²⁾. Результатом цього захоплення, а потім і наукового студювання були знамениті його «Записки о Южной Руси», де й виявив себе не абияким етнографом-вченим як на тодішні умови. Це були два томи етнографічного матеріалу, зібраного і впорядкованого новою, оригінальною на той час методою. Тут Куліш подавав не лише самий матеріал, а й знайомив читача з тим оточенням, в якому було записано твір, давав повну характеристику оповідача, від якого чув оповідання, казку чи легенду. Літературні кола в один голос відзначали велику їх вагу. Пипін з приводу їх писав: «Это была счастливая мысль

¹⁾ «Жизнь Кулиша», «Правда» за 1868 рік, № 2, с. 21. ²⁾ Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу, «Киевская Старина» за 1899 р., кн. 2, с. 189.

Кулиша!! «Записки о Южной Руси» представляют совсем новую форму этнографического изучения... произведение народной поэзии здесь уже не является отдельным анекдотическим фактом, как цветок оторванный от своего корня, а напротив, открывается перед читателем окруженное теми подробностями быта, личных народных характеров и понятий, среди которых оно существует в действительности»¹⁾. Підкреслюючи їх наукове значіння, критика разом з тим відзначає і їх «живую цельность этнографической картины, как беллетристического рассказа» (Пипін)²⁾. Максимович в листі до Кулиша про це писав: «Как все живо и свежо в Ваших «Записках о Южной Руси», и эти стародавние думы бандуристов, и болтовня Ваших рассказчиков и Ваши историко-поэтические мысли и мечты. Любуюсь Вашею книгою и поучаюсь многому из нея». Шевченко в своєму журналі відзначає те саме: «Я эту книгу скоро буду наизусть читать. Она мне так живо, так волшебю живо рисует мою прекрасную Украину, что я как будто с живыми беседую с ея славными лирниками и кобзарями. Прекраснейший, благороднейший труд, бриллиант в современной исторической литературе»³⁾.

Етнографічні студії близько поставили Кулиша до канонів народної поезії, які він перейняв, і в своїх перших творах уже стояв на їх основах. Під впливом їх у нього склався і погляд на писану словесність, літературу та її відношення до народної поезії. «Записки о Ю. Р.» в цьому мають особливе для нас значіння. Тут уже він вперше намітив собі шляхи, по яких пішов у літературі, і заклав основи, на яких завше стояв, виносячи свої присуди в критиці. Врятовуючи від загибелі пам'ятники народної поезії, безпосередньо стикаючись з її джерелами, він прийшов до висновку, що писана словесність мусить перейняти всі елементи народної поезії, безпосередньо бути з нею зв'язаною, і розвиваючись, має йти «по законам обще-человеческого развития... должна стоять прямо на началах изустной словесности»⁴⁾. З цієї причини він великої ваги надає і самій етнографії, як науці, на підвалинах якої має вирости література. Серед інших наук він одводить їй найчільніше місце. «Такі книжки, як «Чорна Рада», дуже потрібні і вжиточні та самі по собі не поставлять літератури на ноги, вона повинна бути підкована на всі чотири наукою; випускати художественні твори без піддержки критики і етнографії все одно, що випускати полки без обозу. Се наша харч, се наші запаси, се наша зброя, се наші гармати»⁵⁾.

Творці писаної словесности, як і творці нар. поезії, своїм емоціональним і психічним складом нічим не відрізняються одні від одних. Зупиняючись на окремих місцях своїх теоретичних обґрунтовань в «Записках о Южн. Руси», він підкреслює, що «мы и народ одно и то же по нравственному развитию малороссийского населения, но только он, с его изустной поэзией представляет в духовной жизни первый период образования, а мы—начало второго, высшего периода... следовательно мы только многостороннее своих предшественников украинских бардов, но они не лишили нас наследства ни в каком отношении»⁶⁾. Це знаходить собі підтвердження і в аналізі розвитку історичних подій:

История уж много раз изумляла нас обнаружением глубоко вкоренившейся новой жизненной силы под омертвевшими, почти неподвижными остатками прошедшего порядка вещей и слишком бурными массами новых еще безобразных явлений; но она еще никогда не отступила от законов преемства между старинною и новым временем (підкреслення наше. І. Т.). Цивилізація різко розділила наше общество на две части, касательно образа жизни и всего, что сюда относится, и слепцы остались за пределами нашего круга. Но она не в силах была

1) Пипін, История Русской этнографии, т. III, с. 194. 2) Там само. 3) Дневник Шевченка, „Основа“ за 1861 р., кн. 5, с. 12. 4) „Записки о Южной Руси“, 1856 р., том I, с. 128. 5) Письма П. А. Кулиша к В. В. Тарновскому, „Киевск. Старина“, 1898 г., кн. 12, с. 362. 6) Кулиш, „Записки о Южной Руси“, т. I, с. 182.

расторгнуть внутреннюю связь цивилизованного человека с остатками прежнего общества, и потому народная поэзия возродилась в новом малороссийском мире со всеми признаками своего происхождения от поэзии старого мира...¹⁾

Звідси у Куліша велика уважність до всього народнього, і до самого народу, як носія тих зерен, з яких має вирости пишне дерево укр. письменства. Уже на багато пізніше після «Записок о Южн. Руси», Куліш пише статтю—«Простонародность в украинской словесности»²⁾; і тут, поновивши свої теоретичні засади «Зап. о Южн. Руси», особливо підкреслює велике значіння народу для розвитку як письменства, так і взагалі культурних процесів нашого життя.

Сближаясь из простонародной жизнью, мы увидели в этой жизни вооруженным наукою зрением много неведомого нашим наставникам, и, между прочим, пришли к убеждению, что простонародная украинская жизнь есть целый мир самостоятельных понятий человека о том, как ему быть на свете. Жизнь эта, как мы увидели, не так мелкодонна и узка, чтобы ее исчерпать наблюдательным умом в течение короткого времени. Отсюда, из этой таинственной глубины, в которую начали мы погружаться с недавнего времени, сила вещей начала, так сказать, выбрасывать на берег сокровища, показанные нам в обратном виде нашими писателями... Простонародность в украинской словесности не есть свидетельство бессилия наших авторов для выделившейся из народа сравнительно малочисленной части украинцев, а напротив — залог общенародного развития нашей словесности в будущем на широком основании³⁾. Европейская цивилизация не представляет для нас чего то ненавистного, как для московских славянофилов, которые объявили Запад гнилым и изобрели какое то русское воззрение на науки и искусство. Мы изучаем дружески все, что выработано другими обществами и народами, но благ для нашего народа ожидаем только от своеобразного развития его собственных нравственных сил и от увеличения средств к жизни на его родной почве⁴⁾.

Вияснивши теоретично взаємовідносини народу і народности, з одного боку, і культурних, суспільних та літературних процесів вищої, провідної верстви з другого, зробивши наголос на міцному їх зв'язку, Куліш всю увагу зосереджує на самих зразках народньої поезії, на народній словесності. Щоб писана словесність розвивалася нормально, щоб елемент художности стояв у неї високо, треба щоб творці її розуміли перш за все секрет поетичности зразків народньої творчости. Отже щоб література могла продовжувати народню словесність, іти її шляхами розвитку, вона мусить спершу зрозуміти ці шляхи, знайти їх, і уяснивши собі їх напрямом, іти цими шляхами, розвиваючи їх і ускладняючи, але і в самому розвитку і ускладненню держатись старого принципу, того, на якому розвилась і виросла народня словесність. Через це так високо цінить Куліш значіння українських дум і пісень як для писаної словесности, так і для самого письменника. «Рассказы, записанные со слов старожиллов или людей одаренных природной красотой и силою слова, составляют насущную пищу талантов, еще не обнаруженных, находящихся в детстве своего возраста... по ним писатели, выступившие на свое поприще, должны будут проверить свой язык, тон, вкус и самый строй мыслей»⁵⁾. Через це саме так багато віддає Куліш уваги народній поезії, в своїх працях теоретичного характеру, де аналізою історичного розвитку народньої української творчости пробує довести її висоту, тривалість а значить і правдивість її шляхів. У «Нарисі історії словесности русько-української» він підносить силу нар. поезії, яка, перебуваючи на протязі віків під великим пригніченням, все ж залишилась «незаглушеною» у живому слові народньому... і пам'ятки того слова дають нам єдину основу до науки словесности⁶⁾. В «Погляді на усну словесність українську»— підкреслює ще раз, що «писана словесність має свій корінь у тому, що народ український говорить і співає»⁷⁾, і остання сама собою досягає

1) Там само, сс. 182—183. 2) „Основа“, 1862 р., кн. I, сс. 1—10. 3) Куліш, Простонародность в укр. словесности. „Основа“, 1862 р., кн. 1, с. 10. 4) Там само. 5) Там само, с. 3. 6) Куліш, „Погляд на занедбанне мови“. Твори. Львів. 1908 р., т. VII, с. 428. 7) Куліш, Погляд на усну словесність українську. Твори. Львів, 1908 р., том VI, с. 429.

великої своєї висоти: «Помиляється той, хто вважатиме пісні народу українського чимсь дрібнодухим. Се твори справжніх поетів, котрі самі не знали, яке їх слово буде живуще; позникали вони без сліду, а їх баллади, елегії, романси жили переказом із роду в рід і дожили аж до нашого часу...; писана словесність українська, як і грецька, має базис дуже широкий і корінь саморідний»¹⁾. «Погляд на писану українську словесність» розвиває погляди на усну словесність. Аналізом тодішніх літературних зразків українських підпирається правдивість її шляхів. Шевченко і Квітка великої дійшли висоти і разом виступають з невеличкою громадою таких мужів як Шекспір, Вальтер-Скотт, Шіллер, Міцкевич, Пушкін, Гоголь²⁾ але винесли їх на ту висоту «найчистіші тони народньої поезії. Геній народній создав Шевченка з його стихом золотоголосим. Набравшись із малку всього, чим живе й дише селянин, він підняв прості хатні розмови до великої пісні, і разом зробив з них ревну, сердечну лірику і величній епос...; нема нам закону над його слово, тільки одна народня пісня для нього і для всіх нас стоїть за предковичий взір...³⁾. Квітка зробив теж саме для прози, що Шевченко для стиха. «Удвох вони заправили нашу словесність віковичною силою і назнаменували їй правий і далекий путь⁴⁾. Цими ж поглядами пройнятий увесь його альманах «Хата». Найменшим відблиском народньої поезії в писаній словесності він віддає всю свою увагу, і навіть найменші з них для нього—дорогоцінні перлини.

Маючи таким чином перед собою вже освітлений теоретичний погляд на літературу, Куліш застосовує його в критиці як мірило оцінки, як основний принцип критичного підходу до літературного явища. Аналізуючи літературний твір, він перш за все перевіряє, як близько чи далеко стоїть цей твір од зразків народньої словесности і відповідно до цього виносить той чи інший присуд. Ще в «Записках о Южн. Руси» Куліш високо підносить Гомера за його «Іліяду». В «Іліяді» оспіваний чужий К'улішеві народ, отже суб'єктивізму національному не могло бути місця. Але Гомер високо стоїть у Куліша тому, що він свою «Іліяду» збудував на основах грецьких народніх рапсодій. Мало того—тим вона й велика, на думку К'уліша, що вся складається з цих рапсодій. Гомер тільки об'єднав їх, геніяльність його виявилась лише в тому, що він сам розкиданим рапсодіям знайшов літературно-об'єднуючий центр. Більше того,—і написати такий твір, як «Іліяда», можна тільки добре знаючи і держучи в пам'яті нар. перекази і саме такими, якими вони виходили із уст самого народу. «Иллиаду» Гомер мог написать только посредством обстоятельных рапсодий, в которых фантазия певца безпрестанно опиралась на собственные его воспоминания... Он собрал память многих людей в одну память, и творчество многих умов в один ум, сообщил всему этому единство представления и слил отдаленнейшие предания, легенды и песни с собственными впечатлениями, воспоминаниями и рассказами очевидцев ближайшей к нему старины»⁵⁾. Боккаччо має велике значіння і високо стоїть у Куліша тільки тому, що автор зумів добре переказати «слышанное» і саме так, як розказував його автор-народ, в тон якому він умів розповідати і пригоди з власного життя. «Боккаччо, как не высоко стоит на суде потомства, но он, собственно говоря, был не более, как искусный пересказчик слышанного и испытанного лично. Между тем смотрите, какую важную роль играла его знаменитая книга «Декамероне»; этот сборник небольших очень просто хотя и очень увлекательно написанных рассказов: поэмы, драмы, ко-

¹⁾ Там само, с. 430. ²⁾ Куліш, Погляд на писану українську словесність, Твори, Львів, 1908 р., т. VI, с. 442. ³⁾ Там само, с. 438. ⁴⁾ Там само. ⁵⁾ Куліш, Записки о Южн. Руси, т. I, сс. 181—182.

медии, романи пестрым роем вылетели из этой книги и распространились по всей Европе так широко, что и в русской литературе можно указать отголоски неподражаемой болтовни флорентийца XIV века»¹⁾.

Гоголя за «Малоросси́йские повести» Куліш засуджує, але за «Мертвые души» високо підносить, бо

в простом складе его прозы слышится быстрое движение народной песни... Письма его к матери и другим лицам обнаруживают, из какого жерла лился поток его вдохновения, и у кого учился он дивному своему искусству одной строкой выражать целый образ... Ничего, может быть, не насыщало так в Гоголе артистической жажды новых образов, свежих речей, сильно высказанных чувств, ничего, может быть, не способствовало до такой степени развитию в нем лирического настроения, как родные предания и песни. Они положили в основу создания его кисти горячий, цветистый подмалевок, который согревает скрытою теплотою самые холодные его картины²⁾.

Славний прозою Квітка «вичерпнув свої оповідання з народніх уст і прилагодив до потреби людей письменних, зробив їх творами літературними»³⁾. Думи і поеми Шевченка мають «собі взір у народніх співах»⁴⁾. Найкращі оповідання Марка Вовчка і Ганни Барвінок «тим великі, що вони переложені на папір із народніх уст»⁵⁾. Зовсім бліді писання Кузьменка, які «можна було б і зганити»⁶⁾, знаходять собі місце в альманасі «Хата», бо в його слові «в щось таке, що до душі доходить і в душу проситься. Так іноді стрінеш хлоп'я серед села, неприбране воно собі, босе й простоволосе, а згляне на тебе таким поглядом, так обізветься до тебе приязненько, що захопив би його на руки та й поніс би як своє рідне. Поезія пана Кузьменка не має тої сили, що пана Щоголева, а проте якась у ній тихість приємна, якась гарне душевне сумування, і пливуть його слова одно за одним не прудко, а так як маленькі утенята вперше на воду пущені»⁷⁾.

Але Кліментій, що йшов слідом книжної схоластики, своїми віршами—«притупляет самое острое внимание»...⁸⁾. Вони були—«профанація святини народного духа»⁹⁾. Навіть Котляревський, на думку Куліша,—«был далеко от уразумения поэзии народных обычаев и поэзии народных преданий»¹⁰⁾, і тому своєю «Енеїдою» він—«обезобразил украинский народ, она была последним приговором над украинской словесностью»¹¹⁾. Такої ж думки держався Куліш і з приводу поезії Галичан, що в той час була під великим впливом шкільної схоластики, семинарщини. «Ваше цвірінькання ми не вважаємо за поезію, і відносимо його до тих стихотворних думок, які писались у нас за Сковороди... Се ви тільки пробуєте приборканих крилець, підлітаючи за поетичним словом українським. Пробуйте, вимахуйте крила, ми вас ще й похвалимо... тільки школою вашою мусить бути школа українська, обперта не на Шевченкові, як у вас здається, а на етнографії, що вже й після Шевченка дала пахучий цвіт свій Марком Вовчком та Нечуєм. Сам Шевченко поти йшов у гору, поки його не одірвано від етнографічного джерела слова і чутива. Наш Гомер—не Шевченко, а народ: всі ми вкуші з Шевченком ласуємось тільки останками від його великого пирування»¹²⁾.

Отже зрозуміло, що для Куліша Марко Вовчок—«добре робить, що, живучи поміж селянами, прислухається до їх розмов і пише їх складом, добіраючи найвимовніші їх слова і приговірки. Його оповідання стануться з часом основою словесности нашої»¹³⁾. Твори Щоголева—«хоч

¹⁾ Куліш, Простонародность в укр. словесности, „Основа“, 1862 р., кн. I, с. 4.

²⁾ Куліш, „Н. В. Гоголь“, „Лицей, кн. Безбородко“, отдел II, с. 45—46. ³⁾ Куліш, Погляд на усну словесність українську. Твори, Львів, 1908 р., т. VI, с. 429. ⁴⁾ Там само. ⁵⁾ Там само. ⁶⁾ Куліш, Первочвіт Щоголева і Кузьменка; „Слово от издателя“, альм. „Хата“, 1860 р., с. 3. ⁷⁾ Там само. ⁸⁾ Куліш, Обзор укр. словесности. „Основа“, 1861 р., кн. III, с. 194. ⁹⁾ Там само, с. 194. ¹⁰⁾ Там само, с. 262. ¹¹⁾ Там само. ¹²⁾ Куліш, Соборное послание Галичанам. „Киев. Старина“, 1898 р., кн. X, с. 115—117. ¹³⁾ Куліш, Народні оповідання Марка-Вовчка, Твори Львів, т. VI, с. 451.

і не можна рівняти до Шевченкових, але все ж вони чистий мед, а не перга словесна. Склад у пана Щоголева правдивий, рідний... переймає він голос народньої пісні і із пісні бере основу свого komponування»¹⁾. Так само—«простиї списки історії життя людського в творах Ганни Барвінок, без добавки фантазії, мають в нашій словесності свою вагу велику, бо тільки такими оповіданнями можна вивіряти, що справді в наших повістях єсть нашого, щиро-народнього, а що підсоложеного на взір інших літератур городянських»²⁾. І нарешті свій власний твір «Україну» Куліш віддає на суд самого народу, кобзарям і лірникам, щоб дізнатись—«чи потрапив зложить тим давнім, голосним, поважним складом, яким вони співають. Побачу, що то скажуть мені сивії голови, як поїду знов уздовж і впоперек по Україні»³⁾.

Отже підсумовуючи все наведене щодо принципу Кулішевої критики, висновок зробити можна тільки один. Принцип етнографічної точности, точности в перейманні елементів нар. творчости—основний принцип Куліша-критика. Його він держиться не як «любитель малоросийской старини», а як великий знавець мистецтва. Тільки це примушувало свої твори віддавати на суд лірникам і кобзарям, зразки писаної словесности ввесь час ставити поряд зі зразками народньої творчости, в кожному літературному творі дошукуватись елементів нар. поезії. Не любов тут до старовини, не любов до «малорос. протонародья»—були основною причиною, а тільки фанатична любов до слова. Те, що лірники і кобзарі вимирали, уступаючи місце письменникам, те, що українська старовина з своєю романтикою зникає, уступаючи місце мало принадній Кулішеві сучасності—все це не викликало жалю в Куліша: «истинно философский ум стоит выше сожалений о том, что старое исчезает, уступая новому, и успокаивает себя убеждением, что всякий переворот обнаруживает движение жизни, а жизнь, двигаясь вперед, создает для себя все новые и новые формы»⁴⁾; але те, що українська сучасна Кулішеві література молода і надто хистка могла піти мзнівцями і зрештою стати «польско-московско-французской горничной»⁵⁾—якої не прийняв би український нарід, і яка могла загубити свою основну ознаку літературности,—от що непокоїло Куліша. Поборник слова, великий знавець світової літератури, Куліш, бажаючи вивести українську літературу на вірну дорогу її розвитку, шукав цих шляхів. Шляхи народньої поезії, що дійшла свого апогею і дала клясичні свої зразки, здавались Кулішеві за найправдивіші, найвірніші. Молоде українське письменство, як і всяке молоде письменство, мусило й собі йти цими шляхами. Це були єдині нормальні шляхи молодій літератури. Куліш в цьому був переконаний і тому так пильно цього домагався од своєї літератури. Звичайно, на цьому він не зупинявся, і, як побачимо далі, суворо засуджував тих, хто, переймаючи зразки нар. поезії, застигав на цьому, але поки що од літератури, що робила перші свої кроки, що стояла на першому щаблі свого розвитку, мусив вимагати цього. Все це мимоволі зафарблювало його статті в етнографічний тон. Сучасники Куліша приймали цей тон, як виявлення Кулішевого патріотизму, свідомо чи несвідомо обходячи його дійсну причину. Але нам, далеким од тодішніх поглядів та суперечок, цей тон є не що інше, як тільки тон, зафарблення, за яким виступає виразна, суто-літературна вимога Куліша-критика: точно переймати молодій літературі елементи нар. творчости. Це було основним мірилом його критики, ним він виміряв літературність твору, силу чи кваліть письменницького таланту і відповідно до нього робив свої критичні присуди.

1) Куліш, Первоцвіт Щоголева і Кузьменка, альм. „Хата“ — 1860 р., сс. 2—3.
2) Куліш, „Слово от издателя“, альм. „Хата“, 1860 р., с. 160. 3) Куліш, „Україна“, Твори, Львів, 1908 р., т. I, с. 15. 4) Куліш, „Записки о Южн. Руси“, т. I, с. 183.
5) Куліш, Лист до Юзефовича „Киевск. Старина“ за 1899 р., кн. 2, сс. 322—323.

II.

В якій мірі Куліш-критик вимагав од літератури етнографічної точності, як точності в перейманні літературного тону й складу нар. поезії, то в такій же мірі вимагав її і з другої причини. Такою причиною були вимоги «точного воспроизведения действительности»; «художество—не сама правда, що перед твоїми очима совершається...¹⁾ «правда изображаемой действительности»²⁾). Ідея народності в літературі, маючи за головну мету «не подражание иностранному, а выявление своей народности» (Костомаров—«Молодик»), приходять до конечної потреби «верно списывать с оригинала»³⁾, ближче стати до натури. Художній твір мусить точно відображати життя. І критика уже 40-х років ставить на першому пляні ці вимоги. Костомаров у своєму «Обзоре сочинений писанных на малороссийском языке»⁴⁾ найбільше звертає уваги на те, оскільки даний твір є «верная картина изображаемой действительности»⁵⁾. «Енеїда», як пародія, загубила для нього свою ціну, «но та же самая «Энеида», как верная картина малороссийского быта... в глазах наших—драгоценное творение»⁶⁾. Квітка-Основ'яненко, на його думку, «приобрел любовь соотечественников самым верным изображением народного быта, живостью и естественностью характеров... Маруся женщина обыкновенная, черты ее вы найдете повсюду, даже всю историю ее вы можете услышать везде»... «характеры богов и героев в «Энеиде» истинно малороссийские в малейших своих чертах»⁷⁾.

Куліш близько стоїть до цих вимог, але приймає все це не стільки для виявлення своєнародності в літературі, скільки як мистецький засіб, як літературну форму. Вимагаючи від творців точної передачі контурів життя, він разом з тим виступає проти натурщиць і натурщиків, проти ескізности, проти копіювання. Натуралізм, як натурництво він приймає лише як перший переходовий етап, як перший ступінь, на якому письменник мусить стояти, але який мусить і переступити, піти далі. Натуралізм тут не викінчена літературна форма, а лише шлях до неї. А такою буде та, де не видно буде ескізности, де натурщиків змінять типи, де самостійна творчість автора закрийє контури копії. Але все це разом говорить за те, що мистецький твір для Куліша був той, який малює реальне життя і таким, яким воно є. «Повесть должна вносить в общественный капитал понятия о жизни, живописные черты времени, характер местности, картину нравов и обычаев...»⁸⁾ і таку повість «можно писать различными способами, но во всяком случае от автора требуется, чтобы повесть была проникнута воздухом того времени, к которому относится»⁹⁾. Письменник мусить «не вообразить действительную жизнь, а ее знать»¹⁰⁾. Чистого натуралізму, «списывания с оригинала», Куліш прийняти не міг, бо теоретично стояв даліше за його, але погляд на народню поезію, її звязок з літературою, вимоги самобутности укр. літератури, приводили його до етнографії, що вимагала в свою чергу фотографічної точности малюнку. Таким чином, з одного боку чистий реалізм, а з другого нахил до натуралізму. З одного боку проти ескізности, натурщиків, а з другого—за фотографічну точність»¹¹⁾.

¹⁾ Куліш, Лист до В. В. Тарновського (батька) 1856 р. 6 червня. ²⁾ Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. V, сс. 22—23. ³⁾ Ієремія Галка, Обзор сочинений, писанных на малорусском языке, „Молодик“, 1844 р., кн. 3, с. 160. ⁴⁾ „Молодик“, 1844 р., кн. 3. ⁵⁾ Там само, с. 164. ⁶⁾ Там само. ⁷⁾ Там само, с. 165. ⁸⁾ Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. IX, с. 59.

⁹⁾ Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. IX, с. 59. ¹⁰⁾ Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. XII, сс. 9—10.

¹¹⁾ Цікаві з цього погляду перші вражіння Куліша від зшитка Вовчкових оповідань: „История появления М. Вовчка в нашей словесности очень оригинальна. В числе материалов, доставленных мне из разных концов Малороссии для дальнейших „Записок о Южн. Р.“, некто назвавший себя Марком Вовчком, прислал одну

В самих критичних статтях це між собою переплітається, затушовуючи виразність вимоги, а полемічний та публіцистичний тон статті, яким Куліш часто зафарбовує свої праці, виступаючи наперед, все ще більше ускладнює. Але коли полемічні моменти одсунути назад і вимоги натуралізму розмежувати од вимог реалізму, то виразність обох легко спадає на очі. В першому разі (вимоги натуралізму) Куліш близько стоїть до критики 40-х років (Костомаров, Бодянський і інш.), в другому незмірно ступає даліше їх. Перший (натуралізм) нам легко дається виявити уже в характеристиках та оцінці творчості окремих письменників, одсунувши в бік надмірність Кулішевих присудів. Квітку Куліш підносить надто високо і ставить поряд з письменниками європейської величини. «Воїстино глаголю Вам, пише Куліш до В. В. Тарновського, що Вальтер-Скот рідко, рідко підіймався до такого ясного і свобідного маловання селян шотланських, як наш харковець позмальовував своїх дівчат, молодиць і чоловіків. Тут наче й художества немає, бо дивишся на саму правду, що от перед твоїми очима совершається»¹⁾. І далі причина ще ясніша: «Квітку і Шевченка я ставлю найвище і переконаний, що вони були б на першому місці (I. T.) в літературі правдивих живописців з натури» (I. T.). З цієї ж причини на не меншу висоту ставить він і Марка Вовчка. «Твори М. Вовчка тим великі, що живописують наших селян так, як вони є... її твори не видумка на потіху гулящим людям, а жива етнографія»²⁾. Прочитавши перший зшиток їх, у Куліша складається думка, яка буде незмінною в усіх його статтях, написаних з приводу цього. Куліша знаджує те, що в оповіданнях Вовчкових «все живо, выразительно, как в действительности»³⁾.

Автор відступився, одійшов на задній плян і дійсність показує без коментаря такою як вона була, з усіма своїми властивостями. „Многие бывали проводниками для читателя, желавшего проникнуть в хату поселянина; многие показывали его ясно как в действительности, но всегда мы чувствовали себя об руку с проводником и смотрели на народ более или менее его глазами. Здесь выходит иначе: пред вами открывается своеобразная жизнь со всеми ее тайнами, и едва вы переступили через порог малороссийской хаты, проводника нет, вы окружены народом, вы имеете с ним дело непосредственно и вам так хорошо среди народа, так дружески он поворачивается к вам лицом, что вы невольно заражаетесь к нему невольной симпатией. В этом отношении повести М. Вовчка—явление столь же важное, как и художественное»⁴⁾.

В її оповіданнях Куліш відчуває запах живого, реального життя, „се жива етнографія і під цим то поглядом мають вони найвисчу свою коштовність»⁵⁾.

За те творчість Гоголя з цієї самої причини Куліш суворо засудив. Коли дійсність у М. Вовчка, на думку Куліша, була не підроблена, то у Гоголя все підроблене і підсолжене. Коли М. Вовчок тим великий, що зрозумів «поэзию действительности», то «Гоголь совершенно не понимает поэзии...; он считает необходимым набелить, нарумянить, нарядить по праздничному. У него все заготовлено только на праздник, на выставку»⁶⁾.

тетрадку. Взглянув на нее мельком, я принял написанное в ней за стенографию с народных рассказов по моим образцам, и отложил к месту до другого времени. Тетрадка лежит у меня неделю, другую; наконец я удосужился и принялся читать. Читаю и глазам своим не верю: у меня в руках чистое, непорочное, полное свежести художественное произведение. Я пишу к автору. Мне отвечают, что живя долго с народом и любя народ больше, чем другое общество, автор насмотрелся на все, что бывает в наших селах, наслушался народных рассказов, и плодом его воспоминаний явились эти небольшие повести. Автор трудился как этнограф, но в этнографии оказался поэтом».

¹⁾ Куліш, Листи до В. В. Тарновського (батька) за 1856 р. ²⁾ Куліш, Народні оповідання М. Вовчка, Твори, Львів, 1908 р., т. VI, с. 450. ³⁾ Куліш, Взгляд на малорусскую словесность, по случаю выхода в свет книги „Народні оповідання М. Вовчка“, „Русский Вестник“, 1857 г., т. 12, кн. 2, с. 232. ⁴⁾ Куліш, Взгляд на малорусскую словесность, „Русский Вестник“, 1857 г., т. 12, кн. 2, с. 234. ⁵⁾ Куліш, Передне слово до громади, альм. „Хата“, 1860 р. с. XII. ⁶⁾ Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. IX, сс. 62—64.

Коли М. Вовчок намагалась передати дійсність чистою, то в «українських повістях Гоголя на кожному шагу зустрічається или аффектація или карикатура. Жизнь и ея поэзия пробивается здесь сквозь театральность и искусственность, только как бы случайно, как будто мимо ведома самого автора»¹⁾. І тому повісті Гоголя «хотя и поражают знатока случайной верностью красок и блеском зияющей фантазии, но далеко не удовлетворяют относительно этнографической и художественной истины»²⁾. Отже Гоголь міг схопити тільки те, що зразу спадало на очі, а глибину внутрішнього змісту української дійсності зовсім не вмів підмічати і виявляти в художньому творі. Він більше «воображал действительность»³⁾, а ніж її знав. «Он является попеременно то великим живописцем того, что он видел, то фальшивым рассказчиком о том, что никак невозможно вообразить без предварительного изучения»⁴⁾. В «Сорочинской Ярмарке» немає ні одного героя, який би був схожий на живу постать з укр. дійсності. Грицько нічим не схожий на реального Грицька, українського парубка. І Куліш підкреслює всі деталі карикатурності гоголівського реалізму. Так звертатись до батька своєї нареченої, як звертається Грицько: «Ну, Солопий, вот как видишь, я и дочка твоя полюбили друг друга так, что хоть бы и на веки жить вместе»⁵⁾,—може «только близкий к нему (Солопию) сверстник, присватывающийся за своего сына, да и то назвал бы его не Солопием, а по имени и отчеству»⁶⁾. Тип самого Солопія мало схожий на тип Українця-батька, якому зовсім невластиві риси Солопія: «Еге-ге, земляк, да ты мастер, как вижу, обниматься, а я только на четвертый день выучился обнимать свою Феську».—«Ну хто пізнає, пише Куліш, в цих непристойних словах Українця-батька, якого найправдивіший тип дав Квітка в своїй «Марусі»⁷⁾. Головна інтрига повісті—сватання відбувається в спасівку, «когда у пахаря и помину нет о сватовстве». Роля, яку виконує циган у сватанні, неможлива, виконувати її не дозволяють йому «священные обычаи селян»⁸⁾. Увесь обряд весілля ні в чому не відповідає дійсності. «Гоголь лишил народный быт лучших поэтических цветов его, оборвал эти цветы цыганскими руками, обратил отца невесты в театрального пажа»⁹⁾. Сцена в шинку вражає Куліша своєю неприродністю. Так поводитись, як Грицькова наречена на очах у свого батька можуть лише типи «испорченного лакейства»¹⁰⁾, що живучи поміж горожанами, переймали від них лише негативні сторони. Селянки такою уявити Куліш не може. «За горожанку прачку нам бы не было стыдно, но за сельскую непорочную дивчину нам стыдно и больно. А Гоголю и нужды нет. Насмотревшись на испорченное лакейство, он спокойно заставил свою чету публично обниматься среди народа, а потом заташил ее, как бесполезных людей, в кабак»¹¹⁾.

В такій же мірі мало схожий на реальний тип і тип героїні в «Майській ночі». Дівчина селянка, «исполненная еще детской мечтательности и простодушной поэзии», виконує ролю «лукавой гризетки»¹²⁾, що абсолютно не в'яжеться з реальним типом української дійсності. Основна інтрига «Майської ночі», на якій основана вся повість, вражає Куліша не тільки неприродністю та карикатурністю образу української, а й взагалі людської, дійсності. Левко, побачивши батька з своєю нареченою і не подумав про ревності; «как мало похожи они на людей», зауважує Куліш. «В этом народе автору «Отелло» нечего было бы делать»¹³⁾.

Україна в «малороссийских повестях» Гоголя не схожа на живу

1) Там само, с. 63. 2) Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. IV, с. 71. 3) Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. XII, с. 65. 4) Там само. 5) Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. IV, с. 78. 6) Там само. 7) Там само, с. 80. 8) Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. V, с. 31. 9) Там само, с. 23. 10) Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., IV, с. 81. 11) Там само. 12) Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. XII, с. 4. 13) Там само, с. 7.

Україну. «Где Украина, изображаемая Гоголем, обороняемым от нас московским «Днем», мы не знаем. У нас, по обеим сторонам Днепра, такой Украины нет, разве отыщет ее, собственно для московской газеты, г. Максимович¹⁾».

Негативні сторони української дійсності, всупереч обвинуваченню в ідеалізації «малороссийских селян», Куліш готовий прийняти, як і позитивні: «Надобно только, чтобы и самый упадок Гоголь изображал так, чтобы в нем чувствовалась поэзия действительности..., надобно, чтобы поселяне были в своих пороках и невежестве действительно поселянами, а не горожанами; чтобы Украинец действовал хотя и безумно, хоть и скотски, но все же под влиянием местных условий и обычаев»²⁾).

Разом з цим Куліш не меншою мірою засуджує Гоголя і за те, що він дуже близько стоїть до природи, контури якої надто схожі на копію, що він більше механічно списує з природи, а ніж творить на основі природи. І тут в повній мірі виступає другий бік його критичного постуляту—малювати життя таким, як воно є. Коли досі Куліш підносив авторів за те, що вони подавали «живу етнографію», то тут він одходить в бік чистого реалізму і виступає вже проти натурництва, а Гоголя картає за те, що «через картину надто пробивається ескізність». Цю ескізність Куліш підкреслював ще і в творах М. Вовчка, ескізність яких, на його думку, не давала авторові ступити далше. «М. Вовчок підніметься на висоту Шевченка тільки тоді, коли ескіза з природи не буде в його видно за самостійним творчеством»³⁾... герої М. Вовчка жили й живуть, як натурщики, з котрих автор знімав портрети. В «Інститутці» він хоч і ступив далше, але все ж крізь картину пробиваються натурщики і натурщиці⁴⁾: «І тому од нього все ще більше осталося нам ждати ніж він дає нам»⁵⁾. Повісті Гоголя в цьому розумінні ближче стоять до народніх пісень ніж до того, що відбивають ці пісні (І. Т.). «Действующие лица написаны такою эскизною манерою, по которой знаток сейчас видит, что если бы живописец захотел посидеть над своей картиной, и что называется докончить ее, то он прибавил бы к ней только вялость рисунка и мутность колорита»⁶⁾. І причиною цього є «книжное изучение этнографии данного народа»⁷⁾. Поезію народнього життя Гоголь відчуває тільки «сквозь народную песню», яку до того ще й не слухав, а читав у збірках. «Сцены из народного быта он писал не по вдохновению глубокого уразумения своего предмета, а сочинял механически, обращая, как это делают компиляторы, стихи народных украинских песен в великорусскую прозу»⁸⁾. Через це його герої розмовляють не своєю мовою, а іноді просто словами всім відомої пісні, і не як живі люди, а як автомати. З цієї причини і повість «Тарас Бульба» тільки «ефективно потішає уяву, але мало пояснює життя»⁹⁾. «Шинель», на думку Куліша, хоч і написана блідішими фарбами, але далеко випереджає цю повість-поему. І це тому, що Акакія Акакієвича Гоголь бачив «со всею его обстановкой среди белого дня, а Тараса Бульбу он отыскивал и с трудом отыскивал в исторических потемках, и сколько не озарял эти потемки песенными и летописными преданиями старины, все таки многие стороны жизни остались покрыты мраком»¹⁰⁾. А ескізність природи, риторика мови, привели до того, що «если бы героев Гоголя перерядить в другую одежду, да исключить из их речи такие слова, как «кобза», «рушник», «хата», то могли быть Греки, Испанцы, Молдаване,—только не Украинцы»¹¹⁾. І даремно Гоголь «не у места побря-

1) Там само, с. 10. 2) Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. 4, с. 89. 3) Куліш, Передне слово до громади, альм. „Хата“, 1860 р., с. XII. 4) Там само, с. XIII. 5) Там само, с. XIV. 6) Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. IX, с. 66. 7) Там само, с. 64. 8) Там само, с. 64. 9) Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. IV, с. 71. 10) Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. IV, с. 76. 11) Куліш, Обзор укр. словесности, „Основа“, 1861 р., кн. IX, с. 66.

живает такими словами, как «Запорожье», «сабля турецкая», «оселедец» — все это позолота, употребляемая малярами там, где нужно выразить красками блеск золота». Зато в «Мертвых душах» Гоголь начал представлять народность не со стороны одежды и поговорок, он отыскал в русском человеке т а к о е, чего никто не имеет из его соседей»¹⁾.

Отже все це говорить за те, що Куліш разом з вимогами елементів народньої творчості ставить поряд і вимоги перевірених вже шляхів писаної словесності. Коли першими вимогами він ставив літературу на здорові шляхи нар. поезії, то другими він уже підводив її до шляхів власного розвитку, по яких пройшла література інших народів, які себе виправдали, і яких вимагала нар. творчість як нормального здорового ходу. Куліш з великою обережністю веде на цей шлях, даючи змогу і час пройти всі інстанції, що з'єднують писану словесність з народньою. Стежить пильним оком за всіма її факторами, не даючи перескакувати і забігати вперед, щоб не зійти на неперевірений шлях, і не піти манівцями. Раніше ніж перейти до чистої форми, писаної словесності, реалізму, він вимагає першого його етапу — натуралізму як натурництва. Література мусить пройти через усі етапи, не пропускаючи, але і не затримуючись ані на одну зайву хвилину. Всіх, хто пробував іти манівцями, він суворо засуджував, але не менш суворо було засуджено і тих, хто затримувавсь довго на одному місці. М. Вовчкові віддавав надто багато уваги, поки та переходила свій перший етап, але коли вона мусила ступити далі і не ступила, він перестав на неї звертати увагу. Гоголя засуджував за невірне списування з натури, але коли Гоголь подавав ескізи там, де треба вже було давати картини художнього реалізму, то суворість присудів його подвоїлась.

В деяких працях Куліша виступають наперед моменти публіцистики і історії, набираючи собі ознак домінанти, і цим наближаються ніби до основного мірила критики. Але такими вони зрештою ніколи не стають. Всі ці моменти є лише тимчасовим зафарбленням, на яке весь час падає густий тон етнографічної точності. Та й сама поява їх викликана почасти через неї. Історичні моменти у Куліша являються там, де він підходить з критикою до твору, що малює життя давнього минулого, яке перевірити з дійсністю того минулого етнографічними відомостями не дається. І цю роль виконують тут історичні відомості. Принцип етнографічної точності по суті остається незмінним. Художній твір мусить малювати життя хоч і давноминулого, але передавати його таким, як воно було, з усіма ознаками свого часу, побуту і т. і. Публіцистика явилась, як наслідок етнографізму в письменстві.

Вносячи в критику елементи чужі для літератури (історія, публіцистика), Куліш, з другого боку, не меншу увагу віддає і естетичним моментам її, які виразно підкреслює в спеціальній праці «Задачи укр. критики»: «Задачей нашей критики должна быть строгая проверка литературных созданий эстетическим чувством»²⁾ (I. T.). Особливої виразності набрали ці вимоги в листах Куліша до Шевченка, де він писав йому з приводу «Гайдамаків», «Катерини» і «Кобзаря». Тут уже він виступає не лише як естет на ґрунті народньої поезії, а як глибокий знавець світового мистецтва. Стороженко про це писав: «Высоко ценя Шевченка, как славу и гордость родной поэзии, Кулиш высказывал ему, подчас, горькую правду. Даровитый и одаренный тонким эстетическим чувством критик высказывает мысли, свидетельствующие его способности проникать в самую сущность художественного творчества»³⁾. В своєму листі до Шевченка Куліш писав: «Заметьте, Тарас Григорьевич, что в вашей повести ведь нет борьбы сил. Ляхи везде трусы, никакого отпора, везде

¹⁾ Там само. ²⁾ Куліш, Задачи украинской критики, „Основа“, 1861 р., кн. II, с. 161. ³⁾ „Киевская Старина“, 1900 р., кн. IX, с. 301.

гибнут. От этого читатель не сочувствует торжеству победителей, ибо это—торжество мясников, а драма ваша—кровавая бойня, от которой поневоле отворачиваешься»¹⁾).

Отже моменти історії, публіцистики є лише додатки до основного принципу його критики. Вони не роблять її характерною для Куліша, а лише розвивають, продовжують, або являються неминучими елементами всякої критики.

III.

Сучасна Кулішеві критика зовсім не помічала дійсних причин його критичних присудів. Захопившись ідеологічною боротьбою з українофільством і зокрема з самим Кулішем, причиною гострих його присудів вважала вона все що завгодно, аж до «желания умалить Гоголя на пользу своей «Черной Рады»²⁾), тільки не літературні його погляди і вимоги. Байдужа до всіх інших критичних праць його, де були не менш суворі присуди на творчість українських письменників, після перших же статтів Куліша на повісті «любимого всеми писателя», рішуче виступила вона проти нього. Ніде Куліш підтримки собі не знайшов. Всі приєдналися до загального тону ворожої критики. І в тоні цьому відчувається загальний протест проти «требуваний» Куліша. «Слава богу, пише Аксаков Костомарову, что Гоголь жил и действовал раньше, чем возникли эти требования; у нас не было бы «Мертвых душ», вы бы или Кулиш наложили на него путы племенного эгоизма и сузили его горизонт кругозором одного племени»³⁾. «Племенной эгоизм» особливо вражає, всі озброювались, головним чином, проти нього; і справедливо дорікала Кохановська (Соханська) Аксакову в його непослідовності: «Ваша литература по известному камертону, выводит верхние нотки и твердит: народность, все права итальянской народности. И вот на глазах ваших родная славянская народность заявила свое литературное существование. И в каком она органе слова встретила сочувствие и дружеский привет? Ни даже в вашем»⁴⁾. Загальне відношення слов'янофілів до «славянської народности» можна характеризувати цитатою з листа Аксакова до Костомарова: «Пишите, пише Аксаков, сколько угодно, переводите Шекспира и Шиллера на малороссийское наречие, одевайте героев Гомера и греческих богов в малороссийские кожухи—вольному воля. Но не может же русская литература пройти молчанием такое явление»⁵⁾. Сам принцип Кулішевої критики продиктований, на думку Аксакова, «узкостью воззрения» і «местным патриотизмом». «Разве вы не видите, пише Аксаков Кохановській, у Кулиша всей узкости воззрения критики и оценки... Я знаю лично всю колонию петербургских малороссийских «патриотов». Это именно «патриоты», а не народные люди»⁶⁾).

Такі загальні відгуки російської критики на критику Куліша. Але на жаль мало чим різниться і спеціальна критика, що писала не з приводу українофілів і патріотизму, а підійшла ближче до самої критики Куліша, спробувала перевірити на матеріалі Кулішеві присуди і раз на завше звільнити гоголівські повісті від обвинувачення в етнографічній неточності. Такою була «Оборона украинских повестей Гоголя» Максимовича. Максимович почав обороняти Гоголя від Куліша ще в «Русской Бесѣдѣ» 1858 р., де виступив проти Кулішевих обвинувачень Гоголя, висловлених в «Епілозі до Чорної Ради» 1857 року. Як в «Р. Б.», так і в «Дне» Максимович перш за все підкреслює, що «Гоголь» достатньо знав історію Малоросії, язык и песни ее народа, и всю народ-

1) Там само. 2) Максимович, По поводу „Черной Рады“ Кулиша, „Собр. Соч.“, т. I, с. 516. 3) Барсуков, Жизнь и труды Погодина, кн. VIII. 4) Там само. 5) Там само. 6) Там само.

ную жизнь ея, и понимал их глубже и вернее многих новейших писателей малороссийских, но свойство его поэтического гения было уже таково, что действительную жизнь он своеобразно пересоздавал и преображал в новое бытие, художественно-образцовое, и что в этом отношении другой великий художник Пушкин по свойству своего гения в поэме «Полтава» был покорнее исторической действительности, чем Гоголь в своем «Тарасе Бульбе»¹⁾. Зробивши досить доречне зауваження, Максимович дальше за це не пішов і не попрабував доказати на матеріалі, яким же чином факт заручин Голопуценка на ярмарку, та ще й чуть не в шинку, зв'язаний з вимогами «своевольного художественно-образцового пересоздания». Він обмежився лише доказами, що Гоголь знав Україну і народні звичаї, що такий то факт, чи тип не є карикатура, а реальність, що у всьому сходиться з натурою. «В каждом действующем лице у Гоголя от Грицька Голопуценка до «Тараса Бульбы»—утадан и прочувствован ширый украинец». Весілля ні в чому не відступило від «священного обычая», і у всьому сходиться з настоящим весіллям і т. і. Всі докази Максимовича нагадують фактичні «справки». Куліш доводить, що участь Циган в такій ролі, яку вони виконують в «Сор. Ярм.», не можлива, а Максимович дає рік і місце, де він дійсно бачив таке весілля і т. ін. А те, що такий факт не є карикатура і не натура, а наслідок творчої фантазії поета, наслідок «своевольного пересоздания», цього Максимович не показав. І те доречне зауваження про «свойство поэтического гения Гоголя» залишилось не підтвердженим.

«Оборона» Максимовича викликала з боку Куліша велике обурення, і колишні приятелі назавжди розійшлись ворогами, а полеміка закінчилась тим, що Куліш написав байку «Гоголь і Ворона», де Гоголь є сам Гоголь, Ворона—Максимович, а дрібен дощик, що падає з хмари і мие біле пір'ячко гоголеві—є сам Куліш.

...„Ой Вороно-жалібнице,
Чого марно кричеш?
Я купаюсь-очищаюсь,
А ти з дуру плачеш.
Нащо мені на Славути
Твоя осторога?»

Сушилась би собі мовчки
Ротата небого.
Нащо мені од дощюку
Твоя Оборона?
Сиділа б ти собі мовчки,
Химерна Вороно*...

Максимович відповів також віршованими фразами:

„Брехня, що Гоголя в тебе
Із хмари дрібен дощик мие,
На біле пір'ячко його
Ти з хати ллєш тільки помії

Оттим і треба нам його
Дніпровою водою змити
І од твоїх нечистих рук
Його оборонити*.

У Максимовича було написано більше статтів «Оборони», але Бодяньський порадив йому припинити їх друкувати, після чого полеміка обірвалась.

В журналі «Время» за 1862 рік з'явилась стаття: «Критики-этнографы украинских повестей Гоголя—Куліш-Максимович», яка вся переповнена випадками лише проти Куліша. Нового вона нічого не дає, але, як і скрізь, підкреслює вона «заднюю мысль или затаенное чувство Куліша»²⁾—«Да,—виголошує автор,—мы поступили бы не откровенно, если бы притворились незаметившими особого тона, слышимого в статьях г. Куліша. Этот тон может быть шевельнул бы нас сильно, если бы он явился в произведении более искусного критика, но здесь нам только жаль г. Куліша с его невкусной желчью»...

Піпін в «Истории русской этнографии» також стоїть цілком на боці Максимовича, який, на його думку, «в своей дельной и очень тонкой

¹⁾ Максимович, Оборона украинских повестей Гоголя, „День“, 1861 р., № 3, 5, 7, 9.

²⁾ „Время“, 1862 р., кн. I, с. 108.

статтю сделал Кулишу категорический отпор»¹⁾. На думку Пипіна, так само причиною гострих присудів на гоголівські повісті у Куліша була «крайня ідеалізація малоросійського народу в саентиментальном роде, натянута до потери всякого чувства действительности»²⁾.

Таким чином на думку тодішньої критики, Куліш керувався в своїх критичних присудах не літературними вимогами, а національними, українофільськими, патріотизмом, ідеалізацією і т. і. моментами суто ідеологічно-політичного характеру.

Ці ж саме ознаки були покладені істориками письменства в основу поділу Кулішевої критики на періоди, характеристики окремих моментів його критики і т. і. Проф. Петров в своїй «Ист. укр. лит. XIX ст.» розподіляючи українську історіографію, кладе в основу свого поділу національні ознаки. А критика самого Куліша характеризується в нього головним чином присутністю «оттенков украинского славянофильства»³⁾. Вплив Кулішевої критики на пізнішу так само позначається у нього ідеологічними моментами. «Пыпин (ранний), говорит Петров, хотя и не имел внутренних побуждений увлекаться национальными украинскими интересами, но обращаясь за источниками и пособиями к украинским писателям, невольно подчинился их взглядам»⁴⁾. Так само Петриченко і інші, на його думку, були під впливом лише українофільських чи слов'янофільських поглядів Кулішевої критики.

Сам Пипін в «Истории славянских литератур», часто називаючи Кулішеву критику етнографічною, розумів під цим швидше захоплення його «украинским простонародьем», аніж будьякі літературні вимоги.

Близько підійшов до виявлення принципу етнографічної точності у Куліша-критика П. Рудін у своїй статті «Куліш як критик Гоголя»⁵⁾. Але він обмежився лише деякими Кулішевими зауваженнями з приводу карикатурності Гоголівських повістей, і зовсім не торкнувся самої суті етнографічної точності. Акад. Єфремов в статті «Куліш-критик»⁶⁾ говорить, що «Куліш-критик це насамперед народолобець і фанатичний прихильник народнього слова»⁷⁾. Але зупиняючись на самих моментах Кулішевої критики, випускає цю роль народнього слова для Куліша, і підкреслює, що «одбиваючи на собі загальний вплив європейської і російської критики 40-х років, він (Куліш) через специфічні обставини українського письменства мусив будувати свої присуди критичні на ґрунті, з одного боку історичним і національним, а з другого—підганяючи перший під останній»⁸⁾. Таким чином роль народньої поезії і принцип критики і тут ховаються за невиразний історичний момент, випускаючи наперед національні ознаки, як провідну лінію Кулішевої критики. А зрештою Єфремов каже, що «все залежало від того, якому богові служив даного часу цей хисткий і надто суб'єктивний письменник»⁹⁾.

Така невиразність оцінок Кулішевої критики, як у сучасників так і істориків письменства, пояснюється різними причинами, які прийшлося б розглядати кожен зокрема. Сучасники не могли глибше проаналізувати критику Куліша, бо були захоплені ідеологічною боротьбою і на першому плані стояла у них полеміка. Праць пізньої критики і істориків письменства надто мало, і більшість їх написана з нагоди, що звичайно просто технічно не дозволяла поглибити свої досліди. Але очевидно цьому сприяло ще й те, що Куліш в свою критику вносив багато ознак із сусідніх ділянок своєї роботи—історії і публіцистики. А ідеологічні моменти, що були до краю загострені, мусили відбиватись і в критиці, але лише відбиватись, надавати того чи іншого відтінку критичним

1) Пипін, История Русской этнографии, т. III, с. 210. 2) Там само. 3) Н. И. Петров, Очерки истории украинской литературы XIX ст., Введение, с. 12. 4) Там само 5) „Книгарь“, 1919 р., № 24, сс. 1563—1574. 6) Там само, сс. 1529—1538. 7) Там само с. 1537. 8) Там само, с. 1536. 9) Там само с. 1536.

працям, і ніколи не набирати собі ролі провідної лінії чи мірила. З початку і до кінця, од «Записок о Ю. Р.» переходячи через «Епілог до Чорної Ради» і «Обзор украинской словесности», і кінчаючи листами та найдрібнішими замітками, ця роля належить принципу етнографічної точности. Можна з Кулішем не погоджуватись щодо окремих його присудів, можна цілком погодитись з Максимовичем щодо «свойства Гоголевского гения», але однаково, як і надмірні присуди, так і надмірні піднесення підпорядковані одному виразному критерію. Куліш користувався ними в двох випадках. І ми бачимо, що цим принципом Куліш спершу засудив Котляревського, а потім ним же і реабілітував його. І в критиці, в цьому розумінні, він був найпослідовніший з усіх, мав найбільше сталий світогляд. Коли в історії і публіцистиці він часто переходив у протилежні табори, в залежності від того, «якому богові служив», то тут це мало найменше місця. Принцип етнографічної точности тут був єдиним керівним моментом. А наявність його в літературних творах була залогом для Куліша того, що література переймає елементи народньої поезії, розвиваючись, іде правдивою дорогою,—з одного боку, і наближається до маніри письма—малювати життя таким, як воно є, до художнього реалізму,—з другого.

Тільки це привело Куліша до етнографічної точности, зробило її основним мірилом його критики, і лише з цих причин він її вимагав від літературних творів.

Подав Іван Теліга.

Куліш і Марко Вовчок

(Кілька невиданих листів).

На початку 1897 року О. М. Лазаревський одержав від Гр. Ст. Вашкевича частину листування Куліша «на просмотр». Листи Куліша до М. О. Маркович належали Вашкевичу, а листи до деяких інших осіб він роздобув від якоїсь «барыни рожд. Милорадович» в місті Вороніжі, де він на той час служив¹⁾. Коли О. Лазаревський знайшов, що ці листи цікаві до друку, Вашкевич передав їх редакції «Кіев. Старини», де частину їх надрукував Лазаревський, а саме—листи Куліша до Д. С. Каменецького²⁾. Але деякі листи до Каменецького М. О. Марковички Лазаревський вважав за неможливе друкувати при її житті. Тому він їх скопіював, з яких на жаль збереглося тільки три листи³⁾. Оригінали цих листів мабуть з редакції «Кіевской Старини» потрапили до ред. «Нашого Минувшого», де мали друкуватися, але на думку акад. Єфремова мабуть загинули⁴⁾, тому гадаємо що не зайве буде надрукувати текст тих листів, що збереглися в копіях. Один з цих листів до М. О. Марковички (уривки з нього наводить акад. Єфремов⁵⁾, а другі два до Д. С. Каменецького, що коротенькі уривки з них надрукував Лазаревський⁶⁾.

Ці листи писано на весні 1859 року. Лист до Марковички не має дати, але тому, що там згадується її майбутня подорож з Тургенєвим за кордон, видно, що він найраніший хронологічно й писано його ще в Петербурзі.

Всі три листи повні розпачі, яку Куліш висловлює, тому що Марковичка не розділяла його почуття до неї. Є маленький натяк на те, що її подорож за кордон могла відбутись із Кулішем: після їх розходження її білизна у нього, а його гроші залишаються у неї. В усякім разі це мабуть

¹⁾ Укр. Археографічний Збірник, т. II, с. 354. ²⁾ «Кіев. Стар.», 1898 р., кн. V, VI й VII. ³⁾ Копії ці завірено рукою Лазаревського; на першій надпис: «Вѣрно А. Л.»; на другій на початку написано черв. олівцем: «Любовь Куліша»; на третій: «Списано съ подлинника въ маѣ 1898 р. Подождемъ, пока можно будетъ печатать». ⁴⁾ С. Єфремов, Без Синтезу, Зап. істор.-філ. від. ВУАН, т. IV, с. 68. ⁵⁾ Ibid., с. 69. ⁶⁾ «Кіев. Стар.», 1898 р., кн. VI, с. 370.

було його бажання, і хоча він постійно штовхає її до Тургенєва, але чи не найбільш його ображає те, що вона обрала за товариша Тургенєва, а не його¹⁾.

Куліш, поїхавши сам один за кордон, не губить надії поновити свої відносини з Марковичкою, телеграфує їй; не маючи відповіді від неї—Каменецькому; і тому що відповідь Каменецького затримується, досить несподівано вирішує скінчити своє життя самогубством, робить різні розпорядження, хоче взяти з собою в труну хрестик і каблучку Марковички, але не витримує тону й досить спокійно закінчує... «может быть я еще останусь жив...»

Не зважаючи на ці подробиці, почуття в Куліша всеж таки було сильне, і він, одержавши відповідь Каменецького—*n'espérez rien*—не може одмовитися від надії бачитися й листуватися з нею.

Крім цих трьох листів, подаємо дві маленькі цибулки без дат і без адресата; відносяться вони очевидно до того ж періоду захоплення Куліша М. О. Марковичкою, а писано їх мабуть до Д. С. Каменецького ще в Петербурзі взимку 1858—1859 рр.

1. Лист П. О. Куліша до М. О. Марковички.

Ваше рѣшеніе слишкомъ твердо, если могло быть сдѣлано при всѣхъ извѣстныхъ Вамъ данныхъ. Вы дѣйствительно любите меня въ слабой степени. Склонить Васъ на что нибудь для Васъ полезное я не надѣюсь болѣе, а увлечъ Васъ къ тому, что собственно мнѣ нужно, не могу, да и не хочу. Давая слишкомъ много, я не хочу получать слишкомъ мало. Въ Вашей душѣ холодъ, едва допускающій и такое сближеніе между нами, какое существуетъ. Довольно мнѣ терзаться безумнымъ увлеченіемъ къ женщицѣ, неспособной любить горячо! Я уѣзжаю въ Малороссію такъ скоро, какъ только позволитъ Нар. Чт. Сегодня дѣлаю надъ собою первый опытъ самообладанія. Надобно отвыкать отъ Васъ. Завтра приду раза два на короткое время, и такъ до самаго отъѣзда,—единственно для того, чтобы не пустить въ ходъ исторіи о внезапномъ разрывѣ... Пускай все объяснится обстоятельствами, не позволившими намъ ѣхать вмѣстѣ. И такъ я молю Бога объ одномъ: даровать мнѣ часть того холода, который не далъ Вашей душѣ загорѣться любовью, подобно моей. Надѣюсь, что время и новая жизнь при отсутствіи Васъ самихъ помогутъ мнѣ поумнѣть. Во всякомъ случаѣ прошу считать меня по литературѣ Вашимъ преданнымъ слугою, и писать ко мнѣ, если только почувствуете потребность въ искренней рѣчи: другого же рода писемъ совсѣмъ не нужно мнѣ, т. к. они не будутъ имѣть въ моихъ глазахъ той цѣли и вызовутъ такіе же спокойные и неискренніе отвѣты. Но довольно! Слава Богу я чувствую какое то гордое спокойствіе, сознавая себя достойнымъ иной любви, болѣе пламенной, болѣе самоотверженной.

Послѣдній совѣтъ мой: Ради Бога поѣзжайте съ Тургеневымъ! Не бросайте хоть этого способа стать выше того жалкаго возрѣнія на свою жизнь, въ какое Вы теперь погружены, какимъ подавлены. Это одно можетъ утѣшать меня въ моихъ горькихъ думахъ о Вашей судьбѣ несчастной.

2. Лист П. О. Куліша до Д. С. Каменецького.

Берлинъ 1859 апр. 30/мая 12.

Не могу надивиться, какъ это Вы всегда умудряетесь смущать меня неисправностью отвѣтовъ! Изъ Кенигсберга послалъ я на Ваше имя телеграфическую депешу—нѣтъ отвѣта! Положимъ М. А.¹⁾ была больна или разстроена или что бы тамъ у нея не было въ душѣ, но Вамъ слѣдовало

¹⁾ Интересно, що Куліш не розумів, скільки дав Марковичці для розвитку й таланта її перший чоловік О. Маркович, а висловлює надію, що Тургенєв допоможе розвивати далі її талант, надію, яка не справдилася.

²⁾ Марковичка Марія Олександровна.

немедленно передать ей слово, или Ваше собственное о ней. Какъ можно не отвѣчать на телеграфическую депешу! Я въ совершенномъ отчаяніи: я вижу, что только одинъ я для себя другъ, а больше никто не хочетъ. Вы все считаете шуткою, что происходитъ въ моемъ сердцѣ! Ахъ Боже мой! да пускай оно будетъ шуткой для Васъ, но когда дѣло идетъ о жизни и смерти, то нельзя же отворачиваться отъ человѣка съ безчувственнымъ смѣхомъ. Духовная моя въ письменномъ столѣ между другими документами. Когда получится извѣстіе о моей смерти (а я распорядюсь, чтобы полиція уведомила формально), то А. М. ¹⁾ тотчасъ должна вступить во владѣніе типографіею, а Васъ прошу быть ея повѣреннымъ и постараться свести концы такимъ образомъ, чтобы имя мое не было посрамлено. Тарновскому ²⁾ 3500 руб. Продайте или заложите типографію или какъ Вамъ угодно, только чтобы тотчасъ было извѣстно Тарновскому, что долгъ ему уплаченъ будетъ. Надеждѣ Мих. ³⁾ чтото и Бѣлозерскому Василию. Вотъ и все. Надѣюсь, что по моей смерти Кажанчиковъ ⁴⁾ или кто другой заплатитъ что нибудь за мои сочиненія. Это обезпечитъ сколько нибудь А. М. Не таите настоящей причины моей смерти: я не стыжусь ее и одинъ дуракъ будетъ надъ ней смѣяться. Жажда любви была въ моей душѣ отъ самой юности, но плохое воспитаніе и бѣдность не дали мнѣ возможности найти по себѣ женщину. Я выбралъ А. М. наудачу, я полюбилъ ее на вѣру. Ея нелѣпая мать не давала мнѣ съ нею сблизиться и узнать ее, а ей дать себя узнать. Отсюда вѣчное мое томленіе, вѣчное чувство неудовлетворенія жизнью. Въ М. А.—тотъ же обманъ, только съ другой стороны. Она сперва увлеклась мною, какъ чѣмъ то выше другихъ людей, а когда встрѣтила человѣка, который показался ей еще выше, она охладѣла ко мнѣ, но охладѣвъ, продолжала держать меня, Богъ знаетъ почему и для чего, очень близко подлѣ себя. Она никогда не давала мнѣ разувѣриться въ ея любви... но Вы все знаете. Ея легкомысліе и измѣнчивость погубили меня. Жизнь мнѣ опротивѣла. Я холодно рѣшаюсь прекратить ее. Ничего не вижу отраднаго въ будущемъ, кромѣ неутомимыхъ мукъ душевныхъ. Последняя моя мысль и последняя забота объ А. М., которая глубоко меня любила, но не могла удовлетворить своею любовью. Ревность ея была очень естественна: я вѣчно жаждалъ какой то иной любви. Если это грѣхъ, то я за него наказанъ слишкомъ жестоко. Вы были свидѣтелемъ моихъ страданій, но тѣ страданія—ничто въ сравненіи съ холодною мукою, помрачающею для меня все, все на свѣтѣ. Кольцо М. А. и крестикъ унесу съ собой. И умирая люблю эту жалкую женщину, которой готовится самая несчастная будущность. Какъ горячо желалъ я предотвратить ее, принеся въ жертву всего себя, всего! Но можетъ быть я еще останусь живъ, можетъ быть совладаю съ своей тоскою и облегчу ея страшную участь въ свое время. Ахъ какъ Вы подорвали меня своимъ молчаніемъ на депешу!

3. Лист П. О. Куліша до Д. С. Каменецького.

Берлинъ 1859, мая 14 н. ст.

Наконецъ я получилъ отъ Васъ телеграфическій отвѣтъ. Линія занята политическими депешами, а потому я ждалъ 26 часовъ. Вы не ожидаете, что Ваши слова произвели на меня успокоительное впечатлѣніе. Она много разъ проговаривалась, что можетъ близко сойтись съ Т. ⁵⁾. Поэтому Ваши слова: *N'espérez rien*, не были для меня неожиданностью. Главное для меня въ Вашей депешѣ, что она выѣхала. Отвѣчать ей на мою первую депешу было во всякомъ случаѣ мудрено. Въ письмахъ моихъ я просилъ ее объ одномъ—опредѣлить наши отношенія, т. е. мои къ ней и ея къ Т. Въ Ковно вручатъ ей письмо самое примирительное. Въ немъ я

¹⁾ Александра Михайловна Кулішева. ²⁾ Вас. Вас. Тарновскій — листы Куліша до нього („Кіев. Стар.“, 1897 р.). ³⁾ Забіла, сестра О. М. Кулішевої. ⁴⁾ Видавецъ у Петербурзі. ⁵⁾ Тургенев.

говору, какъ о неподлежащем сомнѣнію, о томъ что она—не моя, и желаю ей счастья, а для себя прошу только одного—не лишать меня возможности подать ей руку въ тяжкое для нея время, которое безъ сомнѣнія скоро наступит. Если бъ она отдалась мнѣ безъ страстнаго увлеченія, это была бы жалкая исторія. Пускай же перенесетъ она горячку любви, не терзая меня безъ толку! Самое несносное для меня положеніе—неопредѣленность. Когда ею завладѣетъ Т., я буду утѣшенъ по крайнѣй мѣрѣ тѣмъ, что она живетъ съ человѣкомъ, а не съ животнымъ. Связь эта будетъ во всякомъ случаѣ полезна для ея таланта. Онъ имѣетъ всѣ средства расширить кругозоръ души ея. Я ему не завидую; я почти радуюсь ихъ сближенію. Можетъ быть в этомъ сближеніи—мое спасеніе отъ величайшихъ бѣдствій, которыя постигли бы меня при ея вѣчно загадочномъ душевномъ состояніи. Я ужъ собрался было ѣхать въ Дрезденъ, чтобы пошляться по Саксонской Швейцаріи и возвратиться къ ихъ пріѣзду. Ваша депеша заставила меня подумать о напрасныхъ издержкахъ. Дождусь ихъ въ Берлинѣ, а потомъ будетъ еще время странствовать по живописнымъ пустынямъ. Уѣзжать не выдавшись съ нею не для чего: между нами осталось бы что то враждебное. У меня же ея бѣлье, у ней мои деньги. Мы встрѣтимся и разстанемся друзьями. Я могу остаться съ нею въ Берлинѣ одинъ часъ. Хорошо, что Вы меня предупредили. Письма отъ Васъ еще нѣтъ. Отвѣтъ на это посылайте въ Дрезденъ. Мнѣ очень любопытно знать всѣ подробности второго тома ея романа. Вѣроятно и она сама сообщитъ мнѣ много интереснаго по волѣ и по неволѣ. Слѣдить за нею всегда будетъ для меня интересно. Судьба этой женщины рѣдкая. При томъ же я люблю ее, не смотря на всѣ ея недостатки и на все то, что въ отношеніи ко мнѣ во всякой другой женщинѣ можно бы назвать подлостью. Всякое движеніе и слово ея теперь для меня будетъ предметомъ психологическаго разбора. Никто такъ не поступитъ въ настоящемъ случаѣ, какъ она. Это будетъ или полная откровенность или самая жалкая скрытность, жалкая противнымъ для меня лукавствомъ и двоедушіемъ. Она привыкла обманывать и едвали вдругъ броситъ привычку многихъ лѣтъ. Фальшивое положеніе ея къ мужу изуродовало ея характеръ. Я бы желалъ, чтобы она жила открыто съ Т. Это возстановило бы въ ней многое. Стыдно будетъ Т-ву, если онъ допуститъ ее до двусмысленной роли! Интересно знать, сколько добра и фальшивости въ этомъ человѣкѣ. Жаль, если онъ—такой матеріалистъ, какъ объ немъ говорили мнѣ. Но довольно—увидимъ.

Я намѣренъ прожить въ Дрезденѣ довольно долго—можетъ быть до пріѣзда Макарова, которому покажите это письмо и сообщите все, что для него интересно знать. Я съ нимъ хочу путешествовать. Адресуйте письма так: Dresden, Kulisch, poste restante.

Адресъ мой найдетъ Макаровъ¹⁾ въ Hôtel de Bellevue. На его имя оставлено будетъ письмо, а также и на тотъ случай, когда бы я жилъ на квартирѣ, что конечно я и сдѣлаю, если тоска не прогонитъ меня въ Швейцарію прежде, нежели я думаю теперь. Постараюсь познакомиться съ разными лицами, что я ужъ началъ и въ Берлинѣ. Это очень развлекаетъ и даетъ разныя свѣдѣнія.

4. Дві цидулки Куліша.

а) Идите обѣдать. Я не буду дома обѣдать. Спросите у М. А. или безъ вопроса (если онъ будетъ напрасенъ) принесите мнѣ свое слово: зайти ли къ ней посидѣть, пока время будетъ ѣхать къ Плетневу²⁾ до $\frac{3}{4}$ 5-го.

в) Неужели Вамъ непонятно, что я погибаю одинъ отъ тоски? Посидите хоть Вы со мною, поскучайте, поговорите.

Подала Катерина Лазаревська.

¹⁾ Микола Яков. Макаров; його ім'ям підписувався Куліш, коли йому заборонено було друкуватися. ²⁾ Ректор петербурзького університету в 50-х роках.

Федір Євгенович Корш.

(Кілька особистих спогадів списаних в десяту річницю смерті).

Вперше мені довелося побачити Ф. Є. восени 1909 року, коли я, вступивши членом до «Товариства Слов'янської Культури», прийшов на збори цього Товариства. Ще до початку зборів я побачив невеликого на зріст дідуся, з невеличкою борідкою, біля якого зібралось декілька слухачів, яким він щось розказував. Мені сказали, що це голова «Товариства Слов'янської Культури», знаменитий академік Корш. Не пригадую, які саме питання обговорювали на цих зборах, але пам'ятаю, що дебати мені здавались неінтересними. До речі скажу, що я загалом ставився скептично до цього Товариства, що мало на меті єднання всіх Слов'ян головне на ґрунті культурному. Мені здавалася наївною думка, що можна домагатись якогось єднання всіх Слов'ян, виходячи лише з моменту расового походження. Я вважав завдання цього Товариства за утопічні і не мав жодної охоти вступати до нього членом. Окрім того самий склад цього Товариства був мені не до вподоби, бо там були люди найрізноманітніших поглядів політичних, різних станів і клас. Фундатором цього Т-ва був Поляк Чудовський, з яким я випадково познайомився ще раніш і який спочатку справив на мене не дуже приємне вражіння. Але місцеві Українці переконали мене доводячи, що при Т-ві буде існувати українська секція, де ми матимемо змогу провадити свою роботу; що можна обмежитись лише працею в цій секції, не беручи активної участі в справах всього Товариства; що головою цього Товариства є академік Корш, який прихильно ставиться до українства і що він допомагатиме нам в нашій роботі. Отож я, бажаючи працювати для української справи, вирішив, що на чужині, в Московщині, немає іншої змоги здійснити своє бажання й що треба вступити до цього Товариства. До того ж багато Українців, особливо з молоді, брали участь в цьому Товаристві саме з таких мотивів.

Але вертаюсь до академіка Корша. Коли став він говорити, я помітив, як всі почали уважно слухати його промову, й через кілька хвилин я сам вже був цілком захоплений нею. Корш не був блискучим промовцем: говорив він просто й дуже популярно. Але він зразу опановував цілком увагу слухачів, захоплював їх; в кожній його фразі відчувалась величезна ерудиція, надзвичайна ясність думки. В його промовах було багато блискучого й тонкого гумору. Слухати його було великою насолодою, бо мова його сяла чарівним блиском таланту, причаровувала слухача величезною силою його духа. Пізніше, коли я познайомився з Ф. Є. ближче, коли я мав змогу зустрічатись з ним в інтимнішому оточенні, в його кабінеті, в родинному колі, я побачив, що своєю вдачею, своїм почуттям, своїм ставленням до людей Ф. Є. людина надзвичайно шляхетна, людина високої моральності, що між його великою розумовою силою й моральною істотою була повна гармонія. Люди, що один тільки раз мали щастя побачити цю людину, обмінялись з нею думками, пробути з нею хоч деякий час, ніколи вже не забували про цю зустріч і завжди згадували про це з надзвичайною теплотою й захопленням.

Ф. Є. ніколи не був тільки кабінетний вчений, що обмежує свої інтереси самою наукою, віддаляється від живого життя, проводячи весь час серед книг і рукописів. Ні, він був всією своєю істотою зв'язаний з життям у всіх його проявах. Він знав життя й любив його. Не зважаючи на те, що сам він був зовсім безпомічний в питаннях свого особистого практичного життя, він знав життя людей різних станів і клас, знав його не тільки загально з книжок, а в найбільших подробицях, не тільки спостерігав його, але якось відчував його своєю незвичайною інтуїцією. Знання людей і життя часто вражало бесідника Ф. Є., що ніяк не міг зрозуміти, звідкіль цей великий вчений так знає всі найдрібніші подробиці звичай-

ного, буденного життя. Він любив людей, любив бувати в товаристві, брали участь в розмовах, хоча б на звичайнісінькі теми. І Ф. Є. де б він не був, серед якого б товариства не опинився, завжди був центром уваги всіх, бо його гумор, весела вдача, чарівнича розмова приваблювали різних людей. Він умів переходити від розмови на тему серйозну, політичну чи наукову, до самої звичайнісінької, любив розказати і послухати дотепної анекдоти. Дуже любив Ф. Є. людей з гумором, дотепних і радо слухав їх оповідання. Коли ще в давні часи приїздила до Москви українська трупа, в якій був артист Манько, Ф. Є. приймав у себе його й дуже любив слухати, як це я сам чув від нього, різні анекдоти і комічні оповідання з українського життя, що розказував йому Манько. Так само він дуже любив одного музику з оркестру Великого Оперового Театру за його гумор, за інтересні і дотепні оповідання. Говорити про Ф. Є., як вченого, не є моє завдання. Але тут я хочу зазначити лише те, що мене, як і всіх, хто з ним здибався, завжди вражало. Ф. Є. знав досконально багато чужих мов: стародавні мови (латинську й грецьку), східні мови, нові, всі слов'янські. Але він не тільки знав мови, як знають їх багато вчених-лінгвістів,—він знав дух кожної мови, знав дух кожного народу, його історію, культуру, його національні риси і особливості. Він не тільки знав мову народню, знав народню українську словесність, знав українські пісні, і це тим більше вражало, що Ф. Є. з походження й виховання був Росіянин, прожив майже все своє життя в Москві, яку він дуже любив. На Україні він був два-три рази (в Києві і Харкові), а також прожив зо два роки в Одесі, де він був за професора одеського університету. Сам він називав себе часто жартуючи «кацапом». І дійсно Ф. Є. був Росіянин в найкращому розумінні цього слова. Він любив Росію, любив її народ, мову, звичаї, стару Москву з її традиціями. Але це не був зоологічний патріотизм, яким відзначались так звані російські патріоти і не великодержавний націоналізм навіть поступових російських кол, що особливо вороже ставились до українства. Українців, Великорусів і Білорусів він вважав за дітей одної сім'ї за рідних братів. Кожному з цих народів Корш вважав за потрібне дати повну змогу розвивати свої національні здібності і негативно ставився до спроб одного з них асимілювати другого. Тому він так вороже ставився до русифікації, що її провадили на Україні, вважав її за надзвичайно шкідливу й гостро виступав проти неї в своїх статтях, які містив в російських і українських часописах і журналах. Коли з'явилась в журналі «Русская Мысль» знаменита стаття проф. Струве, «К вопросу о самостоятельной украинской культуре», в якій Струве виявив себе і українофобом і ворогом українського відродження, Ф. Є. виступав проти нього і в пресі і в «Товаристві Слов'янської Культури». Я пригадую блискучу промову Ф. Є., солідно обґрунтовану з наукового й історичного боку, в якій він розвіяв всі погляди Струве й довів їх нікчемність. Між іншим Ф. Є. говорив, що він вірить у перемогу Українців, що вони здобудуть собі ті права, що їм належать, що Росіяни взагалі, навіть найкращі представники російської інтелігенції зовсім не знають українського питання, що вони в цьому питанні виявляють себе повними неуками. Він не раз виступав в оборону Українців, як в російській, так і в українській пресі, і завжди надзвичайно талановито боронив українство й розбивав нікчемні доводи його ворогів. Виступав він також постійно в оборону української культури в «Товаристві Слов'янської Культури». Це Товариство за своїм статутом складалось з різних секцій. Фактично було три секції: українська, польська й чеська. Щодо польської секції то вона на початку існування Товариства ще проявляла деяке життя, але згодом майже замерла. Це пояснюється тим, що Поляки в Москві, які склали численну й добре організовану колонію, мали свій власний «Польський Дім», де провадили всю свою національну й культурну роботу. Тому Товариство

для них не являло собою тої цінности, що воно мало для Українців в Москві, і Поляки бували тільки на загальних зборах Товариства. Чехи теж не проявляли великої акції.

Найчисленнішою й активнішою секцією була українська, й в останні роки існування «Товариства Слов'янської Культури» воно майже тільки і складалось з української секції. Українці, не маючи окремої організації, подібної до польської, перенесли свою легальну культурно-національну роботу до цієї секції, часто збирались в приміщенні Товариства для доповідів, обговорення різних питань, що виникали в ті часи. Ф. Є. завжди брав найактивнішу участь в роботах секції, витрачав багато часу на це, і майже не було випадків, щоб він коли-небудь odmовився. Він не тільки бував на зборах секції, але в усяких справах її приймав представників секції у себе вдома, приймав навіть тоді, коли почував себе не зовсім здоровим. Його симпатії до українства все зростали, він все ближче сходився з Українцями і останніх 3—4 роки свого життя особливо гаряче захоплювався його інтересами. Ф. Є. в ці часті став активним оборонцем прав українського народу, його нелицемірним і щирим другом. І Українці не тільки місцеві, але й всі свідомі громадяни України, високо цінили Ф. Є. і ставились до нього з глибокою пошаною й якимсь особливим пієтетом. Майже кожен Українець, що з тих чи інших причин бував у Москві, вважав за свій моральний обов'язок побачитись з академіком Коршем. І треба сказати, що Ф. Є. дуже охоче, не зважаючи на брак часу й кепський стан здоров'я, приймав у себе всіх тих Українців, більшість яких він особисто не знав і до того ніколи не бачив. Всі вони виходили з помешкання Ф. Є. зачарованими його геніяльністю, його надзвичайно чулим і сердечним ставленням до України і інтересів її народу. Багато своїх сил, величезної ерудиції і таланту віддавав академік Корш на оборону національних і культурних прав українського народу. Він друкував свої статті в різних газетах і журналах. 1910 і 1911 року він часто містив свої статті на українські теми в московській газеті ліберального напрямку «Утро России». Але після того, як там почали з'являтися статті українофобського характеру, Ф. Є. odmовився від участі в цій газеті. Відома чорносотенна газета «Московские Ведомости», що взяла дуже ворожу позицію до українства й часто містила україножерські статті, з обуренням ставилась до Ф. Є. за його талановиту й блискучу оборону Українців і містила на своїх шпальтах різні доноси на Ф. Є., за підписом якогось Волкова. Цікаво відмітити, що вирізки з «Московских Ведомостей» зі статтями Волкова акуратно надсилала Ф. Є. невідома особа (треба гадати, що сам автор—Волков). Ф. Є. з властивим йому гумором завжди розказував нам про подарунки, одержані від свого невідомого «приятеля», Як ми згодом довідалися, автор цих статтів—Волков, був не хто інший, як сам московський цензор Сидоров, відомий чорносотенець і хабарник, що був раніше за київського цензора і вславився ще в Києві своїм україножерством, а тепер був головою московського цензурного комітету.

На початку березня 1911 року серед Українців в Москві виникла думка видавати в Москві ж журнал російською мовою для ознайомлення широких кол російської інтелігенції з українським національним рухом. Після ювілейних свят в кінці лютого місяця 1911 року з приводу п'ятидесятих роковин з дня смерті Тараса Шевченка, що надзвичайно урочисто були переведені в Москві, особливо яскраво з'ясувалась повна неознаність Росіян з українським рухом і взагалі з українським питанням. Щоб ознайомити Росіян з цим питанням, і виникла у декого з Українців думка видавати такий журнал в Москві. Найактивніші з Українців в Москві поставилися дуже прихильно до цієї думки. Але на видання потрібні були кошти, а їх не було. Все ж ми вирішили не спинятись перед труднощами, призначили паї в 25 карб. кожний і почали записувати охочих.

Мені було доручено збирати паї і взагалі організувати справу видання. Пригадую, що до літніх вакацій, коли більшість наших людей виїздила з Москви для відпочинку, мені пощастило записати всього паїв на 250 кар. З осені 1911 року ми взялись активно за справу видання журналу, що мав назву «Украинская Жизнь», роздобули ще трохи грошей, дістали дозвіл, здобули собі кредит у великій друкарні газети «Утро Росії», що належала тоді московському мільйонерові Рябушинському. Київські українські кола поставились дуже прихильно до видання цього журналу, почали допомагати нам грошми, передплатою і особливо давали багато літературного матеріалу для журналу, бо звичайно в Москві українських літераторів було обмаль. Так само поставились до журналу й петербурзькі Українці і теж давали нам велику допомогу. Так спільними силами Українців головне Києва, Москви і Петербургу, й почала виходити з січня 1912 року «Украинская Жизнь», що проіснувала аж до самої революції 1917 року, і дала силу високо цінного матеріалу своїм читачам. Особливо велику роллю відіграла «Украинская Жизнь» під час війни, коли вона лишилась єдиним українським органом (українським щодо змісту), бо, як відомо, всю українську пресу з самого початку війни було рішуче заборонено по всій Україні.

Коли я познайомив Ф. Є. з нашим проєктом на видання журналу зразу, як виникла думка про таке видання, Ф. Є. поставився дуже прихильно до цього, усвідомив собі значіння такого журналу й обіцяв свою допомогу, погодившись бути за співробітника і писати до журналу. Ім'я академіка Корша, як співробітника «Украинской Жизни», мало величезне значіння для нового журналу, якому довелося ще пробивати собі дорогу й завойовувати читача, тим більше, що російська інтелігенція, навіть соціалістичного світогляду, ставилась цілком індіферентно до національного питання взагалі і до українського особливо. Треба ще зазначити, що навіть серед свідомих Українців були люди, що не уявляли собі, особливо на початку видання журналу, значіння такого органу, вважали, що він непотрібний, а дехто навіть що шкідливий. Академік Корш не тільки писав до журналу, не тільки дав цілий ряд надзвичайно блискучих статтів, що викликали скажену злобу всіх ворогів українського національного руху, цілий ряд антиукраїнських виступів і доносів в чорносотенній пресі, але залишався до останніх днів свого життя найближчим співробітником «Украинской Жизни», її другом і посередником. З Ф. Є. редакція часто радилась щодо ставлення того чи іншого питання в пресі, користувалась його порадами, використовувала його величезні знання й ерудицію. Ф. Є. дуже близько приймав до серця інтереси цього журналу, радів його успіхам, ніколи не одмовлявся допомогти всім, чим тільки було можна. Коли збільшувався похід проти Українців у ворожій пресі, Ф. Є., не зважаючи навіть на свою хворобу, брався за перо й давав свої дуже глибокі і талановиті статті, що зразу ж розвіювали вигадки всіх цих україножерів і виявляли всю їхню нікчемність і неуцтво, бо кожна його стаття була настільки обґрунтована з наукового боку, настільки виявляла глибоке знання кожного питання, що від виступів цих ворогів нічого не залишалось. І тоді вони брались за звичайнісінькі доноси, і багато з них було скеровано проти академіка Корша. Але він тільки посміхався, читаючи ці статті, сміявся з їх неуцтва, а часто обмежувався тим, що розказував яку-небудь дотепну історію, чи анекдоту, застосовуючи їх до цих виступів.

Коли після довгої підготовки, великих турбот і зусиль, вийшла перша книжка «Украинской Жизни», редакція, найближчі співробітники і друзі журналу вирішили одсвяткувати цю подію. Зібрались всі в дешевому ресторанчику «Скала». Вже було досить пізно вночі, коли вирішено було запросити телефоном Ф. Є. до ресторану. Він радо погодився й через деякий час прибув до нас. Це був дуже інтересний вечір. Центром уваги

був, звичайно, Ф. Є. Його гумор, веселий сміх, дотепні оповідання, перемішані з розмовами на серйозні і наукові теми, привабили до нього всіх присутніх, і здавалось, що перед нами не стара людина, що налічувала вже біля 70 років життя, а юнак, перед яким ще тільки відкривається життя: така молода й хороша душа була у цього дідуся, що мав славу знаменитого вченого, одне ім'я якого викликало особливу повагу й пошану.

Пригадую ще одне таке зібрання редакції журналу теж з приводу якогось ювілею його. Серед присутніх були: відомий оперовий артист Великого Московського Театру І. О. Алчевський, що був тоді головою музично-драматичного гуртка в Москві «Кобзар» і відомий кооператор М. В. Левитський, що випадково тоді перебував в Москві. Ф. Є. був на якомусь науковому засіданні, але після скінчення його прибув до нас вже о 12 годині ночі. І знову він був центром, біля якого купчилось все. Вже пізно вночі Ф. Є. прочитав нам свого сатиричного вірша українською мовою, написаного ним напередодні, де він надзвичайно дотепно висміював київських російських націоналістів.

Пригадую також участь Ф. Є. в комітетах у справі улаштування Шевченківських свят у Москві 1911 і 1914 року. Ще восени 1910 року серед українських кіл в Москві вирішено було достойно ознаменувати п'ятидесятилітні роковини з дня смерті Шевченка. Було організовано спеціальний комітет, що мав перевести це свято в лютому 1911 року. До комітету ввійшли: артист Великого Оперового Театру І. О. Алчевський, професор Лазаревського інституту А. Ю. Кримський, проф. моск. університету В. Г. Бернадський, співробітник московських газет Гіляровський, артист московської опери Зіміна — М. І. Донець, історик мистецтва О. П. Новицький, артист моск. Художнього театру — Уралов, український поет Філянський, адвокати Хвостов і Моргуліс, відомий етнограф Янчук, співробітник «Русского Слова» — Сергій Яблоновський.

Перше засідання цього комітету відбулось 13-го листопаду 1910 року й на ньому одногосно на голову комітету було обрано акад. Корша. Після того було ще багато засідань комітету й багато було витрачено сил на улаштування свята. Ф. Є. бував на всіх засіданнях, брав активну участь в справах комітету й в самих святах, що були організовані в широкому масштабі і викликали до себе великий інтерес не тільки серед української колонії в Москві, але й серед широких кол. московського населення.

Свята почались з шевченківської виставки, яку було влаштовано в приміщенні «Московского училища Живописи, Ваяния и Зодчества». Всю працю щодо організації цієї виставки, збиранню експонатів, а також порядкування нею взяв на себе О. П. Новицький, якому довелося витратити на це багато сил і енергії. На цій виставці було зібрано багато дуже інтересних експонатів. Власноручні листи Шевченкові, записки, вірші, рукописи, картини і малюнки, писані Шевченком і т. ін.

Ф. Є. головував на урочистих засіданнях 26 лютого 1911 року, яких було в той день два: ринішнє засідання було присвячено привітанням різних делегацій, котрих з'явилося кілька десятків. Тут були делегації від московської міської думи, найстаріших російських інституцій, всіх театрів, літературних і наукових товариств, українських і російських, делегати від різних міст з України. Найяскравішим моментом на цьому засіданні була промова делегатки від київського українського громадянства Л. О. Яновської. Як відомо шевченківські свята на Україні 1911 року були заборонені, а в Києві були поставлені від адміністрації такі тяжкі і образливі умови, що Кияни, які довгий час напружено готувались до свят, примушені були відмовитись од святкування пам'яті Великого Кобзаря. Промова Л. О. Яновської, в якій вона з великим піднесенням з'ясувала трагедію Українців, що не мають навіть змоги святкувати пам'ять свого геніального поета-революціонера, викликала серед присутніх велике обурення

й Т. О. було зроблено овацію, що разом з тим була демонстрацією проти ганебного ставлення царату до українського народу, і висловлено співчуття Києву і всій Україні.

На вечірньому засіданню, в так званій «академії», було зачитано кілька доповідів про Шевченка.

Ф. Є. прочитав інтересну доповідь на тему: «Значіння Шевченка серед поетів Слов'янства». Біля двох годин читав Ф. Є. і вся аудиторія, що мала не менше, як тисячу чоловік, з великим захопленням і увагою слухала його блискучу промову. Шевченка Ф. Є. не тільки любив, але знав його твори досконально, знав багато з них на пам'ять. Читаючи свою доповідь Ф. Є. наводив багато цитат з творів Шевченка на пам'ять, бо при собі він, читаючи свої лекції, ніколи не мав ніяких записок, заміток або книжок.

Були ще зачитані такі доклади: О. П. Новицького, «Шевченко як художник» і Калішевського, «Мотиви поезії Шевченка». 5 березня 1911 року була остання частина ювілейного програму—вистава й концерт. Виставлено було «Назара Стодолю». У виставі грали актори, що спеціально прибули з Києва: М. К. Садовський, С. В. Тобілевич, М. Є. Малиш-Федорець і М. В. Корольчук. В концерті брали участь найкращі артисти московських театрів, між ними: Нежданова, Балановська, Єрмоленко-Южина, Донець, Павловський. На це свято було спеціально запрошено М. В. Лисенка, що прибув до Москви, виступив на концерті з своїми творами, а також сам акомпанував деяким артистам. Публіка, що її було на виставі понад три тисячі, з великим ентузіазмом зустрічала виконавців і зробила овацію М. В. Лисенкові. М. В. тоді прожив у Москві кілька днів, зустрічався з артистами, музикантами й письменниками, що всі до нього ставились з глибокою пошаною й повагою, а для Українців перебування Лисенка у Москві було справжнім святом. Надзвичайно сердечними і щирими були також зустрічі Лисенка з акад. Коршем.

Як і 1911 року, Українці в Москві почали готуватися до ювілейних свят пам'яті Шевченка 1914 року з нагоди століття з дня народження поета. Вже в жовтні 1913 року відбулось кілька нарад членів старого комітету. За пропозицією голови цього комітету Ф. Є. Корша 3-го листопада 1913 року відбулось перше засідання комітету, до якого, окрім старих членів, було запрошено ще арт. Малого театру Максимова, композитора Підгорецького, артиста Скубу, проф. Пічету та інших. Обрано було також комісії: літературну, музичну та хорову. Головою комітету знову одноголосно було обрано Ф. Є., що в той же час був і членом літературної комісії, та не зважаючи на свою хворість, що тоді набирала вже загрозливого характеру, брав активну участь у справах комітету й літературної комісії. Загальну програму свят було намічено майже таку саму, як і 1911 року; прочитати лекції запрошено було на свята проф. Овсянико-Куліковського й Сакуліна. Мав читати доповідь і Ф. Є.

Підготовча праця йшла повним темпом з осені 1913 року й майже до самих свят, але за кілька днів до 26-го лютого 1914 р., коли було вже пророблено велику роботу й все вже було підготовлено до святкування, виявилось, що на Україні утворилась така атмосфера, що в більшій частині України і в самому Києві шевченківські свята не зможуть відбутись.

Століття з дня народження Шевченка викликало скрізь по Україні живий відгук, і мало не по всіх містах і по багатьох селах почали готуватись до урочистого святкування пам'яті Великого Кобзаря. Але як тільки з'ясувались величезні розміри того руху, темні сили почали свою ганебну роботу. Кампанію проти шевченківських свят і взагалі проти українства почала чорносотенна київська газета «Київ», що саме з початку 1914 року стала виходити. Цю кампанію підхопили інші чорносо-

тенні органи преси по всіх містах України, і почалась біля цього питання якась скажена бакханалія. Царський уряд, що добре прислухався до викриків цієї преси, з свого боку почав вживати вже дійсних, реальних заходів проти шевченківських свят. Адміністрація на місцях стала робити всякі перешкоди міським думах, земствам і громадським організаціям, що почали вже активну роботу в цій справі. Міністр внутрішніх справ Маклаков розіслав губернаторам і градоначальникам обіжники, що наказували заборонити публічне вшанування «малоросійського писателя Шевченка», називати його іменем шкільні заклади і вулиці і таке інше. Синод вживав тих самих заходів по своїй лінії і навіть забороняв духовництву служити панахиди. Шкільна адміністрація (куратори шкільних округ) заборонили свята по всіх школах, словом утворився єдиний чорносотенний фронт. Ця бакханалія не могла пройти навіть мимо 4-ої Державної Думи: з ініціативи трудовиків було внесено спішного «запроса» з приводу заборони вшанування пам'яті Шевченка. До «запросу» приєдналися не тільки кадети, а навіть і октябристи, що голосували за спішність.

С.-демократи внесли з свого боку «запрос» про переслідування українських просвітніх організацій. Але не зважаючи на це, майже по всіх містах України свята не відбулись. Перед самими святами почались ще арешти серед Українців, особливо серед студентської молоді. Наслідком всіх цих заходів уряду явились великі демонстрації в Києві, Харкові і Петербурзі. 25-го лютого 1914 р. в Києві відбулась величезна демонстрація, в якій брали участь тисячі студентів і широкі маси населення. Все місто було переповнено поліцією, козаками і військом і нагадувало озброєний табор. Поліція й військо розганяли демонстрантів, били їх і арештовували. Такі самі події відбувались і по інших містах. 26-го лютого демонстрація в Києві відбулась знову, в ній брали участь 600 робітників «Южно-Русского Заводу», що застрайкували і співаючи революційних пісень теж вийшли на вулиці міста.

За кілька день до початку шевченківських свят було скликано екстрене засідання комітету, на якому були присутні всі його члени, окрім акад. Корша, що був тоді хворий і не міг прибути, а також всі активні елементи українських організацій в Москві. Було поставлено питання: чи можуть Українці в Москві улаштувати свята пам'яті Шевченка в той час, коли вся майже Україна примушена мовчати. З приводу цього виникли гарячі дебати, що затяглись до другої години ночі, але кінець-кінцем значною більшістю присутніх вирішено було від святкування в Москві відмовитись в знак протесту проти заборони на Україні. І свята в Москві не відбулись.

Пригадую, що на другий день після цього засідання я одвідав Ф. Є. і розказав йому про все, що робилось на засіданні комітету. Ф. Є. вислухавши мене не вагаючись, заявив, що він цілком приєднується до тих, що відмовились від святкування, що за таких умов нам не слід святкувати в Москві, коли це заборонено на Україні.

Вся поступова російська преса в ці ювілейні дні умістила багато матеріалів щодо життя й творчості великого поета. І статтю акад. Корша «Т. Г. Шевченко» було надруковано в «Русских Ведомостях», її було присвячено оцінці літературного й громадського значіння поета.

Коли почалась війна й царський уряд почав проводити в окупованій тоді російським військом Галичині свою ганебну русифікаторську політику, винищуючи все українське, висилаючи тисячами Українців з Галичини до центральних губернь і Сибіру, коли в Галичині почали хазяйнувати місцеві чорносотенці й агенти царського уряду, москвофіли, Ф. Є. дуже тяжко переживав ці події, обурювався цією безглуздою політикою. Я пригадую, що в Москві тоді «галицьке» питання стало дуже

модним, скрізь про нього говорили, преса теж часто містила статті про Галичину. Звичайно, що величезна більшість навіть найбільш освічених представників російської інтелігенції зовсім не знайома була з історичним минулим Галичини, з її сучасним економічним, культурним і політичним становищем; в головах у них була велика плутанина, окрім того, тоді мало не вся російська інтелігенція була захоплена патріотизмом, ненавистю до Німців і горіла бажанням перемогти їх і цілковито розгромити.

В ті часи (1914 рік) відбувались засідання в «Товаристві Слов'янської Культури», де обговорювалось «галицьке» питання, а разом і українське в цілому. Окрім того в помешканні відомого московського адвоката Поляка А. Р. Ледніцького часто відбувались закриті збори, на яких були присутні Українці, Поляки і представники московської інтелігенції—професори, письменники, літератори. На цих зборах теж обговорювалось українське питання, а також питання, що були зв'язані з війною. Ф. Є. виступав завжди в «Товаристві Слов'янської Культури», а іноді і на зборах у Ледніцького. Його авторитетне слово в українських справах розвіювало зразу ті непорозуміння, що існували в деяких колах громадянства, або у поодиноких людей. Ф. Є. завжди виступав нелицемірним і щирим другом Українців, боронив їх від наклепів ворогів і глибоко одкривав всю суть питання перед слухачами.

Пригадую ще один випадок, коли в «Товариство Слов'янської Культури» з'явилися галицькі москвофіли, казали свої звичайні промови про єдність «руського народу», про «руское население» Галичини і т. д. Звичайно, що Українці дали їм належну одсіч, розбивали їх нікчемні теорії. Але справа повернулася на гірше, коли москвофіли на чолі з їхнім лідером Дудикевичем почали вживати енергійних заходів, до вступу в «Товариство Слов'янської Культури». Оскільки в цьому Товаристві було досить непевних елементів, що могли мобілізувати свої сили і провести москвофілів у Товариство, виникала небезпека, й треба було не допустити цього.

Були мобілізовані всі українські сили, а також особи, що так або інакше розуміли Українців, і спільними силами питання це було вирішено більшістю не на користь москвофілів. Ф. Є. і тут допоміг нам, бо в рішучий момент теж виступив проти них і його авторитетне слово звичайно, мало велике значіння. До останніх часів свого життя акад. Корш вірно й щиро служив інтересам українського народу, віддаючи йому значну частину свого розуму, великого знання й величезної ерудиції. Його ясний розум, великий дух не згасали до останнього моменту його життя, але фізичні сили падали з кожним днем, здоров'я його підупадало помітно для близьких йому людей. Листопад і грудень 1914 року Ф. Є. примушений вже був пролежати в ліжку; в кінці грудня він став почувати себе краще и почав навіть ходити, але далі хворість взяла своє, серце не витримало й 16-го лютого 1915 року не стало «друга українського народу», як вже звикли всі називати акад. Корша. Я бував у нього майже до останніх днів його життя. Ф. Є. до останньої хвилини цікавився військовими подіями, громадськими, науковими і літературними справами, розпитував нас про наші справи, цікавився журналом «Украинская Жизнь», роботою української секції. Коли Ф. Є. був уже в лікарні, де він і помер, до нього майже не допускали одвідувачів, бо це зле впливало на стан його здоров'я, але нас було 2—3 чоловіка Українців, що мали доступ до хворого, і він завжди радо й привітно зустрічав нас. Пригадую, що у нього на столику біля ліжка лежав Кобзар Шевченка, якого він, вже зовсім хворий, перечитував, знаючи його майже всього на пам'ять, так він любив його.

Смерть акад. Корша викликала надзвичайний сум в широких громадах України*, липень—серпень—8.

мадських і наукових колах, але особливо гостро відчували цю велику втрату Українці, серед яких ім'я акад. Корша користувалось виключною повагою. Вся українська колонія в Москві—її літературні, громадські і студентські організації чуло відгукнулись на смерть Ф. Є. На панахидах і похороні були присутні майже всі свідомі і активні Українці, що перебували на той час у Москві, були всі студенти і курсисти, що були розкидані по вищих школах Москви. Всі відчували незамінну втрату, що зазнав український народ, і всі як один з'явилися, щоб востаннє попрощатись з своїм другом і оборонцем. Ті ж почуття викликала смерть акад. Корша й по всій Україні. Родина небіжчика, редакції «Русских Ведомостей» і «Украинской Жизни» одержали силу листів і телеграм зо всіх кінців України, в яких висловлювали глибокий жаль і оплакували смерть академіка Корша, щирого й непохитнього друга українського народу.

Подав *Зиновій Моргуліс*.

Ізидор Шараневич і його історичне діло.

(З нагоди 100-ліття народження).

16 лютого 1929 р. минуло 100 літ, як народився на світ пам'ятний в українській історіографії, визначний громадський і культурний діяч Галичини другої половини XIX ст. Ізидор Шараневич.

Ізидор Шараневич народився 16 лютого 1829 р. в селі Церковній коло Болехова, де його батько Іван був священиком. Освіту свою почав він в народній школі в Дрогобичі та Бережанах, і там же в Бережанах вступив до гімназії, яку й скінчив 1845 р. з відзначенням. 1846 р. вступив до львівського університету на філософічний відділ, а 1848 р. перейшов на богословський відділ у Відні, який закінчив 1851 р. По закінченню богословського відділу Шараневич не висвятився, а пішов докінчувати філософію і 1855 р. склав іспита на гімназіяльного викладача історії, та української мови й літератури. У Львові Шараневич слухав лекції з української граматики та літератури Якова Головацького, як надзвичайний слухач, і як звичайний слухач викладів проф. Вахгольца з історії та географії, Кернера з класичної філології, та Гльоха з німецької мови. Склавши іспита на викладача, він дістав 1856 р. посаду викладача гімназії в Перемишлі, а 1857 р. в академічній гімназії у Львові. 1863 р. закликано його до комісії видавання шкільних підручників для народніх шкіл; рік після того він склав докторського іспита з філософії. 1871 р. Шараневич звертається до сенату львівського університету, що в той час був ще німецьким, з проханням перевести йому акт габілітації на приватного доцента історії, додаючи свою німецьку розвідку— „Kritische Blicke in die Geschichte der Karpatenvölker im Alterthum und im Mittelalter“, та покликаючись на низку інших праць. Габілітувався тут на доцента краюї історії—«історії території галицької й князівства Володимирського», і при сім його звільнено від обов'язків викладача гімназії. 1872 р. Краківська Академія Наук, зважаючи на його поважні вже тоді наукові заслуги, обрала його своїм дійсним членом. Цього ж таки року професор австрійської історії Реслер переходить зі Львова до Грацу, а на його місце заіменовано Із. Шараневича, як заступника, а 1873 р. звичайним професором австрійської історії на львівськiм університеті. Цю катедру займав аж до 1900 р. до спенсіювання, дійшовши межі дозволеного віку—70-го року життя. За час професорської служби був обраний два рази деканом, але ректора так і не дослужився, хоч належав до найстарших професорів. Викладав по-польськи, бо під той час наступила польонізація університету, а в початках поруч з поль-

ськими лекціями читав також часом спеціальні лекції галицької історії і українською мовою. Треба ще додати, що київський університет іменував його своїм почесним доктором. Як сімдесятилітній старець, на пенсії, мріяв про цілу низку нових історично-археологічних праць, але смерть, що захопила його 8-го грудня 1901 р. від пістряка на штунку, перервала ці заміри.

Приглянемося тепер до його наукової та громадської праці. До цього часу такої оцінки, на жаль, не маємо. Причиною цього були очевидно політичні погляди Шараневича, що не дозволили його біографам зоставитись докладніше над його науковою і громадською діяльністю. Він належав до свідків галицького відродження і брав діяльну участь в галицьким культурним та суспільним життям; але, стоячи в тісних особистих зв'язках з людьми старшої генерації, він опинився в рядах т. зв. староруської партії, що любила покористуватися його ім'ям для фірми. Це була течія більш літературна як політична і різнилася від суто москвофільської в повнім значінню цього слова. Вона бажала затримати старий етимологічний правопис і окремий якийсь книжний «языкъ», зі старими архаїзмами, церковщиною, та задержанням старої назви «Русь» в супереч назві «Україна». На цьому була основана вся суперечка старорусинів з народовцями, до яких вони в дійсності стояли ближче, як до справжніх москвофілів. Іноді і самі москвофіли нападали на старорусинів за їх опортунізм, намагалися втягти їх в ряди суто москвофільської політики, а в гіршому разі були задоволені тим, що старорусини все таки тримаються табору москвофільського, а не народовецького. Староруська партія відзначалась своїм чисто галицьким консерватизмом, заснованим на обстоюванні в політиці єпископату і консисторій; до неї належало переважно старе духовництво. Перебуваючи в тісних персональних зв'язках з людьми цієї партії і займаючи від 1884 р. уряд сеньйора Ставропігійського Інституту старого львівського братства, який теж був в руках старорусинів, залишився в її рядах, хоч де в чому довго не погоджувався з нею, бо ясний зір історика застерігав його від староруської партійної виключності. Акад. М. С. Грушевський так писав про нього з нагоди його смерті: «яко близький знайомий покійного, перед котрим не раз він щиро звірявся, знаю, як щиро інтересувався він новішим культурним розвитком Галичини, не зважаючи на те, під якою партійною маркою він вівся»¹⁾. До 80-х років він навіть старався писати народньою українською мовою, яку пізніше все таки проміняв на «язичіє», роблячи тим уступку своїм союзникам. Але ці хиби в політично-літературних поглядах не зменшують його значіння для української науки взагалі, і для науки західньої України зокрема.

Хоч Ізидор Шараневич був в університеті професором австрійської історії та як вчений працював виключно над історією Галичини, а як трудолюбивий і плідний історик, полишив в історіографії Галичини чималий слід. З 1861 р. до його смерті 1901 р. з під його пера вийшов цілий ряд праць більших і менших в мовах українській, німецькій і польській. А це давало йому марку поважного вченого, хоч до цього часу ніхто з його біографів не підійшов ближче до розбору його праць. Я тільки коротко торкнуся деяких наукових його праць. Його наукова й громадська діяльність чекає ще свого дослідника.

«Исторія Галицко-Володимирской Руси отъ найдавніѣйшихъ временъ до року 1435», це значна праця, що має 458 стор. друку і була досить довго єдиною історією краю, науково обґрунтованою. Вона вийшла 1863 р. у Львові і написана, як каже автор, на підставі джерел, а до 1290 р. він користувався також, як сам зазначає в передмові, працею Дениса Зуб-

¹⁾ „Записки Н. Т-ва“ за 1902, кн. I.

рицького. Історію свою автор починає з V в. до нашої ери від Скитів, яких поділяє на кілька племен, а Скитів-хліборобів автор вважає слов'янського походження. Початок княжого періоду автор датує 862 роком, коли Варяго-Руси під проводом Рюрика прийшли до Новгороду й 866 роком для Києва, коли Аскольд та Дир виправились походом на Царгород. Таким чином автор пише історію так, як це оповідає наш найдавніший літопис. Так само за найдавнішим літописом автор оповідає і про дальші події на Русі, не вдаючись в критику самого літопису, вповні йому довіряючи. Іноді стрічаються оригінальні думки, напр.: загадкове відібрання Галичини від Володислава Опольського Шараневич пояснює тим, що галицькі бояри були незадоволені з панування чужинців у Галичині та ширення латинства, робили конспірації, підтримували Литву й Татар в їх нападах, що знеохотило Володислава і він рішив уступити сам, дістаючи взамін землі Добринську, Бигдоцьку і Гнівковську¹). В тоні історія Шараневича це перш за все історія політичних подій. Згадується також про духівництво та церкви, декілька раз про селянство, але докладно про соціальні верстви, групи, устрій міст, торгівлю, хліборобство, і взагалі про ґрунт, на яким держався тодішній державний лад, автор майже нічого не каже. Та й взагалі у всіх своїх працях автор досліджує історичні факти, але мало спиняється на їх причинах, а це ще краще видно там, де сходяться інтереси різних верств суспільства відповідного часу. За це політичні події висвітлені старанно. Вчений був дитиною свого часу і давав йому те, чого від нього цей час вимагав. Ця праця, як я сказав, досить довго була єдиною приступною, з наукового боку обґрунтованою історією Галицько-Володимирської держави, єдиним добрим підручником. До неї автор використав доволі багатий матеріал, як літописи, чужоземні джерела, акти та літературу, і для свого часу для дослідника був доволі цінний підручник.

Німецька дисертація—*Die Nupatius-Chronik als Quellenbeitrag für österreichischen Geschichte*, що вийшла 1872 р., була найважливішою науковою працею автора з старої історії Галичини. Автор дав багато місця і уваги хронології подій, та зібрав чималий матеріал з польських, німецьких та угорських джерел; на підставі цього матеріалу дуже добре виправляв хронологію Іпатського Кодексу²). Але треба зауважити, що все-таки супроти сеї хронології він був здержливим і деякі помилки старався виправдати, пояснюючи переводом дат з січневого числення на вересневе, змаганнями літописця до прагматизму, а також можливою редукацією дат. Здогади часом занадто штучні, напр., на стор. 42 він висказує здогад, що Андрій Угорський був споріднений через жінку Гертруду, доньку Майсенської княжни, з Романом Галицьким, але акад. М. С. Грушевський висловлює сумнів з цього приводу та вважає, що це було б дуже далеке споріднення³). Але з другої сторони це доказує, що Шараневич не був скупим і сліпим документалістом. Напр., цікаві здогади висказує щодо невідомої нам доньки Андрія Елізабети, старшої від Белі, яка мала бути суженою Данила, і висловлює здогад, що це могла бути Кінга, бо і літописець дає їй таке друге ім'я (Кинека). Так само щодо королівського титулу Данила *regulus* 1236—37 р., він вважає неможливим, бо Данило тоді ще не був королем, хоч *regulus* добрий титул і на князя. Дату Ярославської битви Шараневич ставить 1249 р. замість 1245 р. Але щодо цієї дати, то з нею сталися деякі непорозуміння і в інших істориків; лише акад. М. С. Грушевський докладно її вияснив⁴). Шараневич каже, що Київ за Данила та Льва належав Галицько-Волин-

1) Із. Шараневич, *Історія Гал.-Вол. Русь*, с. 232. 2) „Записки“, I. XVI за 1901 р., кн. III, с. 4. М. Грушевський, *Хронологія подій Галицько-Вол. літописі*. 3) М. Грушевський, *Істор. України-Русь*, т. III, с. 10. 4) М. Грушевський, *Істор. України-Русь*, т. III, с. 74.

ській державі, але акад. М. С. Грушевський висловлює сумнів з приводу цього.

В своїй першій німецькій дисертації *Kritische Blicke in die Geschichte der Karpatenvölker im Alterthum und im Mittelalter* — написаній для досягнення звання приват-доцента краюї історії у львівському університеті 1871 р., Шараневич розповідає про початки заселення Карпат та Чорномор'я, починаючи від найдавніших звісток, які є про чорноморське та карпатське заселення. Автор розглядає всі переміни в цьому розселенню, про які знають документи тодішнього світу, всі переселення і мандрівки, та ті пам'ятки, які вони залишили за собою як могили, руїни, назви місцевостей, замки, вироби заховані в могилах тощо. Навіть ім'я Карпат і Бескидів він виводить без застережень від імени кельтських племен Карпів і Бесів. До цієї праці він використав чималий круг джерел грецьких, латинських та німецьких, на які завжди покликається і наводить їх, та крім того археологічні здобутки науки й її літературу та лінгвістику. Не можна запевнити, що всі джерела були використані і зроблені з них завжди правильні висновки, але треба сказати, що автор зробив і використав все, що тільки можна було в свій час зробити і використати, і для свого часу се була праця дуже цінна. Її дуже високо оцінила краюва шкільна рада і запропонувала для всіх гімназіяльних бібліотек¹⁾. Цю працю автор скоротив і зробив з неї реферат (ще до того як мав її подати як дисертацію) українською мовою, який зачитав на з'їзді учителів у Коломиї 18 липня 1870 р. Реферат цей перекладено й видано польською мовою під заголовком: *Zaczątki słowiańskie u stup Karpat*.

Подібною до попередньої була праця *Ozródłach służących do głębszego rozpania dziejów kraju ojczystego*, де автор старається виложити все більше популярно, піднести значіння історичних місцевостей, та зацікавити ними ширші круги суспільства.

В праці «Исслѣдованіе на полѣ отечественной географіи и исторіи» автор в спосіб навіть досить популярний, іноді з даром белетриста, описує Карпати, подає їх топографію та історію заселення в часах Олександра Великого, та II і III вв. нової ери, в часи мандрівки народів. Тут він перечисляє всі їх мандрівки, що йшли до Карпатських гір зі всіх сторін, та подає шляхи, якими вони ходили через Карпати. Наводить назви деяких місцевостей, що походять ще з часів тих мандрівок, від тимчасових тодішніх господарів Карпат, коротко перечисляє розселення українських племен, оповідає про війни з ними сусідів, напади Русі на Царгород, а далше всю історію Галичини аж до вимертя князівської династії Романовичів, звертаючи головну увагу на ті шляхи, якими пробиралися до Галичини войовничі армії. Це політична історія Галичини, де переважає історична географія. І тут, як і в попередніх працях, автор наводить багатий джерельний матеріал, угорський, польський, латинський, наші літописи та іншу численну літературу. До цього автор додає мапу Галичини, де зазначає «осади, урочища, руїни», докладний опис її місцевостей та давніх шляхів, як торговельних так і воєнних, зазначаючи навіть, хто куди, коли, яким шляхом ішов, з історичними датами. Показує тут найдавніші старі назви місцевостей, навіть незначних, що відомі вже були за княжих часів і тих навіть, що сьогодні зникли безслідно. Це показує, наскільки автор попрацював, вишукуючи всі ці дані, які помістив на мапі, та подав їх історію. Праця й сьогодні ще має значіння для дослідника історії давньої Галичини.

В праці „*Rys wewnętrznych stosunków Galicyi wschodniej w drugiej połowie XV w.*“, що вийшла 1869 р., автор використав головню недрукований актовий матеріал. З інших праць слід згадати такі праці: *Rządy Władysława Opolskiego na Rusi* (1864), *Старинный путь русско-угорский*

¹⁾ Временник Ставроп. Института за 1903 р., с. 190.

черезь Карпати и руско-польській черезь Сянь и Вислу (1860), *O latopisach i kronikach ruskich i rusko-litewskich XV i XVI w.*; Географическо - историческіи статіи; Памятники галицко-русской старины въ изображеніяхъ; Згадка про Пльснеско, Князь Юрій Белзскій, *Ormianie na Rusi, Ostgalizien im Jahre 1450—500*; О угорскихъ Русинахъ та ін.

Зокрема слід відзначити цілу низку праць з історії церкви та духівництва XVI—XVIII вв.; це цінні монографії, без яких не може обійтись дослідник релігійного життя тих часів. Докладно автор спинається на церковній унії, досліджує права і матеріальне становище світського духівництва. Окрему працю присвятив дотаціям української церкви, де поділяє її бенефіції на десять родів, подає їх історичний розвиток та джерела до студіювання їх; до цього дає ще обширніші, як сама стаття, пояснення, писане петитом. Це *Rzutoka na beneficje kościoła ruskiego za czasów Rzeczypospolitej polskiej pod względem historyi, przedewszystkiem o stosunku świeckiego duchowieństwa ruskiego w Galicyi w tym okresie*. Дальше заслуговують уваги такі праці: *Sprawy kościelne na Rusi za Kazimierza W.* (1863); *Patryarchat wschodni wobec kościoła ruskiego i Rzeczypospolitej Polskiej* (1879), Церковна унія на Русі и вплив на зміну общественного положенія міського руского духовенства (1896), і теж по-польськи—*Kościelna unia na Rusi i wpływ jej na zmianę społecznego stanowiska świeckiego duchowieństwa ruskiego* (1899), Іосифъ Шумлянскій рускій єпископъ Львовскій отъ 1667 до 1708 г. (1896), Митрополитъ Афанасій-Антоній Шептицькій (1900), Съ галицко-русской общественной исторіи, Древніи церкви и монастыри, фундаціи и фундаторы техъ же и древніи фамилии священническіи (1897).

Після того, як Шараневич став консерватором пам'яток старины в східній Галичині, він взявся дуже енергічно до археології, і залпшиив неабияку пам'ять своїми численними розвідками і розкопами. 1882 р. почав розкопи на території старого Галича і вів їх цілий ряд літ, а також розкопи старих поганських і християнських могил. У наслідок цього появилася новий ряд праць, особливо про Галич. Праці з цієї ділянки старанно оброблені, автор дав докладні описи розкопів та наукове обґрунтування. В праці „*O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885*“ автор знайомить нас з розкопами в селі Залукві під Галичем, та в Крилосі, що недалеко від нього, де найдено фундаменти княжих церков, галицької брами старого шляху, та камінну домовину. Домовину цю оглядав 1885 р. на місці В. Б. Антонович, який дуже цікавився археологічними розкопами і був у живих зносинах з Шараневичем. Антонович вважав домовину повторенням домовини київського великого князя Ярослава, що перебуває в Софійському соборі. Автор дає великі екскурси до історичних джерел для того, щоб дати докази існування цієї чи іншої церкви, та пізнішої переміни її в костел. Крім того дає описи розкопаних похоронних могил в Чагрові, Луньові, Двориськах, Вікторовському лісі, Плісниську. Продовженням цієї праці була стаття „*Памятки галицко-русской старины въ изображеніяхъ*“. Цю серію поповнює праця „*Старорускій княжій городъ Галичъ*“, в якій автор старався подати місце старого княжого Галича. Тоді як інші історики виводять назву Галича від Галатів, племені кельтського походження, Шараневич виводить від старослов'янського слова „галъ“, цебто чорний. Для підтримання свого твердження про місце старого Галича автор притягає п'ять родів джерел, які розглядає по черзі з широкими коментарями: 1) позісталі руїни, 2) топографічна номенклятура з катастральних мап, 3) історично-топографічна номенклятура в історичних пам'ятках 4), положення церков давніших і теперішніх, 5) свідочтва сучасних і пізніших літописців.

Розкопи на руїнах старого Галича викликали велику дискусію, створили багату літературу в шуканні за старим Галичем та створили Шараневичеві прихильників та противників. У дискусії брали участь Луцкевич, Захарієвич, Земенцький, Іловайський, Чоловський та інші дослідники. Через те доводилося Шараневичеві задумуватись, а розкопи археологічні змінювали не раз давні погляди, хоча остаточно місця старого Галича Шараневич так і не визначив; сюди належать такі його праці: *Trzy opisy historyczne staroksiążącego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882*, *Археологические предметы, открытые на мѣстѣ старокняжого города Галича, На которомъ мѣстѣ стоялъ городъ Галичъ, Plan robót w celu odszukania starodawnych budowli lub innych pomników w Załukwi, Haliczu i na Kryłosie*, *Извѣстie о результатахъ изслѣдованныхъ раскопокъ въ рубежахъ древне-княжеского города Галича, предпринятыхъ в г.г. 1886—1887*, *Die Franciskanerkirche in Halicz*. В останніх роках життя займався Ш. також нахідками в брідській околиці: *Smentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku w powiecie Brockim (1898)* та *Das grosse prähistorische Gräberfeld in Czechu, Brodyer Bezirk, in Galizien (1901)*.

Археологічні розкопи викликали в Галичині велике зацікавлення археологією, у наслідок чого було скликано з'їзд археологів до Львова 1885 р., та улаштовано першу українсько-польську археологічну виставку в залах львівського політехнічного інституту. Початок до цього зробили проф. Із. Шараневич та Войтїх Дідушицький.

Пізніше, 1888 р. Шараневич разом з А. Петрушевичем з великим старанням улаштував виставку старовинних пам'яток в Ставропігії у Львові, що викликало велике зацікавлення в науковому світі. В цій виставці приймав участь і В. Б. Антонович. Він надіслав на цю виставку речі з розкопів в районі Дністра та нижнього Дніпра, які Шараневич описав у праці „Пам'ятники галицко-руської старини въ изображеніях, часть 1“¹⁾. Сам Із. Шараневич виготовив опис виставки під заголовком— „Каталогъ археологическо-библиографической выставки въ Ставропігійскомъ Институтѣ, открытой 28 сент. (10 окт.) 1888 г., закрытой 16 февр. 1889 г. и опись фотографически снятыхъ предметовъ изъ той же выставки“. Ця виставка була починком до заснування спеціального музею старовини при Ставропігії 1889 р., що став першим українським археологічним музеєм в Галичині. Шараневич піклувався про музей до самої смерті і зробив з нього дуже цінне джерело для досліду культурної історії Галичини. При Ставропігії заснував Шараневич і архів. Все це, і музей і архів, за часи війни вивезені, повернені останніми часами до рук польського уряду і мабуть пройде немалий час, коли це знов стане приступним для дослідників.

Замилування до старовини в Шараневича було вродженою прикметою, другою його природою, що виявилася в його працях, а особливо з 1877 р., коли його було іменовано консерватором пам'яток старовини. Найбільше завдячує йому княжа метрополія—Галич, як ні одному з своїх давніших і пізніших дослідників. Другою улюбленою сферою його роботи було Львівське братство. Як довголітній сеньйор його, з 1882 р. аж до смерті, Шараневич присвятив йому низку праць

¹⁾ В. Б. Антонович був у живих зносинах з Шараневичем і правдоподібно міг з ним листуватись, чим цікавився також акад. М. С. Грушевський. Але проф. Ізидор Громницький, старший з родини пок. Шараневича, в листі до Мих. Сергіївча Грушевського від 14 березня 1929 р. повідомив, що листів не найшов і висловив здогад, що їх могли вивезти з Народнього Дому, куди їх передала родина через проф. Свищуна, до Ростова підчас відходу російських військ, а зараз вони правдоподібно у Варшаві. Можливо, що скоро вдасться знайти це листування, яке може роз'яснити ще не одно питання в зносинах Галичан з Наддніпрянцями.

де висвітлював його історію та давав біографії визначніших її членів у різні часи. Важніші праці, що присвятив він Ставропігії, такі: *Diplomata Statutaria*, Ставропігійская церковь Успенія въ Львовѣ (1888), Первые члены Ставропігійского Братства и ихъ дѣятельность отъ г. 1586—1609 (1896), Н. Красовский, старѣйшина Ставропігійского Братства въ 1730—1751 г. (1895), Важнѣйшіе тестаментарные легаты Ставропігійского Братства во Львовѣ і т. ін. Йому ж завдячуємо видання *Monumenta confraternitatis Stauropigianaе*, виконане проф. Мильковичем.

Із. Шараневич робив також спроби дослідити старий княжий Львів, але, як видно, вже не з таким замишуванням, і його гіпотези про первопочини Львова та його первісну топографію, не встояли під ударами пізнішої наукової критики. Та проте його праці не втратили вартости в розвитку львовознавства.

З цього циклу маємо такі його праці: Стародавний Львовъ отъ р. 1250—1350 (1860); Где стоялъ первѣсный Львовъ; Высокий замокъ во Львовѣ; Которая съ горъ была горою Льва; Братства при церквахъ города Львова въ XVI и XVII ст.

Але Із. Шараневич не обмежувався лише науковими та культурними справами, а брав також живу участь в громадському житті. Найвизначніший факт належить до 1880-тих років, коли Рим доручив єзуїтам перевести реформу василіянських монастирів; тоді се дуже схвилювало галицьке громадянство і на вічу у Львові воно рішуче запротестувало проти впровадження єзуїтів до Добромиля, та рішило передати цей протест через окрему делегацію. До складу цієї делегації ввійшли: Ом. Огоновський, Вл. Федорович, М. Димет та Із. Шараневич. 1885 р. делегація поїхала до Відня, де на авдієнції в цісаря Шараневич виголосив промову. Крім того під псевдонімом І. Івановича написав на німецькій мові окрему статтю п. з. *Uber die historische Bedeutung des Basilianer-Ordens in Galizien*. Цей його виступ був актом чималої горожанської відваги для лояльного професора і члена католицької церкви, нагороженого папським хрестом *Pro Ecclesia et Pontifice*.

Біографи його згадують також, що він, коли був радником м. Львова в 1890-их рр., 25 травня 1893 р. на засіданні ради поставив внесення в справі Піскової гори, недалеко гори Високого Замку, що давніше називалася „Горою Льва“. Гору цю власники вже від кількох літ розкопували на пісок і в такому ході її зовсім розкопали б. Зважаючи на це, він вносив пропозицію, щоб Рада міста доручила магістратові припинити розкопувати гору, а місто повинно постаратися цю гору викупити від її власників. Мотивував він це тим, що Піскова Гора має історичне значіння, тому що вона мала назву „Гора Льва“, та крім того усі види міста Львова подають нам Високий Замок з цєю горою, а ще крім того про неї є згадка в старих літописях. Але ця пропозиція Шараневича не пройшла, гору місто не викупило, і вона розкопується до сьогоднішнього дня¹⁾.

Все це, розуміється, не може йти в порівнянні з його чисто науковими заслугами, якими він трівко записав своє ім'я в історії української науки взагалі, і спеціально історіографії Галичини.

Подав *Остан Павлик*.

¹⁾ І. К—ий, Ізидор Шараневич, „Нова Зоря“ за 1929 р., ч. 8.

Критика, звідомлення, обговорення.

Сковорода в західній літературі.

Проминуло оце якраз сто років з того часу, як зроблено першу спробу ознайомити Захід зі Сковородою. Саме 1828-го року в *Bulletin du Nord* (т. III, зошити 10 та 11, вересень, сс. 149—156, 240—275) з'явилася стаття „Grégoire Savitsch Skovoroda, philosophe de l'Ukraine“. Це був переклад статті І. Снегірьова: „Украинский философ Гр. Сав. Сковорода“, вміщеної п'ять років перед тим в „Отечественных Зап.“ (1823, ч. XVI, № 42, сс. 96—106; № 43, сс. 249—263). Перекладач сховав себе під скороченням „М. М.“. На думку Г. Данилевського ім'я цього перекладача Hippolite Maselet (ак. Д. Багалій, Г. Сковорода, 1926, с. 379; Г. Данилевський, *Укр. Стар.*, с. 93). Праця І. Снегірьова була перша спроба наукового дослідження над Г. Сковородою і тим цікавіше, що вона вийшла також і французькою мовою. Ширшу спробу в цьому ж напрямі хотів здійснити, а може й здійснив, Олександр Хіджеу. Принаймні друкуючи свою статтю про Г. Сковороду в „Телескопі“ 1835 року (XXVI, сс. 1—42, 151—178), він зазначає в примітці, що вона є лише короткий витяг з великої його праці, писаної німецькою мовою за широким пляном: *Gregor Skovoroda's Lebenswandel und Wirkungskreis, oder historisch kritische Würdigung seiner Schriften, als Beitrag zu einer Geschichte der slavischen Volksweisheit. In Briefen an Joh. Jos. Görres*¹⁾, professor an der Universität zu München (Д. Багалій, *Соч. Г. С. Сков.*, 1894, XVII). Оскільки досі відомо, цю німецьку працю не було надруковано. Можна навіть мати сумнів, чи було її дійсно всю написано німецькою мовою. О. Хіджеу—інакше „Хиджець або Гиджець, як згодом департамент герольдії змінив йому прізвище“ (В. Срезневський, *Про збирачів укр. пісень з гуртка І. Срезневського на початку 1830-х років*, „Зап. іст.-філ. від. УАН“, кв. XIII—XIV, с. 78)—з походження Молдованин з Басарабії, на початку 1830-х років був близький до гуртка І. Срезневського і звідси, певне, набув інтересу до України, зокрема до Г. Сковорода. Біля 1832 р. він поїхав за кордон і три роки слухав лекції в Мюнхені та в Гайдельберзі. Отже, безумовно він був особисто знайомий з Герресом²⁾. З-за кордону він повернувся біля 1835 року, і того ж року вийшла його російська стаття про Сковороду (іб., сс. 78—79). Що матеріяли до неї він зібрав ще раніше, видно з того, що ще 1831 року він надрукував у тому ж „Телескопі“ три пісні Сковорода (Д. Багалій, *Соч. Сков.*, 1894, с. IX), а 1833 р. в „Одеському Вісникові“ (№ 57) статтю „Сократ и Сковорода“. Все це став дуже ймовірним, що німецьку працю Хіджеця таки було написано і може вона лежить в архівах рукописів Йосипа Герреса. Її інтерес надто великий, бо російська стаття Хіджеця, що

¹⁾ Відомий німецький громадський діяч, історик (1776—1848).

²⁾ Став за професора історії в Мюнхені з 1827 р.

має бути її скороченням, подає багато важливих і невідомих, але й сумнівних даних, особливо щодо не знайдених творів Сковороди.

В „Червоному Шляху“ за 1923 рік, ч. I в замітці „Легенда про Сковороду“ (сс. 226—227) я вказав на невеличку статтю про нього у словникові „Grand Dictionnaire Universel du XIX siècle par Pierre Larousse“ (Paris, 1865—1876 p., sub voce). Зупинятись на ній зараз не буду, бо вона вже ввійшла до наукового обігу, хоч переповнено її вигадками, але все ж увагу наукових дослідувачів зацікавила в ній одна звістка, а саме, ніби Сковорода в закордонній своїй мандрівці відвідав також Галле й слухав там Вольфа (ак. Д. Баг., Г. Сковор., 1926, с. 43; Dr. D. Oljančyn, H. Skoworoda, 1928, сс. 27, 145, 151).

Хронологічно за статтею словника Лярусса слід поставити замітку (?) 1875 року: Wasiltschikoff A., H. S. Skoworoda у „Liste Alphabetique des Portraits Russes“ (СПБ), що про неї я знаю лише з бібліографічної вказівки д-ра Д. Оляничина (op. cit., с. 143). Менш-більш випадкові згадки про Сковороду трапляються в працях західними мовами, присвячених або оглядові цілої російської філософії, або зокрема Володимиру Соловйову, в зв'язку з переказом, ніби Сковорода був його предком з боку матері, що була Українка з походження. За д-ром Д. Оляничиним (op. cit., сс. 165—166) зазначу такі статті: J. Kolabowsky, Die Philosophie in Russland („Zeitschr. für Philosophie und philosophische Kritik“, Leipzig, 1894, т. 104, с. 58). Тут „мудрець з України“ оголошується першим російським філософом. F. Stegun, Wladimir Solowjew („Zeitschr. für Philos. und philos. Kritik“, Leipz., 1910, т. 138, сс. 246—247), де подано вищезгаданого родинного переказа Соловйових про Сковороду¹⁾ й автор вказує також і на внутрішню подібність обох філософів. Про той же переказ згадує Th. Massaryk, Zur russischen Geschichts und Religionsphilosophie (Jena, 1913, т. II, с. 225).

З праць загального характеру вкажу ще на Dr. Friedrich'a Ueberweg'a, Grundriss der Geschichte der Philosophie, де в новішому виданні (вид. II, 1916 р.?) є замітка про Г. Сковороду. Про неї згадує П. Прокоф'єв в „Современних Записках“ (Париж, 1926, XXIX) в рецензії на працю ак. Д. Багалія, Г. Сковорода, 1926 р.

Чеська стаття лектора російської мови в празькому університеті Карола Štěpánека в словнику „Ilustrovaná Encyclopedie obecných vědomostí“ (видавець J. Otto у Празі, т. 23, 1905 р. sub. voce) подає досить докладний нарис усталених фактів щодо життя та творів Г. Сковороди. Не даючи нічого нового з погляду дослідчого, вона сумлінно знайомить зі Сковородою чеського читача.

Не можна того ж сказати про статтю: Dr. Marie von Besobrasof in St. Petersburg, Gregor Skovoroda, ein Philosoph der Ukraine, 1722—1794, („Archiv für Geschichte der Philosophie, herausgegeben von L. Stein.“, Berl., B. XXVI, Neue Folge, B. XIX, 1913, на обгортці—1912, сс. 196—207), що є першою ширшою працею про Сковороду німецькою мовою.

Важко знайти слова, щоб ними почати оповідати про Г. Сковороду німецькому читачеві, що властиво досі нічого не знав про українського філософа. Авторка починає так:—„Світ ловив мене, не вловив“ (напис на могилі). Щасливі ті, що не хочуть брати участі в усій сукупності життя—його різноманітності та пишності, ті, що вміють ставити межі самим собі й сприймати життя в його глибині. Щасливі правдиві філософи, що до них безсумнівно належить український

¹⁾ Про те, що Г. Сковорода був предком В. Соловйова, є ще у словнику Брокг. Ефрон., 1910, СПБ., с. 785. Стаття належить К. Арсеньєву.

мудрець Сковорода". Після цих слів М. Безобразова, досить несподівано, але влучно вказавши на принцип, що не кожна подібність визначає позичення, підкреслює оригінальність та первісність („елементарність“) Сковороди. Все це, певно, розраховано саме на німецького читача філософського журналу, з його нахилом думати, що мовляв, нічого порядного чи бодай оригінального не може бути з якоїсь там України. В дальшому авторка коротко характеризує Сковороду, яко філософа, розповідає дещо з його життєпису, каже про його твори та, врешті, робить спробу ширшого викладу його світогляду й цим усім вона досить добре зацікавлює німецького читача та зміцнює в нього вражіння від вступних слів своєї статті¹⁾. Одначе, якщо підійти до праці з суто науковою оцінкою, вона видається зложеною похапцем та без належної уваги до важливої теми. Зауваження, зроблені до неї, між іншим стосувались одного місця, де говориться, ніби Сковорода, мандруючи за кордоном 1775 року, сам був у Лозанні й там зазнав знайомства з Данилом Майнгардом, причому учень його М. Ковалінський відвідав цього Майнгарда ще перед тим, саме 1773 року. „Видобути щось докладніше про цю знайомість,—каже Безобразова, а також і про перебування Г. Сковороди в Канта, мені не пощастило“. Говорити про фантастичність цього місця зайва річ, хочби вже тому, що Сковорода 1775 року за кордон не мандрував і взагалі Д. Майнгарда ніколи ввічі не бачив, як це прямо сказано в життєпису, писаному М. Ковалінським. На цьому місці статті Безобразової зупиняється рецензія в „Ілюстрованій Україні“ за 1913 р., ч. 9, сс. 4—5²⁾ та д-р Д. Олянич, що рішуче відкидає цю легенду (ор. cit., с. 27), схилиючись проте сам до досить непевних, хоч і цікавих теорій щодо закордонної мандрівки Сковороди. „Шляхи його мандрівок,—каже він, були тодішні торговельні шляхи, що вели від Києва через Варшаву або Краків на Шльонск, Торн, Гданськ тощо, якими з України вивозили не лише поташ, але й пшеницю, скотину й інше майно“ (ib., с. 27). В примітці (с. 151) він посилається на свій бібліографічний покажчик в тій же книзі (сс. 126—140) та на невикористані джерела про господарче життя України, що їх дають пруські державні архіви в Берліні (R. VII. 108. „Acta in Sachen einiger ukrainischen Kaufleute aus Starodub.“), Гданську та Кенігсберзі“. Одначе, дані ці, дуже цікаві для історії України, на мою думку, не стосуються Г. Сковороди.

Але крім цього непевного місця, у М. Безобразової у викладі даних з життя Сковороди (про цілу біографію вони не дають уяви) чувається якась недоробленість, непевність. От ряд недостатніх, непевних, або й хибних місць з її статті: 1) „Сковорода любив свою Дніпрову батьківщину („Dniereg-Heimat)“. Чувається, що авторка пригадує щось про любов Сковороди до України (в теперішньому значінні цього слова), але ж відомо, що Сковорода любив саме Слобожанщину, що її він звав Україною, й мав певну нелюбов саме до Полтавщини. Отже, вираз Днірова батьківщина вносять плутанину в справу. 2) Говорить Безобразова, що Сковорода звав себе „селянський батіг“ (Bauernpreitsche) і свої повчання „селянська тканина“ (Bauerngevebe). Звідки це—не можу пригадати. 3) Замість назвати славу Київську Академію, або навіть розповісти про її історичне значіння М. Безобразова каже просто, що Сковорода вчився „в одній духовній школі Києва“. 4) З тексту можна зрозуміти, що Сковорода спершу був у харківському й потім у переяславському колеґіумі, причому

¹⁾ Цікаво було б проглянути відгуки німецьких рецензій на цей том „Архіву“.

²⁾ На цю рецензію, як і на саму статтю М. Безобразової вперше вказав мені П. І. Тиховський, за що приношу йому щире подяку.

„двічі він ішов з посади через те, що йому наказували взяти чорний й клобук“. 5) В одному місці авторка, наводячи відомий вислів Сковороди, що він почав читати, чи властиво розуміти символічно Біблію лише з 30 років, не дає потрібних пояснень, що може викликати уяву, ніби він дійсно почав учитись з 30 років.

Всі ці місця, скупчені переважно на якійсь одній сторінці, роблять вражіння тієї неохайности в роботі, що її легко було б уникнути, просто тримаючи під рукою текст М. Ковалінського. А так виклад робить вражіння, що авторка статті колись читала про Сковороду й тепер пише по досить давній пам'яті. Можна була б гадати, що статтю написано на випадкове запрошення редакції з Берліна без помічної літератури, але дальший виклад вказує на те, що видання 1894 року в усякому разі в авторки було в руках, як також і інші статті, напр. Зеленогорського. Така сама непевність, як і в життєпису, чувається й у викладі світогляду Сковороди, хоч через розбіжні погляди дослідувачів на цю справу, тут важче вказати на безсумнівні хиби. Вражає на першій сторінці безапеляційна заява, ніби Сковорода був найрішучіший дуаліст, що коли небудь існував; що його дуалізм є витончений спиритуалізм, що, мовляв, „з сутности вічного й відповідного натурі випливає скрайній оптимізм його етики. В неменшій мірі тимчасове, смертне розуміє він скрайньо песимістично“. Одначе, викладаючи далі погляди Сковороди на значіння філософії, його теорію трьох світів, дуалістичного поділу в природі, людині, Біблії, поглядів на „суєвірство“ та „віру“, авторка приходить до висновку, що Сковорода не був таким безоглядним дуалістом, яким він схарактеризований вище, й М. Безобразова природньо починає вбачати непослідованість у поглядах не лише в самого Сковороди, але й в оцінці його світогляду Зеленогорським.

Характеризуючи практичну філософію Сковороди, авторка притягає старе порівняння його з Сократом, і при цьому наводить, правда з застереженням, уривок з апокрифічного твору Сковороди „Софросина, сирѣчь толкованіє на вопросъ: что намъ нужно есть? и на отвѣтъ: Сократа“, — уривок що ним оперував ще Хіждеу. Необережно також посилається вона на Хіждеу, повторюючи з ним, ніби Сковорода визнавав три роди пізнання: індивідуальне, громадське й божественне. Виклад моралі Сковороди, його теорії самопізнання, сродности, щастя виложено коротко, легко й у значній мірі у фразеології самого Сковороди.

В цілому стаття досягає мети, даючи німецькому читачеві попереднє ознайомлення зі Сковородою, проте без систематичного викладу його життєпису, змісту його творів, або його філософії.

Все це ми знаходимо в ґрунтовній новішій праці, що вийшла через п'ятнадцять років після статті Безобразової: „Hryhorij Skovoroda. 1722—1794. Der ukrainische Philosoph des XVIII Jahrhunderts und seine geistig-kulturelle Umwelt, von Dr. Domet Oljancyn. (Berlin-Königsberg, 1928). Вийшла вона в серії Osteuropäische Forschungen. Im Auftrage der Deutschen Gesellschaft zum Studium Osteuropas, herausgegeben von Otto Hoetzsch (Neue Folge/B2). Роки війни й революції зробили своє діло. Україну в Німеччині тепер знають, хоч, правда, в досить туманному вигляді. В усякому разі нею цікавляться. Наслідком цього зацікавлення безумовно й є поява не тільки цієї праці про Сковороду, але й деяких менших, що про них казатиму далі.

Можна з повною певністю сказати, хоч прямо про це ніде в книзі не зазначено, що праця Д. Оляччина про Сковороду є його докторська дисертація, мабуть при Фрідріх-Вільгельмському університеті в Берліні.

В усякому разі автор закінчив цей університет і, як його вихованець, підносить у передмові вагу цієї *alma mater* для своєї освіти й висловлює подяку її професорам, як це ведеться за старою традицією дисертацій на Заході.

Дослід обіймає 168 сторінок. Написано його за широким пляном, що вміщає в собі, крім основної праці над Сковородою, ще й загальний культурно-історичний вступ про Україну від чорноморсько-дунайської доби до XVIII віку. Вступ цей під назвою «Духовно-культурний зміст в житті Руси-України перед Г. Сковородою», правда, невеличкий, всього на 13 сторінок (з примітками), підсилений широкою бібліографією на 14 сторінок (понад 250 назв), що могла б бути за покажчика до цілого курсу історії української культури. Якщо такого роду вступна частина й потрібна була саме для дисертації, то все ж таки, якби праця про Сковороду друкувалась українською мовою, то певно слід було б надрукувати лише те, що стосується XVIII віку та оточення Сковороди. Але в німецькій книзі цей вступ аж надто на місці, зважаючи на слабу ознайомленість німецьких учених з українською культурою та її історією¹⁾. Треба зразу сказати, що цей вступний відділ зроблено за старим зразком. Це видно вже одразу з історичної періодизації автора. Тут старі рямці: «Чорноморська епоха», «Князівська епоха», «Литовсько-русько-польська епоха», врешті «Козацько-гетьманська епоха» та панування «східного царя та імператора» (чомусь у лапках) над Руссю-Україною. Цілий начерк присвячено властиво історії ідеологічних явищ на Україні,—світогляд, освітня справа тощо,—але ув'язки цього всього з загально-історичним процесом немає. Деякі короткі згадки, як от та, що прийняття християнства відбулось «в наслідок династичних зв'язків» (с. 10) вказують, що економічна й соціальна оцінка історичних явищ авторові чужа. В цілому ж начерк при всій своїй стислості яскравий і живий. Правильно, на мою думку, відзначено, що християнська релігія за старокиївської доби ще не зробилась релігією мас, що поганський світогляд продовжував існувати й далі. Одначе, ніяк не можна погодитись з тим, як автор розуміє візантійський вплив. Він бачить його тільки в релігійно-моралістичній сфері, ігноруючи ширший вплив візантійської культури на різні боки життя. Звідси в нього й однобічний погляд на переважно, якщо не виключно, негативний вплив «візантійської догматики». З другого боку вбачати ознаки дальшого існування старої «натуралістичної» релігії в тому, що панували й далі «любов до помсти, до піяцтва та чвар і т. і.»,—значить підходити до питання вже зовсім з недоречного боку. На загальному фоні культурного життя старої доби автор згадує й так званих «філософів» того часу (Іларіона, Смолятича тощо), кажучи, що справжньої філософії за тих часів не існувало. Сказавши далі, що справжня християнізація мас відбулась лише в пізнішу добу, автор переходить до відгуків у нас протестантських ідей, про появу єзуїтів, унію, національно-релігійну боротьбу, брацтва, підносячи особливо високо Острозький Колегіум, зупиняється коротко на педагогічних засобах того часу. Він вказує й на те, що братства були витвором міщанства, що культурний рух оперся згодом на козацтві (Сагайдачний) і набув державного характеру після Богдана Хмельницького. Особливо уважно, як годиться, автор зупиняється на Київській Академії, даючи (почасти в цифрах) виразну характеристику її значіння для тодішнього життя України, так і за межами її. Але він дорікає їй, крім схолястичности науки, ще й тим, що через її «християнський космополітизм» та «універсалізм» вона по-

¹⁾ На доказ цього досить послатись на кумедні непорозуміння про Україну в со-лідній новій праці „*illustrierte völkerkunde*“ за ред. Buschan'a. Див. мою рецензію в Наук. Збірн. Н. Д. Кат. Іст. Укр. Культ., VII, с. 171—175.

шкодила національній справі. На зразок Академії утворюється система Колегіумів—у Вінниці (1634), Кременці (1636), Чернігові (1702), Харкові (1726) та слов'яно-латинських підготовчих шкіл, що були в Переяславі, Білгороді, Полтаві, Курську (1737). Далі говориться про масову народню освіту на Україні XVII—XVIII вв., зокрема в запорізьких землях. Через цілий начерк проходить нахил автора підкреслити культурні зв'язки України з заходом, зокрема, він говорить про поїздки Українців до західних університетів, аж до італійських включно, та про наближення української та західньої культур і не тільки в теології (як гадає (F. Haase в своїй книзі «Die religiöse Psyche des russischen Volkes 1921, Leipzig, Berl., с. 6). Розділ цей кінчається розглядом «філософії та світогляду цієї епохи» (ц. т. XVII—XVIII в.), яку він характеризує як *Nachrenaissance* хоч і з сильною «містичною» традицією. Він зупиняється окремо на трьох представниках цієї «*Nachrenaissance*»: Т. Прокіповичеві, Г. Кониському та Г. Полетиці. Важливі дані вміщено про них і в примітках (с. 148). Шляхів розвитку української філософської думки автор все ж не виклав, зокрема, нема в нього історії українського раціоналізму до Сковороди. Висновок його щодо цього занадто загальний: «Через те що його душа (укр. народу) була наповнена християнсько-етичним почуттям, раціоналістичний та реалістичний момент не міг прокласти собі шлях» (с. 18). Через те, зазначає він врешті, — й Сковорода «сплатив у своїй філософії данину християнсько-етичному та метафізично-містичному світоглядові» (ib.).

Самий дослід про Г. Сковороду розпадається на такі відділи: «Досі відомі характеристики Г. Сковороди», «Життя й діяльність Г. Сковороди», «Короткий огляд змісту його творів», «Виклад його філософії», «Висновки» (ряд окремих питань), «Сковорода в своєму оточенні».

Огляд дотеперішніх характеристик Сковороди, на мою думку, є данина обставинам. Якщо вступний розділ рекомендував читачеві Україну, яко стару культурну країну, то тут треба було викликати увагу до самого Сковороди, без чого читання його життєпису могло не викликати належної уваги. Тут вказано ряд давніших порівнянь Сковороди з античними філософами та філософами заходу, дано перегляд поглядів низки учених, як от акад. Д. Багалій, Ф. Зеленогорський, О. Єфименко, А. Лебедев, Н. Петров і Е. Радлов та вказано на близькість Сковороди до народніх сектарських течій (за Бонч-Бруєвичем). Щодо негативних оцінок Сковороди, та згадана лише відома полеміка початку 60-х років між В. Крестовським та М. Костомаровим. Не називаючи імен, автор зазначає, що «московська» критика напала на філософа, як на витвір схолястики, а українська його захищала. Гадаю, що вважати В. Крестовського за представника російської критики є вже занадто, але з другого боку, шкода, що д-р Д. Оляничин проминув оцінки Ерна та Шпета, не згадавши їх навіть в пізнішому підрозділі спеціально присвяченому відношенню до Сковороди російської критики та філософії.

В основу критичного життєпису Сковороди д-р Оляничин звичайно кладе дані Ковалінського з належними доповненнями з інших джерел. До чисто біографічної канви введено окремі місця, що характеризують і дещо з внутрішнього розвитку Сковороди. Так яскраво схарактеризовано його внутрішню боротьбу в с. Каврай, його прагнення за часу обличення колегіуму й початку мандрівних років. Дуже важливо, що введено до викладу докладне датування та місце написання творів.

Є в життєпису й ряд неточностей та помилок суто фактичного змісту, що почасти не залежали від дослідувача, бо повстали від незнання деяких новознайдених джерел. На погляд д-ра Д. Оляничина Сковорода пробував за кордоном 4½ роки, прибув звідти на Україну 1755 р., в тому ж році вступив до Переяславської семінарії (тут автор пише вже «Колле-

гіум», всупереч тому, що казав на с. 15 у вступному начеркові) і того ж року її покинув (сс. 27, 28). Тим часом, є пісня Сковороди (№ 26), що присвячена Козловичу з приводу приїзду цього єпископа до Переяслава, а це сталося в березні 1753 р. В січні 1754 р. Сковорода був уже в Томарі. (Д. Баг., Г. Сков., 1926 р., сс. 48—49). Причина уходу Сковороди з Переяслава, за д-ром Д. Оляничиним, є не нові його теорії в поезиці, а те, що єпископ хотів, щоб він викладав «без критики церковного життя», а це є, певно, перенесення сюди пізніших харківських відносин. Перебування Сковороди в Харківському Колегіумі д-р Д. Оляничин означає роками: від осені 1759 р. до 1766/67 р. включно, з перервою в 1760/61 році. Під кінець він був у додаткових клясах (сс. 31, 32). Тим часом Сковорода після смерті свого прихильника Йосафа Міткевича залишив колегіум ще 1764 року, а додаткові кляси відкрито не 1766-го року, а в лютому 1768 р. й Сковороду туди призначено в липні того ж року. Вчителював там Сковорода до весни 1769 р., як це видно з автентичних архівних документів (Д. Баг., *ibid.*, сс. 64—66). Поминаючи дрібні похибки¹⁾, зроблю ще кілька зауважень ширшого значіння. На стор. 26 дано перелік філософів, вчених тощо, що їх міг знати Сковорода. Що про деяких з них Сковорода знав, підтверджено документально. Щодо цілого ряду інших, то питання ознайомленості з ними Сковороди якраз і є цікава проблема досліду. А тут їх усіх зараховано до купи. За погляди д-ра Д. Оляничина на мандрівку Г. Сковороди за кордон я казав вище. Загальновідому нелюбов Сковороди до Москвіщини автор пояснює ворожнечею, що була тоді між нею та Україною, та через пригнічення України. (При цьому згадано відому пісню про «вольність» та Богдана Хмельницького, с. 29). Але ніде у відомих даних життєпису та творів Сковороди не можна вказати такої причини. Скрізь у Сковороди нелюбов до Росії, може й сильна, має стихійний, невиразний характер антипатії до країни взагалі, а не до її політичної ролі. Д-р Д. Оляничин каже, ніби в «Убогому жайворонку», властиво в посвятному листі до нього, Сковорода, яко приклад великого нещастя, наводить «українське державне життя, що на його очах перенесло стільки трагічного від «злочинної» Великоросії» (це є наче б то слова самого Сковороди) (сс. 66, 67). Тим часом там лише сказано, що «всю в'їдь Малороссію Великороссія нарицаєть тетерваками». А що далі в творі тетерваки попали в сітку ловця, то це має в Сковороди загальноетичне, а не політичне чи національне значіння. Вірші Сковорода писав не лише за часу свого викладання в Переяславі та Харкові, а пізніше, і взагалі поетичну його творчість ніяк не можна ставити у виключний зв'язок з його викладанням поезики (с. 39).

Даючи огляд праць Сковороди в розділі III, д-р Д. Оляничин поділяє їх на такі відділи: А) Філософські твори: а) філософсько-антропологічні та філософсько-теософічні (Наркіс, Асхань, Діялог «о древнем мирѣ»); б) філософсько-теологічні твори (про тлумачення Біблії:—Жона Лотова, Ізраїльський змії, «Потоп зміїн»); в) філософсько-етичні твори («Розмова двоє», «Начальні двері». Алфавит миру). Б. Імпульсивно-психологічні твори (Брань архистр. Михаїла й Пря бісу со Варсавою). В. Педагогічно-дидактичні твори (Еродій, Жайворонок, Байки). Г. Літературні твори (тут лише вірші). «В короткому переказі змісту творів Сковороди,—каже дослідувач,—я звертав свою увагу, головним чином, на те, щоб виявити велич та глибину його думок та потвердити це його власними цитатами» (с. 73). І дивна річ: на мене, принаймні, цей німецький виклад Сковороди та надто переклади з його творів зробили більше вражіння, ніж читання оригіналу. Читаєш

¹⁾ Напр., не Щербина приятель Сковороди в Бабаях, а Щербінін П. А. Байки присвятив Сковорода не Танкову, а Панкову. Це, певно, друкарська помилка, що, проте, перейшла і до покажчика, де є дві окремих особи: Панков і Танков.

і дивуєшся,—чи Сковорода це писав?—звіряєш з текстом—дійсно це переклад. Здається, що в німецьких словах більше глибини, виразності, навіть логіки; почуваєш, що Сковорода був філософом в самому справжньому, європейському значінні цього слова. Це вражіння я приписую, однак, не тільки талантові перекладача. Пояснюється це безумовно й тим, що Сковорода не мав у свій час належного органу для виявлення своїх думок. Мова, що нею він писав свої твори, зменшує силу його виразу не лише тому, що вона зістаріла для нашого часу, а й тому, що вона не була «сродна» самому Сковороді. Переклад на добре вироблену, гнучку й саме філософську німецьку мову знищує цю основну хибу оригіналу Сковороди й збільшує його експресію. І це тим більше показово, що д-р Д. Оляничин літературним боком творів Сковороди не цікавиться й літературного характеру твори в нього втрачають свою образність. Так, напр., в «Брані архистратига Михаїла з сатаною» зовсім не передано змалювання різних шляхів життя, зокрема й шляху по землі самого Сковороди. В «Прі бісу со Варсавсю» не сказано найголовнішого що Вар-Сава це сам Сковорода (про це можна хіба здогадатись) і знов таки не виявлено всієї полемічної динаміки цього твору. До речі, якщо в попередньому творі цілком відповідний переклад: *Der Kampf (брань) der Engels Michael mit dem Satan (сатаною)*», то тут замість *Kampf* (пря) слід було б ужити іншого слова *Streit*, напр., а «біс» перекласти тільки через *Teufel*. Про пісні Сковороди вказано лише їхню кількість та короткі чужі зауваження про них. Дослідувач, на жаль, зовсім ними не цікавиться ні з якого боку. До перекладу, проте, слід зазначити, що він потребує перевірки. Так, інколи автор творить звідний текст, цього не зазначаючи, як, напр., на с. 59, де до Ізіс та Мінерви додано «Даймона» та «Янгол Натури», чого в оригіналі нема (Бонч-Бруєвич, с. 329). Далі з одного перекладу виходить (с. 59), що Ізіда і зараз існує в Єгиптян, тим часом, як в оригіналі сказано, що «Ізіда (колишня) тепер є теж саме, що Ісус. (Бонч-Бр. 322). Вважає також, що в «ученій Германії» припущено силу друкарських помилок у грецькому тексті (с. 59).

За центр і найцікавішу частину праці д-ра Д. Оляничина слід вважати його VI-й розділ, спеціально присвячений викладові філософії Сковороди. Сковорода безумовно не був філософом зовсім без системи. Але як практик-мораліст, він не роздробляв і не викладав її в теоретично-систематизованій формі. Отже, проблема такого її викладу є завдання дослідувачів. Д-р Д. Оляничин підходить до цієї проблеми з традиціями доброї німецької школи з суворо логічною класифікацією питань. В основу положено гносеологію: 1) Акт пізнання (взагалі). 2) Акт самопізнання. 3) Акт богопізнання, що має такі передумови: а) Акт світопізнання, б) Розуміння Біблії, с) Властивий акт богопізнання. Далі накреслено висновки Сковороди щодо бога, природи й людини (метафізика) та підсумки,—означення філософії. Проте цей підсумок, на мою думку, мало резюмує самий дослід. В усякому разі він залишає обік деякі цікаві твердження, висловлені перед тим. Дослідувач на початку розглядає питання про існування поруч з чисто інтелектуалістичною теорією пізнання Сковороди течії інтуїтивізму («умозрительная вѣра») (сс. 79—156). Правда, уґрунтовано це сумнівними цитатами (одна з Наркісу є занадто вже вільний переклад), але всеж питання про межі розуму в теорії Сковороди є дуже цікавий момент. З філософської термінології Сковороди, що вказана у спеціальному покажчику д-ра Д. Оляничина: «*termini technici*» (цей покажчик є початок важливої справи):—*sub voce* «*intuition*—усмотрѣніе, умозрѣніе, вѣра, виѣмлѣніе» (с. 160), видно, що інтуїтивізм наближався у Сковороди до раціоналізму. Ключем всякого пізнання у Сковороди є пізнання самої людини, причому психологія людини у нього інтелектуалістична: «думка людини—це вона сама, це

її душа». Будова й сутність людини тотожна зі світом. Через це сутність світу, або бог так само раціональна, отже пізнається актом самопізнання. Одначе, для такого богопізнання є ще дві передумови: 1) натурфілософське пізнавання, ц. т. вже безпосереднє міркування над будовою природи про її двоєдність etc) та 2) такий же розгляд Біблії. Зокрема, особливості природи є динаміка й еволюція. Остання в значінні циклу розвитку й занепаду окремих явищ, а не в значінні теорії XIX віку¹⁾. Динаміка й еволюція складають механізм природи, tempo. Світ у цілому вічний. Таким чином аналіза д-ра Д. Оляничина приводить наче б то до того (хоч у своїх підсумках цього й не зазначає), що в основі Сковорода був раціоналіст. Одначе, хоч проблема Біблії, яко шляху пізнання, виложена повно, автор не ставить питання, чи не є біблійна теорія внесення в гносеологічну систему Сковорода елементу, одмінного від загальної його системи. Відносно цієї нерозв'язаної проблеми д-р Д. Оляничин лише зазначає, що «пізнання Біблії у Сковорода доводять існування бога... в Logos'і історично-релігійного змісту» (с. 91). Отже, тут є хід до того висновку, що властиво «Біблія» в Сковорода є не лише юдейсько-християнська книга, а вся сукупність релігійних та філософських символік людства.

В метафізиці Сковорода д-р Д. Оляничин енергійно настоює на його монізмі: «Сковорода був,—каже він у підсумку—прихильником скрізь у всесвіті подвійности, але вона була в нього ніщо інше, як полярність сил духу й матерії, того ж самого Monosa» (с. 92). Цей «енергетичний» підхід в новішому дусі (мало за Освальдом) дає йому змогу назвати монізм Сковорода «психологічним», а самого Сковорода «спірітуалістом». В його власному основному висновкові я не бачу для цього належних виправдань. Взагалі при оцінці світогляду Сковорода (як і Спинози, напр.) дуже важливо визволитись з-під впливу його термінології, позиченої зі сфери християнської ортодоксальної релігії й здебільшого зовсім не відповідної змістові того, що він підкреслює. Д-р Д. Оляничин лише намічає цей шлях, зокрема, й своїм словничком термінів Сковорода, не проводячи, проте, цієї методи послідовно.

Етичне навчання Сковорода лежить в основі його філософії. Гносеологія й метафізика в нього стоять на другому пляні й не мають самостійного значіння. Етика його будується на тому, що «добра мати природа все веде до добра» (оптимізм). Люди повинні йти за нею й для цього потрібно знати себе. Сутність щастя в духовному спокої. Сковорода евдемоніст. Д-р Д. Оляничин підкреслює, що за наукою Сковорода немає абсолютних моральних норм, що вони різні для різних народів і людей (с. 97). Але вже на другій сторінці, і в багатьох інших місцях його досліді він підкреслює особливий зв'язок Сковорода з християнською релігією. Я вбачаю в цьому непослідовність. Не зупинився, на жаль, дослідувач і на спробах Сковорода за Платоном накреслити норми цілого суспільства, які спроби він робив у 70-х роках, коли він найбільше почував себе громадським навчителем і ближче всього стояв до ширших народніх мас²⁾. Сказати, що Сковорода був проти деспотії та засуджував нетрудові кляси, це занадто мало для характеристики його громадського світогляду. З другого боку ледве чи можна сказати про Сковорода, що він учив «виконанню обов'язку» (Pflichterfullung) (с. 98). Якраз ідеї

¹⁾ Отже, коли автор у підсумках просто говорить про „еволюціонізм“ Сковорода, то це вже зовсім плутає уявлення. Так само слід було б утриматись від термінів „теософія“, „антропософія“ (с. 91 і раніше—с. 41) при означенні цілої категорії творів Сковорода, оскільки ці терміни у наш час, особливо на заході, викликають уяву про певні усталені сучасні течії.

²⁾ Див. про це статтю: А. Ковалівський, Розвиток етичних поглядів Г. Сковорода в зв'язку з його життям. „Наук. Зб. Харк. Н. Д. Кат. Іст. Укр. Культ“, № 1, 1924 р. сс. 69—97.

громадського обов'язку в нього, яко евдемоніста, й не було.

Окремо д-р Д. Оляничин розглядає педагогічні погляди Сковороди, зазначаючи під кінець, що його теорія виховання носила індивідуальний, не громадський характер.

Розділ «Висновки» (Ergebnisse) зовсім не охоплює собою змісту попереднього. На першому місці тут стоїть підрозділ «Розвиток його світогляду». Якраз питання розвитку світогляду Сковороди автор не розробив, обмежившись сумарним поділом на підготовчий період (до повернення зза кордону), та на властиво творчий (Entwicklungsperiode der Gestaltung) після повернення. Виклад сумарний, повний довільних гіпотез і невиразних означень (його «релігійно-містичний та християнсько-етичний характер»), особливо щодо першого, доперелаславського періоду життя Сковороди, де ми по суті нічого про його світогляд не знаємо. Роботи порівняльного дослідження його творів з різних епох його життя не пророблено, а це зводить усі висновки на нівець. Далі йде мова про відповідність філософії та життя Сковороди, про значіння його для свого часу та для сучасності, знов його загальна характеристика. Мені здається, що дослідувач все ж не використав наслідків власної праці в справі означення філософії Сковороди. Тут він заявляє те, що вся філософія Сковороди ґрунтувалась на «інтуїції та містицизмі» (с. 106), що вона була «справжня християнська», то що він «філософ в інтелектуально-емпіричному значінні» (с. 107), що він був «філософ-теософ», теолог і пантеїст (ib.), забувши, як сам же він показав (с. 92), що під «теологією» Сковорода розумів «етику». Особливо недоречним здається підкреслення тут, як і по всій книзі, християнського характеру філософії Сковороди. Сковорода каже, що «Ісус» і «Ізіда» те ж саме й що це визначає певну моральну якість людини. Він говорить, що богопізнання, як він його розумів, існувало і у всіх поганських народів; д-р Д. Оляничин сам його зве і теософом і пантеїстом тощо. Як же він підкреслює його християнство? Не можна ж підпадати під фразеологію Сковороди. Це прекрасно розумів ще Ковалінський, коли писав у його життєпису: «Я пишу жизнь человека сего в христианском веке, стране, народе и исповедании... не разумливый да не понимает». (Д. Баг., Соч. Сков., 1894, с. 8). В автора чувається тут ще й якийсь ліво-протестантський підхід в дусі Шлейєрмахера, Штрауса з їхнім симізомічним розумінням християнської догматики. Але називати спекулятивно-філософські висновки християнськими термінами, або прикладати їх до пояснення догматів, що первісно мали зовсім інший зміст, значить зовсім зійти з християнського ґрунту, як це й було зі Сковородою. Дуже цікаві зауваження в кінці цього розділу, щодо ідейної спорідненості до Сковороди О. Потебні й особливо П. Юркевича. Остання тема потребувала б особливої уваги й окремого дослідження.

В розділі «Відношення Сковороди до тодішнього духовного життя Руси-України» автор дав огляд його відношення з одного боку до релігійних течій того часу (і не лише України—до протестантизму, єзуїтів), філософських напрямів (раціоналізму), до масонів (С. Гамалій), до народних сект, до тодішнього стану суспільного життя взагалі. При всій вартісності цього огляду, знов виникає та ж плутанина уявлень. Так, на стор. 114 виявляється, що Сковорода був «не деїст, але теїст». А як же з твердженням всієї книги, що Сковорода-пантеїст? В розділі «Сковорода в світлі «великоруської» оцінки та «великоруської» філософії», говориться про спорідненість до Сковороди В. Соловйова, Л. Толстого та Достоевського, але, на жаль, нічого не сказано про відношення В. Ерна (його книга відома авторові,—див. покажчик, с. 145) та Шпета.

Висновки. Не буду повторювати, що праця д-ра Д. Оляничина має велику цінність. Але треба зазначити, що де в чому є в ній великі про-

галлини. Так, не показано, як Сковорода виріс зі свого оточення, не то що вже за економічно-соціальною методою, але й просто за культурно-історичною (за Теном, абощо). Не досліджено як слід важливу проблему розвитку ідей Сковороди на протязі його життя. Не досліджено відношення Сковороди до античної та нової філософії. Проте, кожна з цих тем могла сама б скласти цілу дисертацію. Бібліографія далеко неповна, хоч у ній є назви не зазначені у великій бібліографії ак. Д. Багалія: «Дневник И. М. Снегирева», «Рус. Арх.», 1902, т. I—II; Бартнев С., Письмо императору про Г. Сковороду в 1829 г. «Русск. Арх.», 1897, т. III; Нейман И., Малорос. песенник XVIII в., «Кievск. Стар.», 1884, IX, та вищезазначена замітка в «Liste Alphabétique des Portraits Russes», 1875. Аналіза філософії Сковороди, розпочата за сталою системою, не дала виразних наслідків, бо автор підпав під вплив фразеології Сковороди. Величезна шкода, що автор не дослідив закордонних джерел про Сковороду. Щодо питання, чи був Сковорода в Галле він безпомічно зауважує, що «старі матрикули університету в Галле ще не опубліковано». Та хто ж чекає на оголошення архівних матеріалів? А якщо не в Галле, то у Відні таки є надія знайти ім'я Сковороди, хоча б у тих же матрикулах, тим більше, що роки його перебування там відомі. Розшуки в архівах Герреса також є обов'язок закордонних дослідувачів Сковороди¹⁾. Відносно Д. Майнгарда, то мені вже пощастило дістати дещо нове з Лозанни (що я зараз даю до друку), а на місці в архівах цю справу було б з'ясувати зовсім легко.

Ще кілька слів про німецьку транскрипцію у праці. Дуже влучно, що українські власні ймення передано в українській вимові. Шкода, що теж саме не переведено систематично й для географічних назв. Так, з одного боку пишеться «Kiew», з другого боку Vilhograd (с. 31) «Pal-Iwanówka». Хиба є, на мою думку, вживання в транскрипції «W» («Skoworoda» etc). Ім'я, писане латинськими літерами, за загальним правилом, прийнятим на заході, не змінює свого написання, переходячи з одної мови до іншої. А тут довелося б у французькій, чеській, хорватській книзі писати «V», а німецькій, польській «W». Писання закінчень призвищ на «ij» не фонетичне—слід було б або «uj», або вже чисто умовно, по старому «u». Ім'я Ковалінський повинне мати після «л»—«і», бо в старому написанні тут «ѣ». Велика морока в автора з термінами «ukrainisch», «russisch», (в значінні наших: російський і руський), «gross-russisch» («ruthenisch» він уникає, щоб, видно, не повстала уява про самих лише Галичан). Авторіві, видно, хочеться якось зберегти за Українцями термін «Русь», «руські». Виходить повна плутанина. Треба було, або спеціально з'ясувати історію цього виразу, або краще просто писати «ukrainisch» та «russisch», чим допомогти Німцям остаточно провести належний поділ. В дальшому виданні бажано було б також спростити систему приміток.

Того ж 1928-го року в „Zeitschrift für Slavische Philologie“ (Herausgeg. v. Dr. M. Vasmer., B. Y. Doppelheft, 1—2) вміщено статтю: J. Miřuk, H. S. Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph des XVIII Jahrhunderts та рецензію того ж автора на дослід ак. Д. Багалія: Bahaliy D. I., H. S. Skovoroda, ukrainiskuj mandrovanyj filosof (H. S. Skovoroda, ein ukrainischer Wanderphilosoph), Charkiv, Deržavne vydavnytvo Ukraïny (Ukrainischer Staatsverlag), 1926, 8°, 397 s.

Перша стаття (сс. 36—62 журналу) має те ж завдання, що й праця Безобразової, ц. т. ознайомити німецького читача зі Сковородою. Але де в чому вона навіть випередила працю д-ра Д. Оляничина, бо Мірчук вже користується працею ак. Д. Багалія й М. Яворського 1923 р. та ак. Д. Ба-

¹⁾ Краще всього через Göttengesellschaft, що має свій осередок, здається, в Бонні.

галія 1926 р. (Д-р Д. Оляничин першу не використовує, а з другої на жаль, не мав змоги користуватись, як сам зазначає у бібліографії). На підставі цих книг автор статті дає спробу схарактеризувати оточення, що на ньому зріс Сковорода. Правда, теоретично в нього є деяка неясність. На початку він каже: «Велика людина є продукт свого часу. Але чим більша її геніяльність, тим більше вона визволяється з-під цього впливу й стає сама творцем життя й проблеми, що її цікавлять, не можна з'ясувати соціальними моментами» (с. 37). Одначе далі, як сказано, дається характеристика соціального стану України XVIII віку і в залежність від цього, ставиться поява та діяльність Сковороди. Далі в статті дано погляд на школи того часу (піднесено вагу Київської Академії), короткий життєпис Сковороди, виклад його практичної та теоретичної філософії. Нового в цьому нема нічого. Між іншим, автор серед традиційної нерозберихи щодо раціоналізму, містицизму і т. д., все ж схиляється до того, що Сковорода «в епоху виразного раціоналізму... піднімає віру, яко рішучий фактор в утворенні світогляду» (с. 44). Ось помилки фактичного характеру: користування апокрифічними даними Хіждеу (автор чомусь систематично транскрибує «Hásdeu») при порівнянні Сковороди й Сократа (с. 47); погляд, що Київська Академія була «університет в повному обсязі» та що вона «була здатна дати своїм вихованцям ґрунтовне й широкоюсяжне знання» (с. 39); що Сковорода за кордоном був у Мюнхені (!), що він користувався єврейською біблією. «Деякі критики»,—каже І. Мірчук,—вважають, ніби «Сковорода був у Кенігзберзі, де зазнайомився з Кантом». Це взято в М. Безобразової. Цю звістку треба було просто відкинути.

В своїй рецензії на книгу акад. Д. Багалія І. Мірчук на початку вказує, що література про Сковороду досягає вже кількох сот назв, але тут же згадавши, що пише німецькою мовою, зазначає, що це є «для українського наукового життя дуже рідке явище». Тим часом, серед цієї літератури не було книги, що охоплювала б питання про Сковороду з усіх боків. Це виконав акад. Д. Багалій. «Немає між науковими роботниками сходу другої людини,—каже рецензент,—що більш була б відповідна для здійснення цього завдання, ніж саме Багалій», бо не лише важливо, що він стояв, так би мовити, в центрі сквородинознавства, але він міг найкраще дати нарис культурних обставин часів Сковороди (чого не міг зробити Ерн, або Шпет). Далі дано огляд змісту книги, причому І. Мірчук висловлює жаль, що п'ята частина, присвячена властиво філософії Сковороди, занадто коротка, бо вона мусила б скласти основу цілої другої частини праці. Рецензент пояснює це тим, що акад. Д. Багалій переважно історик.

У „*Jahrbuch für Kultur und Geschichte der Slaven*“ за 1928 р. (В. IV, Heft I) з'явилась ще стаття про Сковороду, що її написав Prof. Dr. Felix Haase Я її не читав, але за звістку про неї щиро дякую проф. О. М. Ладиженському. Отже це є перша стаття про Сковороду, написана вченим Німцем (автором вищезгаданої книги: *Die religiöse Psyche des russischen Volkes*, 1921).

Якщо тепер до всього поданого мною матеріялу додати ще й рецензії, що так чи інакше стосувались і статтів і книги д-ра Д. Оляничина, то побачимо, що література німецькою мовою про Сковороду вже досить значна й усе зростає, відповідаючи зростанню до нього інтересу в Німеччині.

Андрій Ковалівський.

Павло Федоренко, *Завдання вивчення монастирського господарства (Робочий плян і огляд архівного матеріалу)*. (Студії з історії України Н.-Дослід. Катедри Істор. України в Києві, т. II, 1928, сс. 1—35).

Павло Федоренко, *З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII вв. Господарство Петропавлівського монастиря*. («Записки Історично-Філологічного Відділу УАН», кн. XI, Київ, 1927, сс. 103—170).

Студіювання монастирських архівів є безперечно на часі. Монастирі цікавили дослідників і раніше, але цікавили переважно з боку їхнього церковно-громадського значіння. Вперше О. М. Лазаревський звернув увагу на монастирі Гетьманщини з боку соціального, а почасти, правда в дуже малій мірі, і з боку економічного. І лише тепер, перед сучасними дослідниками встало питання докладного студіювання монастирських архівів, і в першу чергу економіки монастирського господарства.

Спробу такого студіювання й зробив П. К. Федоренко в одній з своїх статей (щодо Петропавлівського монастиря біля Глухова), намітивши потім у другій ті методи, якими оперував він в писанні цієї розвідки. Хоч стаття методологічна й вийшла пізніше в світ, але що вона виявляє ту методу, що нею оперує автор у статті про господарство Петропавлівського монастиря, ми розглянемо її першу.

Починає автор свою статтю зазначенням про деякі пам'ятки української історії що їх опрацювання, на його думку, не під силу поодиноким дослідникам і вимагає об'єднаної праці цілого колективу. Студіюючи ці капітальні пам'ятки, зазначає автор, дослідники непродукційно витрачають час на шукання шляхів; тому щоб усунути або зменшити це шукання, треба кожному дослідникові ділитися своїм досвідом з іншими. Автор гадає, що на підставі методичного досвіду, можна заздалегідь накреслити плян праці, який потім і покласти в основу колективної розробки даного питання (с. 2). Через це він ставить питання про монастирське господарство Гетьманщини в XVII—XVIII ст., висуваючи певний «робочий плян» його опрацювання.

Спинившись на поглядах українських істориків на монастирі й їх господарство, автор намічає межі своєї теми: XVII—XVIII ст., власне від 1648 до 1786 р.р., після чого він подає деякі цікаві цифри про розміри монастирського господарства.

Щодо самого дослідження монастирського господарства П. К. Федоренко намічає два розрізи його. Перший—вивчення окремих господарств монастирських, господарств типових, звертаючи головну увагу на об'єкти й засоби господарської експлуатації, й на організацію господарств. Другий розріз: з монастирського господарства взагалі виділяються різні категорії явищ і вивчаються в усіх своїх особливостях, в зв'язку з господарством цілої України. Обидва ці розрізи є корисні самі по собі й один одного не покривають.

Такий у кількох словах плян автора, якому він присвячує половину своєї статті. Другу половину присвячено оглядові й характеристиці—досить повним—самого архівного матеріалу, на основі якого треба студіювати монастирське господарство.

Не заперечуючи головних тверджень статті П. К. Федоренка про два розрізи вивчення монастирського господарства (хоч звичайно ці два розрізи не вичерпують усіх), мусимо, раніш ніж перейти до огляду другої статті, себто того, як перевів у життя автор свій плян,—зробити кілька зауважень. Перш за все, неприємно вражає непропорційність в оглядах праць попередніх дослідників, про що ми вже зазначали. Також дивує бажання автора найпростіші цифрові відносини, які легко можна б було передати у відсотках, малювати в складних діаграмах,—в умовах сучасної друкарської справи нераціональна розкіш. Виникає

питання також і щодо хронологічних меж, що їх собі намітив автор. Коли ми студіюємо, напр., господарство козацької старшини, то слідня межа (1648 р.) є цілком раціональна: з цього часу коли не з'являється то оформлюється ця верства, з'являється й розвивається старшинське господарство. Подібне можна сказати й про теми з соціального або політичного життя Гетьманщини. Але монастирське господарство існувало й раніше, і це господарство найменш (порівнюючи з іншими) потерпіло від великої козацької революції 1648 р. Тому обмежуватися самим 1648 р. безперечно не варто. Правда, часто для раніших часів історії монастирського господарства матеріялів обмаль. Але це не мусить спиняти дослідника; варто хоч в коротких рисах (оскільки це дозволяють матеріяли) змалювати мигуле господарство окремого монастиря, щоб більш ясно виставити плани його розвитку в часи Гетьманщини. До того, в деяких випадках просто неможливо обмежитися часами після 1648 року; це визнає й сам автор, роблячи виняток для питання про утворення монастирської власності. Являється певна непослідовність: в деяких випадках автор мусить вертатись назад, в часи перед Хмельниччиною, в інших не виходити за положені межі. Щождо горішньої межі, то не можна не погодитися з автором про доцільність визначення її 1786 роком,—часом секуляризації монастирських маєтків.

Не спиняючись на деяких ще дрібницях, зробимо лише зауваження, щодо одного твердження П. К. Федоренка в другій частині його роботи. Це твердження таке: «Книжку Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» тим, що в ній подаються точні відомості, засновані на оригінальних документах, можна з певністю залічити до джерел»¹⁾. Гадаємо що це твердження надто категоричне. Нагадаємо авторові хочби статтю А. Єршова²⁾, що висловлює сумнів, чи цілком певні відомості Шафонського, і на підставі деяких матеріялів виявляє певні чималі пропуски в його даних.

На останнє, щодо цієї першої статті П. К. Федоренка, зазначимо, що загалом всі плани її часто розбиваються з об'єктивних обставин: головний матеріял для обох розрізів дають монастирські архіви, а ці архіви якраз дуже часто не зберіглися, принаймні для XVIII ст. Таке становище ми маємо, напр., для Київських монастирів, з яких матеріял XVIII ст. (до секуляризації монастирських маєтностей) зберігся лише в Лаврському Архіві; по інших ми маємо деякі матеріяли для часів до XVIII ст., багатий матеріял для XIX ст., і нечисленний, малоцікавий, для XVIII,—переважно кінця ц. століття, після 1786 р. Отже те студіювання монастирського господарства,—що його пропонує П. К. Федоренко для більшості Київських архівів, є нездійсниме.

Перейдімо тепер до другої статті П. К. Федоренка, про господарство Петропавлівського монастиря.

У короткому вступі, в якому викладено провідні думки автора (що їх він оце розвинув у своїй пізнішій статті, яку ми щойно розглянули), він з'ясовує, оскільки дозволяють матеріяли, час появи самого монастиря і процес придбання власності,—в першу чергу безперечно земель. Після цього автор розглядає вотчини монастирські, взявши на увагу головне положення і склад людности даного села у різні роки, спиняючись в кількох лише словах на прибуткових статтях кожного села. Щодо перших пунктів, то автор дає мало нового. Про кількість людности він говорить на підставі ревізії Ніженського полку 1736 р.—дані якої опублікував уже Лазаревський³⁾, і ревізій 1764 і 1767-го років. Зате він не подає даних 1781 року, що їх наводить той же Лазаревський.

¹⁾ С. 24, перша примітка.

²⁾ А н а т о л і й Є р ш о в, До відомостей „Черниговского Намѣстничества топографического описанія“ О. Шафонського, „Наук. Збірник за р. 1928“, сс. 98—99.

³⁾ Опис. Стар. Малорос., т. II, Полк Ніженський.

Після цього автор переходить до самого монастирського господарства, починаючи його з огляду організації управління, змальовує ролі вищої монастирської адміністрації, склад нижчого персоналу, також і ченців. Далі розглядається об'єкти господарської експлуатації: хліборобство з підсобними галузями, млини, гуральні й шинки, ярмаркові прибутки та прибутки з перевозу через р. Сейм.

Один розділ роботи присвячено становищу посполитих підданих монастирських, і нарешті останній розділ характеризує монастирі Гетьманщини та виявляє типовість самого Петропавлівського монастиря. До статті прикладено докладну мапу вотчини цього монастиря.

Такий зміст цієї другої статті П. К. Федоренка. Щодо розподілу матеріалу, то впадає в вічі певна непропорційність: надто мало ($5\frac{1}{2}$ з 68 стор., себто коло 8,1% усього викладу) присвячено місця виявленню становища підданих монастирських. А питання це є надто важливе. Автор правда зазначає щодо цього розділу: «матеріал, що допіру я подав, не вичерпливий. Його я використав остільки, оскільки це потрібно, щоб з'ясувати таку думку: система експлуатації людности гармоніює з системою господарства, що ми вивчаємо» (с. 167). Але вже не говорячи про те, що автор бере занадто вузькі рямці, не можна не визнати, що він навіть не виконує того, що обіцяє. Він має розглянути розміри експлуатації підданих, а подає тільки відомості про панщину, зазначивши лише, що піддані платять і кварталні гроші; розмірів цієї плати не зазначає. Далі. Система експлуатації підданих мусить стояти в залежності від організації господарства самих цих підданих. Про це у автора ні слова. Можна було б пояснити, коли б не вищенаведене зазначення автора, цю мовчанку тим, що у нього не було відповідного матеріалу. Та те сумнівно: прецінь автор згадує в своїй першій статті про реєстри що їх складено при передачі господарства від одного управителя до другого; в таких реєстрах здебільшого (як нам доводилося часто бачити в лаврському господарстві) бували й списки людности з зазначенням кількості худоби у них, землі і т. і. Подібні відомості (кількість худоби, винниці і т. і.) ми знаходимо й у ревізіях деяких інших полків 1736 р., сумнівно, щоб їх не було і в ревізії полку Ніженського, якою користується автор. П. К. Федоренко говорить про надмірну панщину підданих, але не говорить, про спроби боротьби їх з цією панщиною й монастирем, про що є навіть згадки у літературі¹⁾. Загалом, треба визнати, що становищу посполитих у маєтках Петропавлівського монастиря відведено в статті П. К. Федоренка аж надто мало місця; автор не вповні навіть використав друковані відомості, що їх можна знайти хочби в згаданій праці Лазаревського.

Трапляються деякі неясності й в інших місцях розвідки П. К. Федоренка. Мало з'ясовано боротьбу монастиря з конкурентами за шинкування горілкою; не ясно, скільки шкоди в цьому могли робити монастиреві козаки, бо не наведено даних про їх продукцію горілки, або хоч про кількість гуралень та казанів. Нічого не відомо про шинкування духівництва і т. і. Щодо земель монастирських, то звичайно монастиреві доводилося постійно боротися з сусідами, що намагалися захопити сумежні монастирські землі; іноді й сам монастир веде наступ на землі сусідніх власників. У автора про це нічого не зазначено. За те в деяких місцях занадто багато подано побутових рис (напр., про харчування братії).

Закінчую на цьому огляд другої статті П. К. Федоренка, оминаючи деякі інші дрібні неясності. Я спинився коротенько на деяких хибах, на мою думку, цієї статті, щоб підкреслити потребу детальнішого вивчення деяких питань, зв'язаних з монастирським господарством, питань, що їх злегковажив автор. Але позитивні сторони цієї статті в цілому є безсумнівні. Тема, що її поставив П. К. Федоренко, є безперечно акту-

¹⁾ Лазаревський, *op. cit.* с. 473.

альна й зроблено її у нього досить повно і сумлінно. Будемо чекати дальших статей в цій галузі.

Сергій Шамрай.

Prof D. A. Petrov, Karpatoruské pomístní názvy z pol. XIX a z poč. XX st. Проф. Д-р А. Петров, Карпаторусскія межевья названія изъ пол. XIX и изъ нач. XX в. V Praze, Nakladem České Akademie Věd a Umění, 1929, (IV) + 34 + (IV) + 219 сс.

Справа дослідів над географічними назвами у нас на Україні ще дуже в занедбанню, хоча величезне значіння сих назов як помічного засобу і джерела для історичних студій вже давно загально признана в ученому світі. Вже незабаром мине ціла сотня літ, як Михайло Максимович у невеличкій розвідці «Откуда идет русская земля?» (1837 р.) перший з українських учених звернув увагу на географічні назви. Від сього часу бували у нас лише більше або менше вдатні спроби пояснення деяких географічних назов, проби на користь одної або другої тези навести доказовий матеріял також і з сеї ділянки, але по нинішній день українська наукова література не вказує ні одної систематичної студії з сеї області. Не згадуючи вже про такі синтетичні роботи, як 3-х томова праця А. Longnon, Les noms de lieu de la France (Paris 1920—1923), не зроблено досі навіть спроби опрацювати географічні назви хочби одного тільки повіту нашої просторої території, або проаналізувати якусь означену групу назов, от хочби утворених від особових імен! Що більше, нема ще навіть необхідних передумов до сього рода праці, бо нема збірок самих же назов, не то вже спеціальних, місцевих: полів, лісів, сіножатів лугів, городів, але й хочби і самих тільки осель. А треба тямити, що такі збірки сирового матеріялу назов просто з уст народа у нас ще більше потрібні, ніж у других народів, бо українські землі входили й у великій часті й досі входять в склад чужих держав і у різних офіціальних покажчиках, спеціальних та генеральних картах, лексиконах тощо, не найдемо правдивих народніх назов, яких вживає місцеве українське населення,—лише фікційні поперекручені та покалічені на румунський, польський, мадярський або московський лад відповідно до сього, під чиею владою залишилася або залишається досі дана частина української землі. Інші народи зовсім інакше ставляться до сеї справи і пильним та докладним визбируванням всіх існуючих географічних назов так з уст народа, як і з давніх актів, намагаються подати ученим як найбагатший матеріял для дальших дослідів. В Німеччині сю акцію веде „Gesamtverein der Deutschen Geschichts- und Altertumsvereine“, котрий у своїм органі „Korrespondenzblatt des Gesamtvereines“, почавши від 1903 р., оголошує докладні повідомлення про стан робіт. Керманичем цілої акції є під теперішню пору D-r Hans Beschoner, архівар головного державного архіву в Дрездені, де міститься заразом централя й архів збірки; він є заразом головою зорганізованого 1920 р. комітету „Flurnamenausschuss“, котрий на підставі довголітніх досвідів зладив 1923 р. друге видання інструкції для збирачів. Від 1925 р. виходить в Берліні „Zeitschrift für Ortsnamenforschung“ під ред. Й. Шнепа. В Швеції Hjalmar Lindroth зорганізував при університеті в Егеборгу Інститут дослідів над географічними назвами і діалектами“ (Instituted för Ortsnamins—och Dialektforskning vid Cöteborgs Högskola), а окремо існує ще в Люнді південношведське товариство Топографічних назов, котре видає щорічник: „Sydsvenska Ortsnamssällskapet Årsskrift“, і утримує архів назов; від 1912 р. виходить тут спеціальний журнал: „Nam och Bygd“. В Норвегії коло збірки й видання назов визначилися головно Olaf Rygh і його брат Karl Rygh, які разом зі співробітниками в pp. 1896—1921 зложили величне видання: „Norske Gaardnavne“ в 17 томах; 1909 р.

засновано тут спеціальний журнал „Maal og Minne“ для дослідів над географічними назвами; 1921 р. зорганізовано „Norsk Stadnamarkiv“ в Осло. В Англії існує „English Place-Name Society“, а А. Магер і Ф. М. Стентон збирають і видають топографічні назви поодиноких графств. В Італії працює „Commissione per la raccolta del materiale toponomastico d'Italia“, яка 1921 р. видала „Instruzioni per la raccolta del materiale toponomastico“. В Голандії „Nederlandsch aardrijkskundig genootschap“ почало видавати публікацію: „Nomina geographica neerlandica“, котра в 1901 р. зупинилася на 5-м томі, а тепер ведеться далі (1928 р. вийшов т. VI). В Бельгії існують дві організації, флямандська: „Toponymische Vereeniging te Leuven“ і французька: „Commission de Toponymie et Dialectologie“, що оголошують свої звідомлення („Mededeelingen“ від 1925 р. і „Bulletin“ від 1927 р.). Серед слов'янських народів найбільше рухливості на сім полі виявили Чехи, у яких, починаючи ще від Шафарика, цілий ряд учених займався й займається топонимічними дослідженнями. Між Поляками найбільше визначився Стан. Козеровський, священник в Скіржеві коло Познаня, котрий зібрав і видав досі 7 томів географічних назв з обсягу Великопольщі. Також і в інших слов'янських народів прокидається зацікавлення сею справою; між Сербами займається топонимічними студіями головно Цвіїч, між Хорватами П. Скок, між Болгарами Цанков, Дечев і Младенов, між Росіянами останнього часу головно А. Собслевський. Серед румунських дослідників визначився Йоргу Йордан, вихованець романістичного інституту при університеті в Боні.

Все отсе треба було навести, щоб як слід виступила з одного боку наша відсталість на сім полі, з другого—значіння публікації, яку обговорюємо. Бо ж книжка проф. А. Петрова се взагалі перша публікація українських т. зв. «межевих» назв. Досі друковані у нас збірки сього роду: Похилевича (з Київщини), Лазаревського (з Чернігівщини) і Площанського (з Галичини), приносять здебільшого матеріал для історично-географічного словника; на властиву топонимістику, на назви т. зв. кутів, полів, лугів, лісів, болот, горбів, долин, річок, джерел, хуторів і т. і. не звертали там окремої уваги й тому, хоч вони й попадали зрідка у вищезгадані збірки, то тільки принагідно, зовсім випадково. А таких назв є у нас дуже багато; з власного досвіду можу сказати, що на території кожного села знайдеться їх 20—50, а то й більше. Се є той «язык земли», про який згадував ще Надеждин. Д-р Стрийський в недавно оголошенім квестіонарі для збірки сих назв на Закарпаттю (Ужгород, 1924) назвав їх «межевими». Термін зовсім вдалий, бо в практичному житті їх приводять при виучуванню границь (меж), даних посіlostей та при судових суперечках за межу. Він зовсім добре відповідає загально тепер в німецькій літературі уживаному термінові Flurnamen. Тому я зужив його у своїй доповіді, поданій на з'їзді істориків у Варшаві 1926 р. Прийняв його проф. Петров також для російської мови.

Матеріал, виданий проф. Петровим, доволі різноманітного походження. Він складається з відповідей на анкету, яку Фр. Пешті уладив 1863 р., що лежали досі в рукопису невикористані, з записок, які д-р Стрийський поробив сам особисто на своїх мандрівках по краю 1900—1913 рр., з відповідей на вищезгаданий квестіонар д-ра Стрийського з 1924 р. відтак з відповідей на «вопросник» учителя А. Банова, розісланий шкільним обіжником з 22 січня 1925 р. і в кінці з записок, зроблених в трьох селах 1927 р. на прохання самого видавця. Через се і наукова вартість сих записів далеко неоднакова. Перш за все відповіди на анкету Пешті, писані латинкою і то мадярським правописом, який не дуже придатний вірно віддавати слов'янські звуки. Всі інші записи писані щоправда гражданкою, але як зазначає видавець, різними можливими й неможливими

правописами, починаючи від російського етимологічного і українського фонетичного, до зовсім хаотичних і самовільних. Очевидно, маючи такий сорокатиї матеріал перед собою, проф. Петров вибрав одну з наукового боку можливу дорогу, а саме, видав його в самому тексті публікації без таких змін і поправок, не бажаючи обезцінювати публікації самовільними кон'юнктурами і здогадами; тільки в покажчику зводить різні види одної і тої самої назви в одну об'єднану форму. Дуже важною справою при записуванні назв є наголос. На жаль, доводиться відзначити, що тільки в особистих записах д-ра Стрийського є послідовно зазначені наголоси, та й то не всюди; у інших наголосів зовсім нема, або трапляються дуже зрідка. Дальшою недостачею матеріалу є те, що в багатьох відповідях подані тільки самі голі назви, які існують на території даного села, але не зазначено, до яких предметів вони відносяться, чи се оброблені поля, сіножаті, ліси, пасовиська тощо. Видавець не надає цьому особливого значіння, зазначаючи у примітці, що ужиткування землі людиною часто міняється, що поле може бути запуснене на пасовисько, а пасовисько зоране на поле. З тим поглядом проф. Петрова ми не можемо погодитися. Перш за все зміни ужиткування землі бувають тільки на дідичівських ґрунтах, та і тут не так часто; на селянських вони належать до дуже рідких проявів. Ще звичайнісінькі зміни бувають того роду, що вирубують ліс і переміняють його на поле або сіножаті. І саме тут важно знати, до якого способу ужиткування землі під нинішній час відноситься дана назва; коли, наприклад, якась частина поля має назву «Гай» або «Дуброва» (а се часто буває), маємо у назві свідоцтво, що в давнину на сім місці був ліс і тому зовсім оправдано при досліді над залісінням деяких країв у давніші часи притягають також і межеві назви, як джерело.

В кінці ще одно. В слов'янських назвах важні також їхні відмінки, бо мають деколи свої особливості, інтересні не тільки з чисто граматичного боку, але й тому, що можуть подати вказівки на властивий пень слова, а через те на походження назви. Тому бодай при назвах осель, крім 1-го відмінку, слід записувати ще й 2-й та 7-й, далі прикметникову форму і назву, якою означають мешканців даної оселі: напр., село Тетевчиці, до Тетевчиць, в Тетевчицях, тетевецький, Тетевюки. В збірці, виданій проф. Петровим сього нема, бо записувачі сього не позалисували. Тому звертаємо на се увагу майбутніх збирачів.

Територія, з котрої зібрані назви, охоплює цілу Закарпатську Україну, але не з кожної оселі зібрано топономастичний матеріал. Проф. Петров мав до розпорядимости записи з 471 оселі, а що загальне число українських осель на Закарпаттю виносить 780, виходить, що в цій виданій збірці узгляднені назви 60% всіх осель. Се вже зовсім поважне число і проф. Петров зробив дуже добре, що матеріал, який мав під рукою, видав друком, не чекаючи на дальші доповнення, і таким чином урятував його від долі, яка стрінула, напр., рукописну збірку польських географічних назв Ж. Гльоґера. Поодинокі часті Закарпатської України заступлені в публікації неоднаково. Найліпше—столиці: Мармарошська і Уґочська, бо виказують записи майже з кожної існуючої там оселі; найслабше Шариська столиця, бо в ній зібрано матеріал тільки з 16% осель. Інша справа, чи збирачі зуміли справді вибирати весь топономастичний матеріал розглядених ними осель. З досвіду знаю, що се рідко коли вдається від першого разу, і тому добре мати з кожної оселі по 3—4 записи з різних рук, котрі себе взаємно перевіряли б і доповнювали. Перегляд публікації проф. Петрова показує, що найбогатші назвами саме ті оселі, в котрих записи робив д-р Стрийський особисто—се очевидно доказ, що він намагався зібрати повний матеріал, а інші записувачі про се менше дбали. Се зазначає й сам видавець із загального числа відповідей, які мав до розпорядимости, признає за «задовільні» менше ніж половину (44%).

Ціла публікація приносить коло 15 тисяч назов, згуртованих відповідно до осель, на території яких вони заховалися, а оселі відповідно до столиць. Два покажчики (один—назов, записаних латинкою, другий—гражданкою), помагають орієнтуватися. Проф. Петрову, знаому вже у нас невтомному дослідникові Закарпаття, належить щира подяка за сей новий труд на новій у нас ділянці. Побажати б, щоб чим швидче найшлися наслідувачі.

Мирон Кордуба.

М. Зеров, Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства, Київ, Видавництво «Культура», 1929, сс. 192.

Ця книжка містить у собі шість історично-літературних статей про таких українських письменників: П. Куліша, Я. Щоголева, А. Свидницького, Л. Українку, М. Черемшину й В. Винниченка («Сонячна Машина»).

Стаття про Винниченка—остання з написаних автором—друкувалася в журналі «Життя й Революція» за р. 1928 (кн. VI), інші видруковано було раніш як передмови до видав українських класиків. Але ж усі ці статті не є простим передруком—більшість, особливо стаття про Черемшину, значно перероблені, при чому використано нові матеріали про письменників та нові історично-літературні статті.

Появу своїх статей сам автор (див. передмову) ставить у зв'язок з працею над курсом історії українського письменства і зазначає, що йому доводилося—то притягати до обслідування новий або призабутий матеріал (стаття про Свидницького), то підступати до літературних з'явищ з боку їх жанрової фізіономії та мистецької техніки (ст. про Винниченка), то реконструювати зі спостережень соціологічного характеру загальний образ письменника (ст. про Щоголева). Одність, суцільність методи досліду й викладу таким чином не правила М. Зерова за провідну настанову його праці. Видаючи книжку, він дійсно дає нам збірку статей, а не суцільну історично-літературну працю.

Найдокладнішою й найґрунтовнішою статтею цієї збірки є перша: Поетична діяльність Куліша (сс. 5—46). Уже саме ставлення теми—Куліш—поет мусить насторожити увагу читача, особливо коли взяти на увагу ціле море різних публікацій, матеріалу й дослідів про Куліша, як громадського діяча, як публіциста, як людину. М. Зеров один із нечисленних істориків літератури, що нагадують і про іншу сторону творчости Куліша—про Куліша-поета. Він поставив собі завданням оглянути всю поетичну творчість Куліша—на деяких творах спинився докладніше, деякі схарактеризував побіжно. Спеціальний розділ присвячено Кулішевій поемі «Україна» й між іншим використано давню студію проф. О. С. Грушевського про джерела поеми. На думку М. Зерова Куліш, бажаючи в «поемі» дати українському читачеві еквівалент гомерівського епосу й сполучаючи в одному творі автентичні й підроблені ним думи про гетьманів, виявив «мистецьку блідість», дав нудний і одноманітний твір. Погляд М. Зерова, як видатного критика наших часів, безперечно займе належне місце в історії української літературної критики. Проте дослідника літератури більше б цікавив не осуд чи похвала Кулішевої літературної спроби, що з'явилася вже 86 років тому, а дослідження цієї спроби в історичній перспективі. Поема «Україна» безперечно перебуває в генетичному зв'язку з традицією фальшування дум. Згадаємо хоч би підробки в «Запорожской Старине» І. Срезневського (II, 1833; II, 1834). З погляду історика української народньої пісенности вносити щось оригінальне у народні думи є злочин. Інакше—з погляду літературного. Історик літератури якраз більше від усього цінить оці прояви самостійности поета - переробника, творчі елементи

в його творах. Коли поглянути на Кулішів твір власне з цього літературного погляду, то ще питання чи можна буде приєднатися до суворої оцінки М. Зерова. Базуючись на народньо-пісенному матеріалі, П. Куліш виховував свій поетичний талант, а разом таки дещо нового вніс у скарбницю української поезії. Отож, коли розглядати поему «Україна», рівняючи її до тогочасних наслідувань і фальшувань народньої поезії, то, може, доведеться змінити суворий вирок М. Зерова.

У дальшому викладі автор спиняється на постаті Голки з «Великих проводів», і на «аристократизмі» Куліша. Зміст цього аристократизму він означає за акад. М. Грушевським («Україна», 1927, кн. 1—2).

Аналізуючи «Досвітки», М. Зеров зробив кілька дуже влучних стилістичних спостережень і прийшов до висновку, що в цілому ці поезії далеко не справили вражіння книжки свіжої та своєрідної—навпаки, здалися сучасникам емоціонально і формально збідненим переспівом дум та пісень «Кобзаря» (с. 25). Цей добре обґрунтований висновок контрастує з поглядом Б. Грінченка й інших, що вважали «Досвітки» за кращу після «Кобзаря» збірку української поезії. Далі М. Зеров характеризує «Хуторну поезію» та книгу оригінальних поезій «Дзвін» тощо, спиняючись на їх тематиці та на Кулішевій ідеології тих часів.

Визначенню місця Куліша в історії української перекладної поезії багато допомагає порівняння «Рибалки» Гулака-Артемівського з відповідним перекладом Куліша (сс. 38—39), в якому маємо вишуканість словника й більшу розмаїтість синтаксичних сполучень. Далі наведено дуже показове порівняння Чайльд-Гарольдового прощання—Куліша і Старицького.

Можна б тільки заперечити супроти того, що М. Зеров об'єктивну аналізу сполучає з власними естетичними оцінками.

«Хуторну поезію» М. Зеров уважає за початок боротьби Куліша з Шевченком. Гук цієї боротьби затихає у «Дзвоні», де Куліш дійшов великої своєрідності як поет. Зважаючи відношення поезії Куліша до поезії Пушкіна і європейських поетів, автор спростовує думку І. Франка про безвихідне замкнене епігонство Куліша. Заперечення Шевченка виявилось в Куліша і в шуканні нових засобів та форм і в «протиставленні козакофільству українських романтиків темпераментної проповіді» «культуриництва».

У цілому критична стаття про М. Куліша значно, сказати б, відсвіжує постать Куліша-поета й займає поважне місце в літературі про цього письменника.

Другу статтю—«Непривітаний співець» (сс. 47—71) присвячено Я. Щоголеву. Це є виправлений передрук вступної статті, надрукованої вперше р. 1926 (у вид. Я. Щоголів, Поезії, (К)). Творчість поета М. Зеров розглянув у зв'язку з біографією його. Головна думка полягає в тому, що непривітаний свого часу співець, почавши писати в 40-х рр. і промовчавши кінець 50-х і 60-ті роки, потім в 80-х, коли з'явилася охота писати, «з'явився перед читачами постаттю архаїчною, трохи музейною; якій—не вважаючи на всю чутливість артистичну—уже трудно було встигнути навіть за непохаливими на Україні змінами літературних ідей та уподобань» (с. 1). Спостереження М. Зерова над поезіями Щоголева, вказівки на відношення його творів до форм народньої поезії, паралелі з літературними зразками (Баратинський тощо)—все це для літературознавця має науковий інтерес.

Третя стаття—Анатоль Свидницький, його постать і твори (сс. 72—103) є остання редакція вступної статті М. Зерова до вид.: А. Свидницький, Оповідання (Київ-Друк, 1927). Використавши старі й нові публікації матеріалів, автор дає найповнішу біографію А. Свидницького. Характеристика Свидницького, як письменника, справляє вражіння новини супроти тої, що її дав свого часу С. Єфремов та інші критики. Автор визна-

чає, як неподібний Свидницький,—людина жвава, громадська, радикальної закваски,—до Мирного й Нечуя. Аналізуючи «Люборацьких», він торкається між іншим розповідної манери Свидницького й указує різницю його «описової» манери від попередників. Як цілком нове у літературі про Свидницького слід відзначити першу докладнішу характеристику його російських оповідань-фейлетонів.

Четверта стаття — Леся Українка (сс. 104—141) є трохи доповнена біографія й коротка характеристика творчості поетки надрукована вперше ще р. 1924-го (у вид. Творів Л. Укр. й окремо). Ця стаття вже кілька раз була рецензована в радянських журналах.

П'ята стаття—Марко Черемшина й галицька проза (сс. 142—172), проти першої її редакції з р. 1925-го (у вид. М. Черемшина, Село вигибає. Новели з гуцульського життя, К., «Книгосп.», 1925), поширена майже вдвоє. На початку досить докладно розглянуто погляди критиків на творчість Черемшини та на відношення його до Стефаника й Мартовича. Визначаючи свій погляд, М. Зеров розглядає творчість його, як одного з письменників покутської групи галицько-українських прозаїків й у всіх трьох представників цієї групи знаходить багато спільних рис щодо соціального ґрунту, на якому зростала їхня творчість. Всі вони становлять другий виводок радикальної селянської інтелігенції, що допіру вибивався до «легкого панського хліба» (с. 150) на літературну роботу їх, виходнів з селянства, благословляють Павлик і Франко. Симпатію Франка до трьох молодих авторів М. Зеров пояснює тим, що вони були йому рідніші, аніж інші своїм походженням, тематичною й ідеологічною суттю. Як і в Франка, в них немає народницької ідеалізації селянства й ідилічного трактування села. Словами самого Франка М. Зеров відзначає далі і різницю в техніці між Франком і цією молодогою групою—психологізм і імпресіонізм.

За осередок уваги статті мусила б правити характеристика творчості М. Черемшини, якому власне й присвячено статтю. Але цей розділ у М. Зерова занадто стислий. Характеризуючи манеру й стиль Черемшини в ранніх річах загалом рідних Стефаникові і далі творчість військових і повійськових часів, М. Зеров здебільшого обмежується на передачі змісту й свого естетичного вражіння. Важливі вказівки на відхід письменника від манери Стефаника: Черемшина широко користувався авторським словом, а використовуючи гуцульський діалект, він виявляє себе більшим естетом, ніж Стефаник. Цікаві ще деякі спостереження над епітетами в Черемшини.

Розмір «вступної статті», яким первісно була розправа М. Зерова, звичайно не давав авторові волі перевести ґрунтовнішу аналізу. Тимчасом сучасного дослідника цікавили б власне детальні розшукування, зіставлення. Недавно подані в літературі про Черемшину спостереження над ритмом і зіставлення його розповіді з народними рецитаціями дещо з'ясували в творчості письменника. Ці й подібні розшукування наступні дослідники мусять поширити.

Нарешті остання стаття книжки—«Сонячна машина», як літературний твір (сс. 173—191) трактує про новий твір, який дуже зацікавив останніми часами наше суспільство. Автор констатує безперечний успіх роману й гадає, що успіх цей можна з'ясувати художньою стороною роману. «Сонячна машина», для нас первина і первина саме жанровою своєю фізіономією. У нас ніколи не було великого роману з елементами авантури та соціальної фантастики» (с. 174). М. Зеров доводить, що попередні спроби в цьому напрямі на Україні були надто слабкі (читач здебільшого з самого початку здогадується, чим скінчиться фабула). «Сонячна машина», принаймні, з зверхнього погляду, показує чуже, не наше життя. Це а також актуальність теми (перевпорядкування суспільства) та нові шукання в методах письма забезпечили успіх роману. З інтересом

читаються ті сторінки статті, де автор доповнює жанрову характеристику «Сонячної машини», подану раніш у статті О. Білецького й ставить питання, «що ж придбав і що втратив Винниченко, ставши на... нову для нього стежку» соціального роману з ухилом у бік соціально-політичних прогнозів ускладненого детективними мотивами і влитого в форму кінематографічного сценарія. Короткі зауваження М. Зерова багато дають для зрозуміння художньої техніки В. Винниченка.

Між іншим М. Зеров нібито дорікає Винниченкові, що він, відкинувши психологічну характеристику героїв, не дає мотивації їхніх вчинків. Так ось цілу низку припущень викликає в читача постать Ф. Мертенса: що саме спонукало його перейти до прихильників сонячної машини? М. Зеров дивується, чому факт цей не умотивовано в романі. Але ж, поперше, чи зобов'язаний був Винниченко геть усе в романі, так би мовити, «розжувати» читачам? Коли він залишає простір для здогадів, роботи думки читача, то це в жадному разі не можна ставити йому, як обвинувачення. Справа зовсім не в тому, що Винниченко, мовляв, «взагалі мало звернув уваги на технічний бік справи», а в особливому методі розгортання сюжету, в особливій художній техніці. Пригадаймо, що подібні запитання виникають і щодо причин учинків героїв Достоєвського і критики витрачали чимало енергії для їх з'ясування, не зважаючи навіть на простору психологічну аналізу самого автора. Подруге, вчинок Мертенса не такий уже й дивний. Має рацію М. Зеров, кажучи, що до сонцеїзму спонукало Мертенса, може, гостро відчуте своє становище homo novus серед владущої групи, чи то розумна прогноза соціально-політичної ситуації, що завважає йому віддати свої сили безнадійній безперспективній справі. Але ж усі ці міркування впливали на тактику Мертенса лише напочатку, пізніше ж почали діяти глибші причини. Адже вживання сонячного хліба перетворює фізичну і духову істоту геть усіх людей всесвіту:—буржуазії і пролетаріату, усіх чисто робить новими людьми, здатними до творення нових форм життя. Всі стали однаково щирими прихильниками сонячної машини. Таким став Мертенс, схарактеризований у романі як видатна постать у лавах буржуазії. Гадаємо, що цю загальну концепцію Винниченка слід брати на увагу, коментуючи роман.

Наш короткий звіт про книжку М. Зерова виявляє, як багато цікавого містить вона для сучасного літературознавця. Теми зачеплено актуальні трактування їх позначається певною свіжістю і вносить чимало нового. Можна було б дорікати авторові за те, що він у цілому підходить до письменників з оціночними естетичними критеріями, виступає як критик, підпорядковуючи наукову аналізу фактів своїм власним враженням критика-цінителя художньої творчості. Методолог-учений, ідучи до мети повільним темпом, від окремих спостережень і пильних розшукувань, ще не зважився б давати загальний образ-портрет того чи іншого письменника, поета. М. Зеров навпаки такі загальні нариси давати не боїться. Роблячи так, він раз-у-раз попадає в становище літературного критика, для якого неважливо чи досліджено вже всі важливі питання художньої техніки тих чи інших авторів, взаємини між поодинокими літературними фактами та їх соціальна функція в історичній послідовності та генетичному зв'язку. Кілька нових спостережень і кілька зроблених і продуманих автором книжки спостережень попередніх дослідників—цього М. Зерову задосить, щоб дати нове трактування цілої творчості й постаті поета, письменника. Сучасний дослідник утримався б від багатьох подібних узагальнень, а тим більше не наважився б він давати позитивні або негативні оцінки, обмежившись тільки на історичній частині—змалюванні порівняльної характеристики розвитку тематики, прийомів творчості тощо, а це все само від себе виявило б, як далеко наперед пішов той чи інший автор як мистець і виразник певної соці-

яльної верстви. Кажучи це, ми аж ніяк не робимо М. Зерову будь-які закиди. Великий знавець літератури, сам майстер слова-поет, М. Зеров є один із нечисленних сучасних літературознавців, що глибоко розуміють художню літературу. Він розумів її не тільки тому, що раз-у-раз пише про літературу, оцінює й досліджує, але й тому, що сам пробував свої сили на літературному полі як поет і перекладач.

Дослідник знайде в книжці М. Зерова силу влучних чисто наукових спостережень, історик критики й соціолог літератури крім того знайде в ній багато цікавих поглядів та оцінок характерних для тої групи літературних критиків, яку М. Зеров репрезентує в наші часи.

Кость Копержинський.

В. Іванушкін, Селянський рух 1905—1906 рр. на Київщині, Київ, 1926 р., сс. 99.

Ще в кінці ХІХ ст. Київщина виразно виділялась серед інших губернь України потужним розвитком аграрного капіталізму. При цьому треба одзначити, що властивою рисою цього розвитку на Київщині було сполучення поміщицького сільського господарства з обробною сільсько-господарською промисловістю. Так само треба одмити ще й те, що процес капіталізації поміщицьких господарств розвивався не тільки сам собою, але, крім того, надзвичайно хутко втягував у свою орбіту й господарства заможного селянства, так що в результаті ці господарства робилися ніби додатком до отих великих капіталістичних поміщицьких господарств, продукуючи часто-густо для їх промислових закладів різного роду сировину. Чим далі, то все інтенсивніше розвивався цей процес, все рельєфніше виявляючи і свою зворотню сторону. А суть її полягала в тім, що з поширенням капіталістичних відносин на селі, мало-земельна і безземельна частина селянства хутко почала втрачати свої економічні позиції. Обезземелення, збідніння, зниження матеріального добробуту значної частини селянства та низка інших негативних явищ на тлі селянського життя—це були перші ознаки отих процесів. Нарешті вони ж таки призвели й до ускладнення соціальних відносин і до соціальної боротьби, яка вилилася на початку ХХ ст. в різноманітні форми селянських розрухів.

Вивчити оці селянські розрухи, а також і всі оті економічні передумови, що спричинилися до них, і поставив собі завданням В. Іванушкін в названій праці. Позитивною її рисою є те, що автор цілком слушно відокремив Київщину і став на шлях порайного дослідження історії селянських рухів, шлях, який в наших умовах наукових дослідів є найраціональніший. Далі своєю працею він у значній мірі прислужився до висвітлення багатьох економічних явищ та їх зв'язку з селянськими розрухами на Київщині. Але поруч з позитивними рисами в праці В. Іванушкіна є й багато недоліків, упущень і помилок, які часто приводять автора до необґрунтованих і неточних висновків та узагальнень, що часом негативно відбиваються й на самій роботі. Але скажемо конкретніше. Перед усім назва праці «Селянський рух 1905—1906 р. на Київщині» цілком не відповідає її змісту, бо, як побачимо далі, економічні передумови становлять зміст майже всієї праці. До того ж стосуються вони в значній мірі не тільки Київщини, а й всього Правобережжя. Самі селянські розрухи, їх розвиток і криза майже відсутні. Далі, коли за 1905 рік в книзі можна знайти ще деякі відомості про селянські хвилювання, то за 1906 рік натрапляємо на них лише в кількох випадках та й то побіжно. А раз так, то треба було б дати й відповідну назву праці, хоча б приміром таку: «Економічні передумови до селянських розрухів на Київщині в 1905—6 рр.». Автор цього не зробив і через те допустив чималу помилку.

Щодо методологічної сторони праці й того наукового апарату, яким

орудує автор, то й тут натрапляємо на надто прикрі упущення. Передусім В. Іванушкін не зібрав і не проаналізував силу друкованої літератури про селянські рухи на Київщині, розпорошеної по різних збірниках і періодичних виданнях. Не використав навіть газетних відомостей місцевих київських газет за ті часи, надзвичайно інтересних і часом дуже цінних (принаймні в праці: ні в тексті, ні в примітках про це ніде не згадується). Не менш значним упущенням автора є й те, що він не використав як слід і не проаналізував архівного матеріалу, цього основного джерела для подібного роду праці. А тих 18—20 архівних справ, на які автор посилається, та й то з фондів найменш інтересних і характерних для даної теми (2 справи з фонду канц. генер. губ-ра, 3—з фонду прокурора київської судової палати, а решта з фонду канцелярії губернатора), на нашу думку, не досить для такого солідного завдання, яке поставив перед собою автор. Поза увагою автора, невідомо з якої причини, чомусь залишилась величезна кількість архівного матеріалу з різних фондів, матеріалів, які б стали йому в великій пригоді, хоча б і для того ж ствердження селянських розрухів прикладами економічних міркувань, як про це говорить автор на с. 47. Автор, кажу, чомусь зігнорував ці найголовніші матеріали, а зате вдався до таких непевних, часто неперевірених, суб'єктивних і, певна річ, для наукового дослідження мало придатних матеріалів, як дописи різних кореспондентів до «Вольного Экономического Общества», що стали проф. А. Лосицькому за матеріал, щоб написати двадцять років тому огляд селянських розрухів на Київщині. Ми з власного досвіду переконалися, працюючи над історією селянських розрухів на Чернігівщині, оскільки непевні оті дописи, особливо цифрові матеріали. Отже, науково зужиткувати їх без відповідної перевірки, хоча б навіть і як ілюстративний матеріал та робити на підставі їх відповідні висновки, як це в багатьох випадках робить автор, річ дуже небезпечна. Другою методологічною хибю праці є те, що автор часто користується потрібними йому матеріалами не з перших джерел, а з другорядних і часом матеріалами лише загального характеру, що не мають безпосереднього значіння для даного питання, або коли й торкаються його, то лише побіжно. Так, наприклад, щоб вияснити ступінь забезпечення різних категорій селянських дворів на Київщині землею та виявити їх відносну кількість, автор чомусь оминає таке цінне джерело, як «Статистика землевладения 1905 г.», а подає (с. 31) загальні дані з матеріалів П. Маслова («Аграрний вопрос в России») для всього Правобережжя, які безперечно не є характерними для Київщини. А коли й наводить потрібні йому дані (знов таки не з першого джерела, а з книги С. Прокоповича—«Аграрний кризис и мероприятия правительства»), то не зазначає, до якого часу вони стосуються, залишаючи таким чином питання наздогад самого читача. Такий метод дослідження в значній мірі пошкодив праці.

Щождо змісту самої праці, то автор цілком слушно почав історію селянських розрухів на Київщині оглядом економічних умов життя селянства та його взаємовідносин з поміщиками. Вступ і перші три розділи праці якраз і присвячено дослідженню цього питання. Але й у цій економічній частині праці є багато недоглядів. Передусім треба відзначити, що «Вступ» (сс. 3—7) є зайвий у книзі, і саме тому, що в ньому автор спиняється на загальних питаннях, далеких від безпосередньої його теми, а загальні відомості, що є тут про Київщину, здебільшого повторюються в дальших розділах. До того ж у «Вступі» є й очевидні помилки. Так, на с. 4 автор пише: «Через історичні причини, через умови колонізації південної України, там немає поміщицького господарства, а тому капіталістичне сільське господарство виростало з селянського колоністського господарства». Але «Статистика землевладения 1905 г.» і «Статистические сведения по земельному вопросу в Евр. России» говорять якраз про-

тилежне. Ці дані свідчать, що якраз поміщицькі володіння, поміщицькі господарства посідали на передодні революції 1905 р. величезну кількість землі на півдні України. Так, самі лише маєтки, що мали понад 5.000 дес. землі, складали: в Херсонській губ. 7,9%, в Катеринославській—8,1% і в Таврійській—13% всієї площі в губернії, не кажучи вже про дрібніші володіння, які так само становили великий відсоток і щодо кількості і щодо площі. Так само низка авторитетних відомостей (на жаль за браком місця ми опускаємо їх) виразно свідчить, що значна частина отих поміщицьких володінь своїм типом наближається до господарств капіталістично розвинених і зовсім не проходила через стадію виростання з селянського колоністського господарства.

Далі досліджуючи економіку Київщини, автор в недостатній мірі перевів її районізацію. Так, він лише в кількох словах підкреслив своєрідність економічних та природних умов північної частини Київщини (с. 22) і то в висновках, не пояснивши, в чому ж саме полягала ця «своєрідність». А це, на нашу думку, чимала хиба праці, бо Київщина в сільсько-господарському відношенні становить кілька районів, які відрізняються один від одного якістю ґрунту, властивістю клімату, флорою, а в зв'язку з цим і своєрідними економічними умовами. Так, напр., південна Київщина виразно відрізняється своїми економічними умовами від середньої й північної частини. Однак, кажу, автор чомусь оминув це важливе питання. З цією помилкою в праці автора тісно в'яжуться і друга. Аналізуючи економічне забезпечення селян, автор розподіляє їх відповідно до ступня забезпечення землею і визначає три категорії: а) заможних (з наділами понад 10 десятин землі), б) середняків (від 5 до 10 дес.) і в) незаможників (до 5 дес.). Не кажучи вже про те, що одного такого критерія для визначення ступня заможності селянина ще далеко не досить (бо, як відомо, бюджет селянського господарства визначає не тільки один земельний наділ, а й низка інших моментів як кількість родини, худоби, ступень оподаткування тощо), автор, поділяючи селян на різні категорії, не звернув уваги навіть і на такі моменти, як якість селянської землі в різних районах губернії. Він огулом і цілком механічно підвів селян під певні категорії лише за принципом забезпечення їх землею. Очевидна річ, що в такий спосіб В. Іванушкін не тільки не освітлив як слід дійсного стану речей, не виявив справжньої групи незаможного селянства на Київщині, але не виявив в достатній мірі і його класової суті. Це мабуть чи не найбільша хиба в праці автора, бо не визначивши як слід класової суті різних категорій селянства і поділивши його механічно, лише згідно до певних норм його земельних наділів, він весь час, на підставі такого розподілу робить у праці різні висновки і узагальнення. В результаті цього, само собою розуміється, й висновки в праці автора в багатьох випадках є дуже проблематичними. Питання, напр., в якій мірі брали участь різні категорії селян в аграрних розрухах на Київщині і хто саме був найактивнішим учасником подій за принципом такого механічного розподілу селян, трудно вияснити. Правда, автор у своїх висновках каже, що батраки і незаможники «це були найбільш активні учасники агресивних подій» (с. 92). Але з кого саме склалися головні кадри цих незаможників, чи з «незаможників» середньої частини губернії з наділами до 5 дес. на двір, та часто з бездіфіцитними бюджетами, чи з «середняків» північної частини Київщини з наділами від 5 до 10 дес., але з бюджетами дефіцитними—питання все ж так і залишається не з'ясованим.

Далі, студіюючи економічні умови селянського життя, В. Іванушкін замало звернув уваги на діяльність дворянського й селянського земельних банків на Київщині й на ролю їх в демобілізації поміщицької власності, на переході її через банки до рук селянської буржуазії, а відтак і на тих економічних процесах, що в наслідок цього (вкупі з низкою

Україна, кн. 4.—10.

інших причин) відбувалися на селі (диференціація селянства). Так само в недостатній мірі спинився автор на розвитку деяких галузів сільсько-господарської обробної промисловости, як от гуральництво тощо, а також цілком оминув кустарні промисли, які все ж відбирали значну кількість селянських робочих рук і впливали на стан селянських бюджетів. Нарешті, не проаналізував заробітчанського руху (згадавши лише про нього в кількох рядках на с. 65) і переселенського, як певних засобів селян поліпшити свій економічний стан. Характерно, що переселенський рух, який на Київщині набрав колосальних розмірів (за відомостями переселенської управи за роки з 1896 по 1911 виселилося з Київщини до Сибіру 174.000 душ) автор цілком зігнував і лише побіжно згадав про нього та й то в висновках (с. 63), і це так само значний недогляд в праці автора. Загалом кажучи, в економічній частині автор зробив чимало серйозних упущень, які негативно відбилися на праці.

Розділ п'ятий і останній в праці автора (сс. 89—99) становить ніби висновки всієї праці. Тут автор говорить про зв'язки економіки та політики в селянському рухові на Київщині 1905—6 рр. і між іншим зазначає, що «підчас аграрних заколотів ми бачимо активну участь у них політичних партій, спроби організувати селянство...» (с. 89). Теза цілком вірна, але ніякими фактичними даними не підтверджена. А одної відозви РУП від 16 жовтня 1903 р., що її навів автор (с. 73—4), безперечно, замало. Бо відомо ж, що на Київщині серед селян року 1905 широко розвинули політичну пропаганду різні політичні партії, як от: «Спілка», «УСДРП», «Бунд», соціал-революціонери, тощо. Так само й селянський союз доволі широко розгорнув свою агітаційну й організаційну діяльність особливо в повітах Васильківському, Канівському, Черкаському і Звенигородському. В справі пропаганди селянського союзу відбулося навіть кілька судових процесів (арх. київськ. судової палати № 79 за 1905 р.). Але автор всі ці важливі питання чомусь обминув у своїй праці і взагалі не висвітлив значіння політичної пропаганди в аграрних розрухах на Київщині. Так само в недостатній мірі в праці висвітлена й роля національних моментів в мотивах аграрного руху. Що ж до динаміки селянських розрухів на Київщині, то як ми вже спочатку сказали, вона в праці В. Іванушкіна цілком опущена.

Сднак, не зважаючи на всі ці недоліки, все ж треба визнати, що автор своєю працею чимало прислужився до вияснення економічних причин, що в наслідок їх в 1905—6 рр. хвилею прокотилися по території Київщини селянські розрухи.

Сильвестр Глушко.

Кость Копержинський, *Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття, 1917—1927.* (Відбитка з «Студій з історії України, Н.-Д. Катедри Істор. України в Києві, т. II, 1929»), сс. 34.

До революції українського літературознавства, як науки, на Великій Україні не було. Жорстокий режим царської системи не припускав до того й гадки. Тільки в умовах УСРР ця можливість створилася. Перш за все, феноменально зросла книжна продукція, а в парі з тим зродилася потреба все це систематизувати й привести до якогось знаменника. Зродилася велика сила писань з приводу художньої словесної творчости за старих часів і аж до найновітніших моментів.

Терор за старих часів спричинявся до того, що літературна продукція та часами випадкова науково-популярна публікація про цю творчість змушена була тулитися десь по різних закутках кількох сусідніх держав у випадкових виданнях. Тепер, коли стало можливим всю ту розсипану скрізь творчість збирати й видавати, починають все частіше з'являтися загальні огляди всього проробленого за минулі часи чи то за якийсь певний період, чи одного письменника, або ж за певну добу, чи якусь окрему галузь з поля літературознавства. На межі 1928—29 рр.

також з'являються огляди наукового літературознавства. Їх ми мусимо всіляко вітати, бо з них власне розпочинає складатися нова будова цілої наукової дисципліни про українську словесну творчість.

Серед згаданих оглядів позитивно визначається названий в заголовку огляд К. О. Копержинського. Добра його прикмета та, що автор не тільки дає огляд, як це інші роблять, а переводить і класифікацію всього зібраного. Розбивши зібраний бібліографічний матеріал на окремі відділи, автор коментує кожний відділ. Коментарії його досить стислі й часами навіть занадто стислі. Через те величезний матеріал укладся в автора на 34 сторінках. Одначе, вартістю цей короткий огляд на двох аркушах коштовніший за старі великі розправи з методології в кількесот сторінок.

Останнього часу такі великі методологічні розправи якимось перевелися. Молоде покоління не має відповідного довідника, щоб ознайомлюватися з питаннями літературознавства, як воно вивчається й освітлюється останнього часу. Особливо мусить відчуватися брак такого довідника серед українських літературознавців, де взагалі ще, ні в минулому, ні тепер, ніхто подібної роботи не проробляв. Отже цей короткий компендіум К. Копержинського варто відзначити особливо, зважаючи на його позитивні прикмети.

Автор, як бачимо, окреслив для опрацювання цілком певний період (1917—1927). На протязі цього періоду чисто бібліографічним способом вибрано весь матеріал і опрацьовано методично з певним знанням справи й потрібною ясністю. Після короткого вступу, автор характеризує зібраний матеріал за такими рубриками: 1. Методологічні розправи та суперечки; 2. Філологічна школа; 3. Порівняльно-історична школа; 4. Школа формально-поетикальна; 5. Школа формально-психологічна; 6. Лінгвістична аналіза художніх творів; 7. Прийоми наукової методології в сучасній укр. критиці; 8. Школа соціологічна; 9. Історія укр. критики. В кінці схарактеризовано ще способи обробляти біографії письменників, подавати матеріяли тощо.

Як показують самі рубрики, перед нами, власне, коротка методологія, де не тільки схарактеризовано коротко наукові розправи, але часами подано й прикмети самого автора розправи, як дослідника. Такі характеристики дуже короткі й через те над ними не доводиться диспутувати, бо в них виявлено дуже стисло тільки основну суть розправи чи дослідника. Спинимось на деяких відділах окремо.

В першому відділі автор починає огляд з книжки Л. Білецького: «Основи літер.-наукової критики» й переходить до статті Є. Кагарова (Криза історії літератури), коротко тільки зазначивши, що автор її не узгляднив ні літературного матеріялу, ні дослідів російських та українських. Варто було сказати трошки більше. Ця стаття становить собою до деякої міри зразок теоретизувань, що прямують ізольоватися, виділити себе в якийсь центр серед інших дисциплін, навіть визначити місце всіх дисциплін навкруги цього центру. Це викликає тільки пусті суперечки над тим, хто кого повинен доповняти—чи література економіку, а чи економіка літературу.

Переглянувши коротко «суперечки», автор зазначає: «Не зважаючи на скрайню бідність нового проти часів Плеханова, Веселовського, Потебні, все ж таки не можна вважати (цей матеріал) за зовсім непотрібну працю». Дійсно, здобутки досить невеликі на нашій методологічній ділянці. Це пояснюється, можливо, тим, що цю ділянку тільки починають розробляти молоді сили, бо все талановите й інтелектуально розвинене працює на чужому полі.

В ділянці наукових розроблень філологічною школою дано досить матеріялу. В наші часи звикли робити поспішні соціологічні висновки з не зовсім ще опрацьованого матеріялу. З того приводу автор каже, що «соціологічні висновки можуть бути добре уґрунтовані тільки в разі,

коли цілком науково пророблено перший етап студювання». Далі вже йде тільки перелічування авторів, що прилягають способом свого дослідю до поставленої школи. Характеристики короткі, а декого з них варто було виразніше визначити. Правда, у автора скромно сказано, що, мовляв, «видавець децю наплутав», або «видав хоч і повне (видання), але з помилками». Це такі невиразні натяки стосуються І. Айзенштока. Годилося б тут виразніше поставити крапку над і. Справа в тому, що цей видавець-редактор «Дневника» Шевченка сам на себе покладає, так би мовити, багато чести. Навівши присуд Чуковського на видання Яковенка, та ствердивши, що видання це «ждет свого Венгерова», т. Айзеншток далі за цим каже: «Это само по себе определяет и сущность настоящего издания—первоопыта полного и научного исследования Дневника». Виходить ніби роль Венгерова на українському ґрунті виконує т. Айзеншток.

Як виявив акад. С. Єфремов, в «науковому» виданні І. Айзенштока помилки й довільні виправки сходяться з такими ж довільними виправками в Яковенка. Отже, коли так, то зовсім зайво було напускати на себе такої поваги, прикриваючи тим гріхи старих видавців. Викривати це—то значить допомагати молодим літературознавцям до всього ставитися критично, хочби воно було прикрите голосним ім'ям Венгерова. Тут замало сказати: «Повне, але неточне вид. з помилками»,—потрібно ще відзначити її «філологічну» особливість способів видавця-редактора, що доводять його до таких помилок та неточностей.

Те саме можна сказати про роботи С. Родзевича, що досліджував «Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка». Про цю наукову роботу т. Копержинський лаконічно тільки зауважує: «Твердження дослідника про композиційну подібність Катерини до Еди мало переконуюче». Це дійсно так, але поруч з тими методологічними нестатками роботи трапляються ті методичні збочення, що взагалі характеризують стару російську методологічну кучерявість. Чуються тут відгомони старих міркувань про подвійну душу в поета, як це колись препаровано до Гоголя. Таку старизну висувати на світ і засмічувати нові не заплямовані обрії зовсім зайво. Це потрібно відзначити, щоб скоріше відійшло воно в непам'ять.

Зазначені, як бажані, розширення й виразніші окреслення не знижують вартости самої роботи К. Копержинського; вони тільки показують, що присуди його оцінки дуже здержливі й взагалі лагідні. Через те, коли зустрічаємо трохи гострішу оцінку, то її треба вважати за дуже сувору. Підсумовуючи праці українських представників лінгвістичної школи, автор каже: «Українські дослідувачі дуже мало розробляють теоретичні проблеми», що їх поставили попередні видатні вчені. «Побіжний перегляд тем, що розроблювалися, виявляє, як мало нагадують нам сучасні розправи той глибокий діпазон, який узяла колись українська лінгвістика, представлена славним іменням О. Потебні».

Така оцінка мусить бути суворим засудом, а проти нього нічого не можна заперечити. Дійсно, в нас взяли однобічний курс на цілковито механічну роботу підраховання форм, або збиваються на «естетичну оцінку творів». Колись вже доводилося звертати увагу на брак глибоких розроблень; навмисним загостренням цього питання хотілося викликати глибокий інтерес до розроблюваних тем, але з того вийшла «сварка» та погордливе прозивання. Наведені присуди мусять стати нам за memento.

Отже робота К. Копержинського має стати зародком нової української методології.

Степан Гаєвський.

«Червоний шлях», Громадсько-політичний і літературно-науковий місячник, Харків, 1923—1928.

За вісім років свого існування «Червоний Шлях» пережив кілька змін у своїй редакції. Перші п'ять чисел 1923 р. вийшли за редакцією

Г. Гринька; з 6 числа 1923 р. по 1 число 1925 р. місячник виходив уже за колективною редакцією О. Шумського (головний редактор), П. Тичини, Г. Гринька, В. Блакитного, С. Пилипенка й М. Хвильового; з 1925 р. до 1927 р. в складі редакції не було вже Гринька і Блакитного, а вступив М. Яловий. З 1927 р. цей місячник виходить уже за головною редакцією В. Затонського й участю таких осіб: В. Коряка, М. Куліша, С. Пилипенка, П. Тичини, А. Хвилі, О. Шумського і В. Юринця, але вже з другого числа в складі редакції ми не бачимо О. Шумського, а замість нього з 4 числа вступають І. Кулик і М. Скрипник. За такою редакцією «Червоний Шлях» виходить і протягом 1928 р.

Не можна сказати, щоб ця зміна редакцій позначилася якнебудь виразно на самому місячнику. Випускаючи 1-ше число свого місячника 1923 р., редакція такі ставила завдання своєму журналові: 1) «Червоний Шлях», як орган української громадської думки, мусить стояти на рівні головних питань українського, союзного та міжнароднього життя в сфері економіки, політики й культури; 2) «Червоний Шлях» мусить стати трибуною для кращих творів мистецтва, публіцистики і серйозної популяризації науки на українській мові, дати їм вихід у світ і стимулювати їхній розвиток; 3) «Червоний Шлях» мусить задовольняти культурні потреби широких кадрів українських читачів і дати їм відповідну орієнтовку в сучасному літературно-науковому і громадсько-політичному житті, і нарешті 4) «Червоний Шлях» повинен мобілізувати літературні й наукові сили для праці над виховуванням української мови, як могутнього знаряддя культурного розвитку працюючих мас. (Від редакції).

Як бачимо, завдання широкі й трудні, але переглядаючи місячник за вісім років його існування, ми повинні сказати, що він їх до певної міри виконував. Коли на його сторінках появлялось і не багато якихнебудь ґрунтовних праць, які б, так би мовити, були видатними явищами в тій чи тій галузі знання, то в його числах надруковано чимало статей, які відповідали потребам широких мас читачів і навіть вносили чимало в скарбницю науки.

Поминаючи огляд художніх творів (віршів, оповідань, тощо), що може бути за тему окремої розвідки, ми тут спинимось тільки на тих статтях, які мають будь-який громадський, науковий інтерес. Щодо цього то всі статті, уміщені в місячнику за вісім років його існування, можна поділити на такі розділи: 1) громадсько-політичні статті, 2) наукові статті та розвідки, 3) літературно- та мистецько-критичні статті, 4) літературно-критичні та історичні матеріали, 5) міжнароднє життя і 6) бібліографія.

Щодо першого розділу, то не можна сказати, щоб тут було дано багато чогось ґрунтовного: тут ми бачимо більше побіжних заміток, які мають мету з'ясувати читачеві різні моменти з сучасного або недавнього минулого громадсько-політичного життя і які тою або тою мірою придадуться, коли доведеться писати історію наших часів. З визначніших тут статей занотуємо М. Скрипника, Начерк історії пролетарської революції (1923 р. 1, 2, 3); М. Яворського, Проблема укр. національно-демократичної революції в 1917 р., її історична основа та рухові сили (1927, 2, 4); О. Остапенко, Хід економіки Жовтневої Революції (скорочений популярний виклад) (1927, 11), хоч у цій останній статті критика й зазначила відсутність «глибшої аналізи, а також більш марксистської оцінки» (див. «Критика» 1928 р., ч. 1, сс. 138—139). Далі йдуть такі вже побіжні статті-замітки, як

В. Десняк, Зігзаги національної контрреволюції (1925, 11—12), М. Мотузка, Про укр. демократію (1928, 11), Ш-кий, Завдання пролетарської революції перед Жовтнем (1927, 11), О. Шумський, Стара й нова Україна (1923, 2), І. Борщак, Польський наступ на Україну 1920 р. (1925, 9, 1927, 7—8), Б. Козельський, Зимовий похід—з історії боротьби з Петлюрівщиною (1925, 10), П. Лісовий, Нічого фантастичного (про боротьбу за владу рад з приводу книжки Шульгина—Нечто фантастическое, 1926, 2), Г. Клу-

докса про Спинозу й матеріалізм (ibid., 5—6), Т. Степовий, Буржуазні соціологічні школи (1926, 5-6, 7-8, 9, 10, 1927, 1), С. Соболев, Еволюція і революція в історії органічного світу (1926, 7-8), Л. Олександренко, Н. Пекар, нарис його політичної й економічної думки (ibid., 9), С. Мазура, Побут по залишках трипільської культури (ibid., 1-12), С. Беркович, Соціальне коріння інтуїтивної філософії Бергсона (1927, 3), М. Пивовар, Проблема енергії (ibid., 5), А. Борис, Наука про поведінку людини, як проблема нашого часу (ibid., 5), А. Філіпов, Психологія і рефлексологія (ibid., 5), В. Державин, Нові течії в американській філософії (ibid., 6), Н. Білярчук, Філософія прагматизму (1927, 9-10), А. Філіпов, Проблема матерії й духа (1928, 3), Т. Черняхівський, Спадковість і оточення (ibid., 4), А. Абашив, Соціологія та рефлексологія (1928, 8).

Усі ці статті, хоч і мають випадковий характер, відповідають потребам українського читача, який потягнувся до знання і певною мірою можуть задовольнити його вимоги.

Найкраще представлено третій відділ у цьому місячнику—літературно та мистецько критичні статті. І це цілком зрозуміло, бо питання України за минулих часів: Д. Багалій, Декабристи на Україні (1926, 1) (з приводу сторіччя їх повстання на Україні 1825—1925 р.—публічна промова), І. Зубківський, Декабристи—народженці Полтавщини (1925, 11—12), Н. Мірза-Авак'янц, Селянські рухи 1902 р. на Полтавщині (1924, 7, 8, 9, 10), М. Горбань, Хотомлянское происшествие (з історії аграрних рухів на Слобожанщині, (1925, 1—2), С. Шамрай, Хвилювання робітників на Межигірській фабриці фаянсовій 1857 р. (1925, 9), М. Новицький, 1905 р. на українському селі (1928, 11—12), М. Равич-Черкаський, Робітничі організації на Україні (1923, 8), В. Денисенко, Харківська група партії народньої волі (1927, 7—8), В. Пархоменко, Чи була Коліївщина 1768 р. народнім рухом (1925, 8), коротенька, але змістовна замітка з приводу статті О. Гермайзе, Коліївщина в світлі ново-знайдених матеріалів («Україна», 1924 р., ч. 1—2), де В. Пархоменко каже, що висновки авторіві далеко не цілком відповідають джерелам і не є, на його думку, крок уперед в історичній літературі про Коліївщину, а швидче—назад. Це повернення від Шульгина й інших дослідників Коліївщини кінця ХІХ й початку ХХ в. до Д. Мордовцева і польських істориків, які теж підкресливали і «вузько релігійний характер» усього руху, і випадковий розбишацько-гайдамацький склад повстанців. В. Пархоменко гадає, що суть руху, його сила і значіння полягали в повстанні саме кріпаків проти феодального устрою і пригноблення з боку панів і орендарів (с. 101).

З наведеного огляду видно, що цей відділ, хоч він подає й мало ґрунтовних праць, але уміщує чимало таких, хоч і побіжних, заміток, з яких скористається майбутній історик, коли буде писати історію й наших часів, а також і далекого минулого.

Є чимало й наукових статей різної ваги з різних галузів знання, такі: Д. Багалій, М. Грушевський і його місце в укр. історіографії (1927, 1), Його ж, Наукова спадщина М. Сумцова (1923, 3), Його ж, О. О. Потебня (1924, 4—5), О. Харцієв, Потебня й сучасна поетика (1927, 12), де автор каже між іншим про те, як сучасні критики вульгаризують Потебню, не вивчивши його, як слід (напр. Б. Навроцький у своїй праці „Мова й поезія“), З. Чучмарьов, Спроба експериментальної художньої критики (1925, 11—12), Г. Майфет, Суть літературно-художньої творчості та її впливи на людину в освітленні рефлексології (1925, 3), Б. Навроцький, Поезія й музика (1925, 1—2), В. Гнатюк, Тимко Падуро в укр. історично-культурному процесі (1927, 12), М. Горбань, Кілька уваг до питання про автора „Історіи Руссов“ (1923, 6—7), А. Розенберг, Чернишевський і Плеханов (1928, 9—10), Г. Карпенко, місце М. Покровського в історіографії (1928, 12), С. Остапенко, Капіталізм на Україні (1924, 1—2, 3), О. Оглоблін, Проблема укр. економіки (1928, 9—10), Желіховський, Принципи відносності (1923, 1), Б. Герасимов, Еволюція світів у світлі сучасної науки (ibid.), С. Семковський, Марксизм і національна проблема (ibid.), В. Тимофіїв, Сучасні завдання хемії (ibid., 2), Б. Герасимович, Революція Коперника (ibid., 2), Е. Берглер, Психоаналіза (ibid., 6—7), В. Мазауренко, Єдина матерія (ibid., 8), А. Щукаров, Процес думання і його механізація (1925, 5), М. Кравчук, Сучасний атомізм (ibid., 6—7), Н. Нежданов, Наука марксизму про розплодження людини та Мальтусова теорія (ibid., 9), В. Чучмарьов, Спиноза, як матеріаліст (1926, 1—2), Його ж, Атеїзм Спинози (1927, 9—10, 12), Його ж, Кілька уваг з приводу роботи А. Аксельрода-Орто-

докса про Спинозу й матеріалізм (*ibid.*, 5—6), Т. Степовий, Буржуазні соціологічні школи (1926, 5-6, 7-8, 9, 10, 1927, 1), С. Соболев, Еволюція і революція в історії органічного світу (1926, 7-8), Л. Олександренко, Н. Пекер, нарис його політичної й економічної думки (*ibid.*, 9), С. Мазура, Побут по залишках трипільської культури (*ibid.*, 1-12), С. Беркович, Соціяльне коріння інтуїтивної філософії Бергсона (1927, 3), М. Пивовар, Проблема енергії (*ibid.*, 5), А. Борис, Наука про поведінку людини, як проблема нашого часу (*ibid.*, 5), А. Філіпов, Психологія і рефлексологія (*ibid.*, 5), В. Державин, Нові течії в американській філософії (*ibid.*, 6), Н. Білярчук, Філософія прагматизму (1927, 9-10), А. Філіпов, Проблема матерії й духа (1928, 3), Т. Черняхівський, Спадковість і оточення (*ibid.*, 4), А. Абашів, Соціологія та рефлексологія (1928, 8).

Усі ці статті, хоч і мають випадковий характер, відповідають потребам українського читача, який потягнувся до знання і певною мірою можуть задовольнити його вимоги.

Найкраще представлено третій відділ у цьому місячнику—літературно та мистецько критичні статті. І це цілком зрозуміло, бо питання літературні, так щільно зв'язані з життям і найбільше викликають до себе уваги читача. Але тут ми не бачимо багато чогось ґрунтовного, хоч і є чимало статей цікавих, які становлять певну вкладку до скарбниці науки. Перш за все, тут треба зупинитися на статтях загального змісту, що торкаються проблем теорії та історії літератури. До таких статей належить А. Ковалівського, Питання економічно-соціальної формули в історії літератури (1923, ч. 3, сс. 195—215), де автор, користуючись з різних праць теоретиків-марксистів (між іншим, Фріче, на якого він тут тільки й посилається, с. 200), дає визначення історії красного письменства згідно з марксистською методою. Але автор рекомендує обережно користуватися з цієї методи, обережно наклеювати на певні ідеї сталі етикетки, і користуватися з різних уже вживаних метод—біографічної, психологічної тощо, брати на увагу навіть характер вдачі письменникової, але все це підпорядкувати економічно-суспільним факторам.

Є. Кагаров в статті «Криза історії літератури» (1923, 6—7), подав відомості про нові західньо-європейські роботи в царині методології історії літератури, зазначаючи літературу цього питання й в рос. науці. Власне, автор йде за методою Р. Майєра.

Досить широко було поставлено в журналі дискусію про методи вивчення літератури і надруковано кілька статей, як формалістів, так і їхніх суперників. Сюди належать статті: Ю. Меженка, На шляхах до нової теорії (1923, 2); Б. Ейхенбаума, Формальний метод у мистецтві (1926, 7—8) і як відповідь на них—Платформа «Плугу» (проти Ю. Меженка—1923, 2); В. Коряк, Життя й мистецтво (1928, 9); З. Чучмарьов, Соціологічний метод в історії і теорії літератури; А. Шамрай, Формальний метод у літературі (1926, 7—8); В. Бойко, Формалізм і марксизм (1926, 11—12).

Сюди ж треба зарахувати й такі статті-нотатки, як В. Гадзінського, Ще кілька слів до питання форми й змісту (1923, 4—5).

У всіх статтях ми бачимо повторення Плехановської формули. Автори подбали тільки про те, щоб ширше її розвинути й, користуючись з деяких нових досягнень сучасної науки (формально-поетикальної школи) познайомити читача з загальною системою єдиної марксистської методи.

Поруч з цими статтями загального змісту про методи дослідження літератури, про особливості поетичних творів, ми в місячнику знаходимо й кілька статей, присвячених спеціально питанням української літератури. Це, поперше, стаття А. Музички, До початків української літератури (з приводу підручника М. Зерова «Нове українське письменство») (1925, 1—2), де є кілька цікавих зауважень про початок нового українського письменства, які заперечують дещо з тверджень М. Зерова, напр., про залежність Котляревського цілком від російської літератури, про те, що він був тільки «представником російської літературної провінції», тоді, як на Україні у той час був ще свій культурний ґрунт, на якому він виріс, про те, що М. Зеров цілком одірвав І. Котляревського від тої

літературної і громадської традиції, яка тоді була на Україні. Сюди ж належить і стаття А. Шамрай, На шляхах об'єктивної історії укр. письменства (1924, 6), де автор, зазначивши той крок наперед, який зробив М. Зеров у своїй праці з методологічного боку в розробленні фактів укр. письменства початку ХІХ в., у той же час зазначає й серйозні хиби в його книжці, як ігнорування досить широких громадських і наукових інтересів в укр. письменстві першої чверті ХІХ ст., зв'язку старших українських письменників, особливо Котляревського з старою традицією, вбачання в укр. письменстві тільки впливів російської літератури (тут між іншим по всьому цьому А. Шамрай висловлює трохи дивовижну думку, коли каже, що «можна сказати майже напевне, що цього (зацікавлення у Котляревського, М. М.) творами, приміром, Некрашевича, дяків-шиворізів і т. інше, не було з огляду на велику різницю в освіті і соціальному положенні» с. 210). Яка ж тут була різниця, коли освітою Котляревський був бурсак, а дід його був дяконом, а сам Котляревський згадує про вертеп, про бурсаків-учнів, про вірші їхні (так київський скубент сказав). Хибою М. Зерова, на нашу думку, є й дуже велике підкреслення хуторянського характеру укр. письменства кінця ХVІІІ, тоді як такого характеру воно набрало тільки на початку ХІХ в. (20—30-ті рр.) у зв'язку з загальною русифікацією, яка тоді настала у всій Росії, і остаточним вивітренням усяких автономних думок на Україні.

Далі треба зазначити такі загальні огляди, як: Б. Тиверець, Спад ліризму в сучасній українській поезії (1924, 1, сс. 140—166), досить велика стаття, де автор подає в загальних рисах історію й причини розквіту лірики укр. на початку революції й деякого її занепаду тепер; М. Доленго, Імпресіоністичний ліризм у сучасній укр. поезії (іbid.),—про сучасну укр. прозу, на чолі якої автор ставить Хвильового, а далі каже про Косинку і Підмогильного; В. Коряк, Укр. література перед VII жовтня (1923, 8), Його ж, Боротьба поверхів (1925, 6—7); Доленго, Жовтнева лірика. Сюди ж можна зарахувати і статтю О. Дорошкевича, Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка (1923, 3, 4—5), де автор освітлює найвидатніші образи в укр. літературі після Шевченка з ідеологічного й художнього боку, зазначаючи їхні хиби, напр. у Левицького, Кониського, Грінченка, тощо, і високо ставлячи образи П. Мирного (Чіпка, Телепень, Жук, особливо цих двох останніх) і почасти Франкові (типи робітників з «Борислав сміється»). Пересічний читач з цікавістю прочитає цю статтю.

Далі можна зазначити статті: О. Білецького, Проза взагалі і наша проза 1925 р. (1926, 2—3), де автор каже про прозу у західній і російській літературі, про вплив російської літератури на українську і про емансипацію останньої; А. Музички, Журнальна укр. лірика 1926 р. (1927, 2); м. Доленго, Післяжовтнева укр. література (1927, 11).

Багато ми знаходимо в цьому місячнику окремих критичних розвідок про того чи того письменника, які так чи інакше його освітлюють. Найбільше звичайно присвячено статтів Т. Шевченкові. Це розвідки 1) Б. Навроцького, Т. Шевченко, як прозаїк (1925, 10), де автор, розглядаючи російські повісті Т. Шевченка, зазначає великі їхні хиби щодо композиції, пояснюючи це тим, що Шевченко не міг перемогти своєї традиції і порівнюючи чужої російської мови, про що вже багато говорилося. Заслуговує на увагу в цій статті тільки детальний розгляд композиції російських творів Шевченка, 2) Його ж, Проблеми Шевченкової поезики (1926, 2), де автор з звичайною у нього неясністю й плутаниною каже про деякі факти Шевченкової поезики (пор. В. Харців, Потєбня й сучасна поезика (1924, 12, сс. 128—129), І. Айзенштока, Тургенєв і Шевченко (1926, 2), з приводу статті М. Мочульського Літературні паралелі—Шевченків «Сон» і «Призраки» Тургенєва («Україна», 1924 г., № 3), де автор заперечує думку М. Мочульського про вплив Шевченкового

«Сна» на «Призраки» Тургенєва, кажучи, між іншим, що Тургенєв мало цікавився Шевченком,—але це суперечить фактам, які наводить сам же І. Айзеншток, напр., словам Фетовим, що він ніяк не міг зрозуміти «возни Тургенева с Шевченкой» (с. 144); пор. працю А. Багрія, Т. Шевченко в літературній обстановке, Баку, 1925 р., сс. 157—164, де автор висловлює ту ж саму думку, що й М. Мочульський. Г. Хоткевич, Федькович і Шевченко, де зазначається вплив Шевченків на Федьковича, часом до смішності наївний, але це була тільки смуга в його юнацькій творчості: з кінця 70-тих р. Федькович стає вже самим собою, буковинським Шевченком; В. Гнатюк, Попередник Шевченкових Гайдамак (Северин Гоцинський), (1928, 3).

Велику статтю присвятив Плевако оглядові праць про Шевченка (1924, 3, 4, 5,—вийшла й окремою відбиткою), де в публіцистичному дусі малює зміну поглядів на Шевченка, але не дає повного наукового огляду студій про нього. Інші статті подають дещо до історії творчости Шевченкової або про його життя:

О Бузинний, Новий рукопис Шевченкової „Хустини“ (1927, 3), І. Єрофеїв, До історії Шевченкових автографів (Альбом М. Д. Старова, текст „Сна“—На панщині пшеницю жала), (ibid., 11), В. Краснов, Шевченко про поезію Барб'є (1925, 3), А. Лебідь, Шевченко й жандармське управління (ibid), До історії Кобзаря (1925, 3), де подано історію виданнів Кобзаря з зазначенням рецензій на них, І. Айзеншток, Замітки й матеріали про Шевченка (1923, 8), де знаходимо лист Шевченків до А. Ів. Ливогуба з Новопетровської цитаделі від 1852 р. липня 16 і лист П. Куліша до Я. Кухаревка про похорон Шевченка, далі опис книгозбірні Шевченкової; Ланевський, Лист Шевченків до субскрибентів (передплатників на „Гайдамаки“), (1926, 2); Д. Багалій, Нова шевченківська збірка, Інститут Т. Шевченка, Шевченко, Річник перший 1928 р. (1928, 9-10).

Батькові нового українського письменства І. Котляревському присвячено тільки дві статті: К. Копержинського, Декілька джерел до вивчення історії постановки драматичних утворів І. П. Котляревського (1924, 8—9), і Семена Гречишка, З історії української інтелігенції. Котляревський І. П. (1928, 4), але ця остання стаття повна всяких необґрунтованих думок.

Квітці присвячено невеличку статтю А. Шамрая, До тексту Квітчиних творів (1924, 3), де автор каже про ті видання творів Квітки, які існують, і про ті завдання, які стоять перед наукою щодо видання творчости Квітчиної (доповнення до цього див. І. Айзеншток, До історії видань творів Г. Ф. Квітки, К., 1927 р., відбитка з Бібліографічних Вістей, № 4, за 1926 р.); І. Айзеншток, До соціології повістей Квітчиних (1928, 12), де автор, полемізуючи з деякими критиками і намагаючись по-новому освітлити творчість Квітчину, не дає по суті нічого нового, а повторює старі думки про консервативний, навіть на його час, світогляд Квітчин.

Далі приділено багато уваги М. Коцюбинському: О. Попов, Мих. Коцюбинський (1923, 1), де в популярній формі добре висвітлено громадське значіння творчости Коцюбинського; С. Козуб, Джерела «Тіні забутих предків» (1925, 4), де докладно з'ясовано джерела цієї повісти, його ж, Мопасан і Коцюбинський (1927, 3), де автор уже дуже захопився ідеєю про вплив Мопасанового оповідання «На воді» на оповідання М. Коцюбинського «У путах шайтана», тоді як у цих оповіданнях подібним є тільки те, що у Мопасана герой цілу ніч пробуває на воді, а у Коцюбинського героїня—цілий день на своєму подвір'ї, хоч безперечно вже в цьому оповіданні Коцюбинського є й нові прийоми творчости, які нагадують взагалі Мопасана; Ф. Якубовський, «Еата тоггала» М. Коцюбинського й наше сьогодні (1926, 11—12), де автор, ідучи слідом за В. Коряком, робить спробу розгорнути думки цього останнього про М. Коцюбинського, як про представника тої дрібно-буржуазної інтелігенції, що стояла осторонь од боротьби, і ненавидячи царський режим, проте не знала, куди і як цю ненависть вилити (с. 167). Поруч з часом цікавими спостереженнями щодо творчости Коцюбинського, напр., про те, що в

русі 1905 р. у К. пролетаріят не грає ніякої ролі, ми бачимо часом у критика і перегинання ціпка в неправильний бік, коли він уже дуже наполягає на індивідуалізм К-го. І. Лютий, Поетичне відтворення реакції 1905—1907 р. у творі М. Коцюбинського «Intermezzo» (1927, 7—8), де цікаво обмальовано те соціальне тло 1905—1907 рр., на якому повстали всі ті психологічні переживання Коцюбинського, що їх тут описує автор; М. Могилянський, Ненаписана повість М. Коцюбинського (1925, 3). Далі треба зазначити статтю В. Зборовець, Шкільні роки М. Коцюбинського (1927, 12), написану на підставі рукописної праці рідного дядька по матері В. Ковердинського (дані цієї статті треба перевірити, бо в ній є протиріччя з відомими фактами з життя письменника, пор. Х. Коцюбинський про брата («Україна», 1927, к. 1—2), і Т. Слабченко, М. Коцюбинський та «Народня воля» (1927, 9—10), де подаються відомості про жандармський трус у М. Коцюбинського, мабуть, у зв'язку з діяльністю подільської групи «Народньої волі».

Панасові Мирному присвячено 4 статті: розвідка І. Ткаченка, Літературна спілка П. Мирного та І. Білика (1924, 1—2), де автор тільки в загальних рисах торкнувся цього питання (детально про це щодо роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» див. книжку М. Марковського—«Як утворився роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні» (К., 1925 р.); І. Ткаченко, Літературна історія «Повії» П. Мирного (1926, 3), де, як каже ак. С. Єфремов, автор показав, що «він просто не вмів читати писання Мирного, а тому і всенька його «історія» обернулась на суцільну фантастику й непорозуміння» (Єфремов, П. Мирний 232—233, примітка). І. Ткаченко гадає, що оповідання «Як ведеться, так і живеться» виникло (?) з роману «Повія»—з якогось невідомого первісного пляну «Повії». М. Корсунський, П. Я. Рудченко (П. Мирний) (1927, 7—8), де подаються цікаві відомості про П. Мирного, як службовця й людину, і Ю. Циганенко, Творчість П. Мирного в листуванні до нього сучасників (1925, 5), де подається чимало цікавого матеріалу до творчості П. Мирного.

Про Франка маємо такі статті: В. Десняк, Великий Каменяр (1926, 5, 6), досить велика стаття, яка подає деякі нові факти щодо освітлення творчості Франкової, але перелому Франківського торкається дуже побіжно й не виразно; М. Степняк, Про історію Воа Constrictor (1928, 9), де побіжно розглянуто історію утворення цієї повісти з боку тематичного, композиційного і ідеологічного (у зв'язку з портретом головного героя). Стаття не закінчена, обіцяно продовження. І. Айзеншток, Франко, як історик письменства (1926, 5—6), де в дуже загальних рисах говориться про історико-літературну роботу Франка. І. Ткаченко, Нові матеріали про І. Франка (1925, 4), де, на основі неопублікованих листів Франкових до Ол. Пчілки, що переховуються в Полтавському державному музеї, обмальовується настрої і думки Франкові в 80-ті рр. (самих листів нема); Неоголошений лист Франків до М. Недужої, вчительки з Проскурівщини на Поділлі (1927, 5).

З сучасних письменників перш за все треба згадати старого ветерана укр. письменства М. Чернявського, про якого подав велику статтю М. Плевако, розглянувши його біографію та віршові й прозові твори (1926, 1; 1928, 11—12). Присвячено також кілька статей Хвильовому: С. Пилипенка, По бур'янах революції (1923, 1) (про Хвильового-новеліста)—імпресіоністична стаття, яка нічого не дає для зрозуміння того нового, що вніс з собою М. Хвильовий в українську літературу. П. Христюк, Соціальні мотиви в творчості Хвильового (Осінь) (1924, 4—5), де автор просто, без ніяких претензій, знайомить нас з темами оповідань з цієї збірки П. Хвильового: це життя інтелігенції і міщанства по революції. В. Юринець, М. Хвильовий, як прозаїк (1927, 1), трохи розкидиста стаття, де автор порушує багато питань, зв'язаних з творчістю М. Хви-

льового, про його безформеність, про різні впливи в його творчості (Мопасана, Достоевського), про його європеїзм і нарешті про шкідливість його думок. Б. Якубський, Михайло Семенко (з приводу його «Кобзаря», (К. 1924 р.), де автор подає першу досить широку працю про цього письменника, зазначивши різні періоди його творчості, його досягнення. Автор узагалі високо ставить цього поета, кажучи, що Семенко є безумовно один з найталановитіших наших сучасних поетів та один з найсвоєрідніших виразників інтелігентського відчуття нашого виняткового часу (с. 261), хоч і признається, що «багато чого ми (автор) не розуміємо, напр., в каблепоемі «За океан», але тут же додає, що він тієї думки, що нерозуміння ще не дає права ляяти незрозуміле (с. 260). Автор, як ми бачимо, поблажливо поставився й до тих викрутасів, які втворював Семенко. В. Державин, Драматична тетралогія Миколи Куліша (1928, 1), де автор, відкидаючи всякі теоретико-літературні абстракції, в приступній формі з'ясовує соціальну фабулу його п'єс, натуралістичні прийоми, їхню художньо-громадську вартість, а також і деякі хиби; коротенька стаття І. Шевченка, Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич),— з приводу 20-чя смерті драматурга, де автор, не подаючи нічого нового, зупиняється на найвидатніших п'єсах К. Карого, що ставлять соціальну проблему, і каже про їхню художню й громадську вагу (ibid.). І. Ізотов, До характеристики творчості О. Кобилянської (1928, 2), де автор висуває на перший план суб'єктивізм творчості О. Кобилянської. І. Айзеншток, Еволюція письменника (Творча путь І. Микитенка), (1926, 5—6).

Про П. Тичину маємо такі статті: І. Майдан, Зріст і сила творчості П. Тичини (з приводу його збірки «Вітер з України») (1925, 3), де автор надзвичайно високо ставить П. Тичину не тільки, як лірика, але й як першого значінням поета революційної України; Р. Майфет, Матеріали до характеристики творчості П. Тичини (1925, 10, продовження 1926, 1 і 9), де автор подає багато матеріалу, щоб зрозуміти формальний бік його поезії; Я. Савченко дав кілька статей, які потім було перевидано і в його книжці «Поети й белетристи»: 1) Життя мускулясте (Копиленко, Буйний хміль і Слісаренко, Сотні тисяч сил) (1925, 6), 2) Поет праці—М. Терещенко (1926, 1), 3) Критичні нотатки про Гр. Косинку (1927, 4),—цікаві статті, які попри всій своїй невикінченості, дають взагалі правдиву оцінку письменників. Далі йдуть статті М. Доленга, Нотатки про О. Копиленка (1928, 11), А. Лейтес, Ар. Любченко (1928, 8), коротенький імпресіоністичний етюд, як каже сам автор, де є цікаві спостереження над поетичною манерою Арк. Любченка; І. Калустянський, Поет життєвої динаміки—В. Поліщук (1924, 8—9), слабенька стаття; П. Христюк, Соціальні мотиви творчості В. Сосюри (1926, 2), де з'ясовуються причини занепадницького настрою в поезії В. Сосюри останніх часів; Б. Якубського, Під водами імлістої річки (М. Івчеко. Імлистою рікою, ibid.), де критик пікреслив ту імлісту течію, якою пливе в творчості Івченковій його ідеологія; М. Доленго: Творчість В. Еллана (1927, 1), де критик, зазначаючи те нове, що дає В. Еллан для пролетарської поезії щодо ідеології, тону та внутрішньої форми, у той же час підкреслює у нього вплив старої ідеологічної лексики; А. Шамрай, Творчість Васильченка (1926, 4), кращий з етюдів про творчість цього письменника, де добре висвітлено місце Васильченка в історії укр. письменства; М. Доленго, Трагедія непотрібної трагічності з приводу творів Підмогильного), (1924, 4—5), де Підмогильний характеризується, як поет інтелігенції, що малює колізію між окремою людиною й оточенням; В. Гадзинський, Естетика Блакитного роману (1923, 6—7), де автор дуже високо ставить «Блакитний роман», щодо мистецько-естетичних прикмет, з чим, здається, аж ніяк не можна погодитися (пор. його ж «Шляхи мистецтва» 1922 р., ч. 2); А. Музичка, М. Черемшина (1927, 6),—частина праці про Черемшину, яка потім у поширеному виді вийшла окремою книжкою—Марко Черемшина (1928 р.).

Є відгуки й на сучасні дискусії, як стаття М. Зерова «Наші літературознавці і полемісти» (з приводу «Азіятського апокаліпсиса» Я. Савченка і «Література чи літературщина» Д. Загула), (1926, 4).

Інформаційний характер має стаття В. Коряка, Всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників (1927, 2).

У всіх цих працях ми бачимо застосування більшою або меншою мірою марксистської методи при студіюванні поетичних творів, але є й такі статті, як, напр., Г. Майфета, Матеріал до характеристики творчості П. Тичини (велика стаття, 1925, 10; 1926, 1, 9), які можна залічити, як каже сам автор цієї статті, до праць «формального методу». Правда, автор у своїх тезах зазначає, що протиставлення змісту-формі не можна вважати за наукове, що поетичний твір—то є комплекс різноманітних елементів (див. примітку 7 на стор. 157), але так само, як шляхом обстракції ми дістаємо з цього комплексу його ритм, евфонію і т. д., ми дістаємо й такі елементи «форми», як зміст, ідея, тема. Але одною формальною методою в оцінці вартости твору, на думку автора, обмежитись не можна. Сюди треба притягнути й соціологічну аналізу твору. Цієї соціологічної аналізу ми й не бачимо у Г. Майфета, хоч безперечно й такі науково зроблені спроби описів поетичного матеріалу мають свою цінність і придадуться для ширших висновків.

Чимало статтів присвячено й театрові: М. Терещенко, Театр мистецтва дійства (1923, 3), Ю. Меженко, Театр Михайличенківців (*ibid.*, 9), Г. Туркельтауб, На шляхах укр. театру (1927, 2), І. Шевченко, Минулий театральний сезон (1927, 7—8), Т. Слабченко, Подорож укр. трупи до Франції. Епізод з історії укр. театру (1927, 4).

Є огляди й сучасної драматургії: Я. Мамонтов, Драматичні дебюти 1923—24 р. (1924, 7). Розглядаючи п'єси за ці роки, Я. Мамонтов приходить до висновку, що автори їх виходили у своїй творчості не з театру і його вимог, а з літератури, і що вони за незначним винятком не задовольняють не тільки театральних вимог, а й літературних. Ю. Смолич, Драматичне письмо наших днів (1927, 4), де автор відзначає тільки кілька п'єс, які звертають на себе увагу, як «97» Куліша, деякою мірою «Любов і дим» І. Дніпровського,—взагалі ж ми не маємо ще тут значних досягнень.

Є й ширші загальні огляди нашої й світової драматургії—це Я. Мамонтов, Українська драматургія передреволюційної доби (1900—1917 р.), (1926, 11—12); І. Шевченко, 10 років укр. театру (1927, 11); П. Рулін, Німці про МХАТ (1928, 12); С. Ітевський, Сучасний американський театр і його репертуар (1927, 6).

Окремо треба зазначити статті П. Руліна про М. Заньковецьку, старанно складені на підставі різних матеріалів (переважно газетних)—Артистичний шлях М. Заньковецької (1926, 3), Образи М. Заньковецької (1927, 3), Акторський стиль М. Заньковецької (*ibid.*, 4).

Цікаві для історії українського театру (особливо для негативних моментів у його історії, яких на жаль було чимало) і «Спогади українського лицедія К. Ванченка (1923, 7, 8, 9—10, 11). Сюди треба зарахувати й статтю С. Марголіна,—Анатоль Петрицький (як режисер), (1928, 9—10).

Мові присвячено такі статті: М. Сулима, Український article (1923, 8), Його ж, Дещо про зниклі дієприкметники (1927, 5), Смеречинський, Куди йде укр. мова (1928, 5—6), Б. Ларин, Мовний побут (*ibid.*).

Кілька статтів присвячено мові окремих письменників: О. Синявський, Мова творів Г. Сковороди (1924, 4—5), де автор каже, що мова Г. Сковороди була доволі типовою книжною укр. мовою XVIII в., М. Сулима, Найяскравіші особливості фрази Шевченкового Кобзаря (*ibid.*, 10), Його ж, Фразеологія М. Хвильового (1925, 1—2), де автор каже, що в мові М. Хвильового відбилися всі «що-найсвоєрідніші, найкардинальніші особливості укр. народньо-масової фразеології», зазначаючи в той же час,

що його мова не завше має за підставу народньо-українську стихію; Його ж, До характеристики мови Арх. Тесленка (1926, 5-6); В. Цебенко, Аналіз мови поезії Йогансена (1925, 4); М. Осипів, «Мова феїлетонів Остапа Вишні (1923, 9—10).

Звичайно, що таке вивчення мови окремих письменників має велику вагу: тільки так можна збудувати й історичну граматику, з'ясувати ті основні закони, за якими живе й розвивається українська мова, тільки треба, щоб усе це робилось ґрунтовно, а не побіжно, як це часом ми бачимо в деяких з зазначених статей.

З наукових праць тут зазначимо Б. Лезіна, Дещо про теорію й психологію слова О. О. Потебні (1925, 1—2); Л. Кулаковський, Ритміка мови (1925, 6—7); В. Харцієв, Мова та письменство (1925, 8),—висновок, що вони явища одного ґатунку; Л. Булаховський, Динаміка слова (1926, 9); М. Доленго, До питання про дві системи мови (1924, 4—5).

Є й статті інформаційного характеру, як М. Johansen, Латиниця в укр. мові (1924, 4—5), Т. Ткачук, Невідкладне завдання про введення міжнароднього алфавіту (idib.).

Загальними питаннями мистецтва, а також окремим художникам (малярам) присвячено такі статті:

М. Нексо, Пролетаріят і мистецтво (1923, 1); П. Горбенко, Сучасні проблеми образотворчого мистецтва (1927, 2); Кіно й мистецтво (1926, 11-12); К. Слінко-Москальцов, Мистецькі угруповання СРСР на тлі сучасності; Є. Кузьмін, Перші наші малярі (1927, 9-10); Його ж, О. Мурашко (1928, 11-12); Гр. Майфет, Творчість Ю. Михайлова (1927, 4); К. Слінко-Москальцов, Художник Сергій Васильківський (1927, 12); Є. Кузьмін, Нарбут і графіка (1927, 3); Слінко-Москальцов, Всеукраїнська художня виставка (1928, 1); І. Врона, АРМУ та її перша вистава в Києві (1927, 2); В. Роленко, Карикатура і карпун в Америці (1927, 6); А. Альф, Огляд художнього життя Германії (1927, 7-8); В. Мелер, Вразіння від німецького мистецтва (1927, 9-10); Р. Гарміза, Франціско Гойя (іспанський художник), (1928, 8); К. Слінко-Москальцов, Радянський художник і мистецька спадщина (1928, 2); В. Кричевський, Архітектура доби (1928, 3); П. Горбенко, Огляд Всеукраїнської художньої виставки в 10 роковини Жовтня (idib.); Є. Кузьмін, Три виставки (idib.); П. Бехтер, Папір, книжка, книжкове мистецтво (1928, 4); С. Кравців, За революцію в книжковій культурі (idib.); Ол. Озеров, Композиційні елементи кінофільму (1928, 5-6); С. Колос, Українська тканина (1928, 5-6); М. Бурачек, Аналіз творчості С. Васильківського (1928, 7); Є. Прибильська, Художньо-кустарна промисловість УСРР (idib.); Є. Холостенко, 11 років радянської архітектури (1923, 11).

Багато приділено уваги всесвітньому письменству, і мало дано статтів про російську літературу.

Сюди належать такі статті: М. Нексо, Данське письменство; О. Білецького, Сучасне красне письменство Заходу; Його ж, Літературні течії в Європі в першій чверті ХХ в. (1925, 11—12); А. Л—сон, Сучасна англійська проза (1925, 6, 7, 8); Басехос, Нове мистецтво на Заході та інтелігенція (idib., 10); І. Кулик, Сучасна поезія північної Америки (1924, 6); А. Лейтес, Соціальна американська сатира (idib.), А. Лятиф-Заде, Короткий огляд татарської кримської літератури (1927, 11); В. Серж, Машина і спорт у фр. літературі (1927, 3); О. Немировська, Проза сучасної Америки (1928, 9—10); Ф. Вайкопф, Стан молодого німецького письменства (1928, 11), а також огляд чеської літератури (1928, 8).

Про окремих письменників маємо такі статті:

Г. Гейне, Тип буржуа в драмі Штернгейма (1923, 4—5), німецького драматурга; М. Могилянський, Іронія та скепсис А. Франса (1925, 9); М. Ірчан, Ан. Сінклер (1926, 9); В. Державін, Е. Верхарн та соціальне значіння його творчості (1927, 1); Його ж, Д. Лондон (1927, 2); Його ж, Шервуд Андерсон і сучасний американський натуралізм (1927, 6); С. Кац, Томас Гарді (англійський письменник), (1928, 7); О. Гатов, Андрі Барбюс (1927, 11); Гр. Майфет, Стефан Цвайг — австрійський письменник (1928, 1); П. Г. Шарль де Костер, з приводу 100 років народження бельгійського письменника, автора легенд про Уленшпіґеля (1928, 2); Назарян-Іранцев, Перська література (1928, 8); Н. Ойслендер, Творчість Менделе Мойхер Сфорима (С. Абрамовича — єврейського письменника) (1928, 3); О. Немировський, Джоєф Конрад, (англійський письменник) (1928, 5—6); П. Б. Бласко Ібаньес (idib.); Білокриницький, Іжі Волькер (чеський письменник) (1928, 8).

Є й перекладні статті: А. Сінклера, Анатоль Франс — безсмертний бунтар, переклад Є. Крука, (1926, 10); Його ж, О. Генрі (теж переклад Є. Крука (idib.).

Білоруській літературі присвячено такі статті: М. Горецький, Білоруська література (1928, 2); Л. Вороніч, Творча путь Цішки Гартного (1928, 12).

Про російську літературу ми маємо тільки коротенький огляд Машбіц-Веров, Сучасна російська література (1927, 11) огляд за 10 років, а з окремих письменників про Короленка: Т. Райнов, Природа в творчості Короленка (1929, 9—10); спогади про Єсеніна: К. Буровія, Незахищена людська дитина (1927, 1); Б. Якубський, Творча еволюція М. Горького (1928, 7); В. Іллюченко, Гоголь в Афинах 1928 (9—10), з приводу третього видання книжки В. Переверзева «Творчество Гоголя» (1928 р.), де автор зазначає мале знайомство критика з тим комплексом соціально-побутових умов, які видбулись у творчості Гоголя. Не вважаючи на деяку розкиданість у думках автора цієї статті, в ній є цікаві зауваження.

Музиці присвячено кілька загальних оглядів, як

Я. Полфіоров, 10 років музичної культури на Україні (1927, 11—12); Його ж, Музика й музиканти наших днів (1927, 6); О. Дзбановський, Минуле музичної укр. культури на Україні (1927, 11); М. Грінченко, Сучасна укр. музична культура (1924, 7) і кілька етюдів про окремих музик, як укр., так і всесвітніх: В. Козицький, Суть музичної творчості Стеценка (1923, 6—7); Його ж, Форма музичного мислення у М. Леонтовича (1926, 4); Я. Полфіоров, Стеценко (1927, 9—10); В. Міжковський, Невідомі твори М. Лисенка (1923, 2); Я. Полфіоров, Музичні силуети М. Лисенка (1928, 5—6); Г. Хоткевич, Тарас Бульба М. Лисенка (1924, 11—12); Я. Полфіоров, Скрябін (1926, 10); Його ж, Сокольський (1927, 7—8); Його ж, Бетховен (1927, 5); Його ж, Шуберт (1928, 12); Його ж, Музика сьогочасної Франції (1927, 3).

Мало приділено уваги народній творчості; тут ми маємо тільки такі дві статті: одну—Н. Жінкіна, Коломийки (1926, 10), яка тільки порушує питання про Коломийки, не розв'язуючи його остаточно, і другу—Г. Хоткевича, До історії кобзарської справи (1927, 3).

Найбільше маємо оглядів міжнароднього громадсько-політичного становища:

М. Розентул, Фашизм, Рур, Лозана (1923, 1); І. Вертгайя, Вражіння з окупованого Руру (ibid); Берглер, Фашизм, наймане військо контрреволюціонерів (2); І. Кулик, Економічні чинники французької інтервенції (3); М. Любченко, Всеєвропейська хвиля реакції (замість міжнароднього огляду) (3) і Його ж, Замість міжнароднього огляду (6, 7, 8); В. Мазуренко, Увага на Середній Схід (3); П. Гельд, Європейський монстр (про Румунію), (1925, 5); В. Серж, Правда про атентат у Сараєві (6—7); М. Мотузка, До питання про правомірність антантівської інтервенції 1918—1920 р. з погляду буржуазного міжнароднього права та її соціальну природу (8); Е. Б., Сучасний Єгипет (1926, 2); Л. Катц, Господарська криза та чужинці-робітники у Франції (1927, 3); Б. С-та, Економічне коріння китайської революції (4); С. Остапенко, Розвиток громадського господарювання Європи та Америки в межах часу 1800—1920 р. (6); П. Піддубний, Сучасна Мексика (ibid) Б. С-та, Із історії аграрних відносин у Китаї (7—8); С. Ауданс, Фашизм і робітництво в Італії (1928, 4); П. Вінтер, Англо-Єгипетські суперечки (1928, 7); Х. Харлампович, Становище українців та білорусів у Польщі (ibid); М. Лозинський, Польсько-литовський конфлікт (1928, 8); М. Ванек, Економічні проблеми Чехо-Словаччини; О. Досвітній, Нотатки мандрівника (уривки з подорожі по Західній Європі (1925, 6—7), продовження з подорожі по Франції (9); Г. Соболев-Удінов: У Парижі перед 20 роками (1926, 5—6); Г. Слободянский, До наддунайської столиці (1928, 2) — закордонні вражіння.

Еміграції присвячено такі статті: М. Любченко, Далі шляхами розкладу (1924, 1—2); Ф. Ф. Таран, На переломі (3), Костів, Еміграція (1927, 9—10).

Є кілька статтів, присвячених революційним діячам. На першому місці треба поставити п'ять статей про Леніна: М. Равич-Черкаський, Ленін проводир комунізму, (1924, 1—2), де автор каже, що Ленін, як ніхто, зумів сполучити правдивість принципу революційного марксизму з практичною класовою політикою; Його ж, Ленін і національне питання (ibid., 3, 4, 5); М. Мотузка, Ленін — провісник і організатор Жовтня (1925, 1, 2, 3); Б. Нейман, Будова прилюдних промов Леніна (ibid., 9), і Фінкель, Ленін публіцист (1928, 5).

Далі є кілька спогадів про революційних діячів М. Яловий, Перші хоробрі (Михайличенко, В. Чумак, А. Заливчий) (1923, 3); А. Петров-

ський, Повстання А. Заливчого (*ibid.*); М. Яловий, Щоденник В. Чу-мака (1925, 10); Ф. Таран, В. Блакитний (Єланський) (1926, 2); О. Шет-ліх, Спогади про П. А. Грабовського (1927, 5), і про старих укр. письменників: Г. Коваленко-Коломацький, Дніпрова Чайка (1928, 2).

Кілька некрологів: І. Айзеншток, М. Сумцов (1923, 1); Дніпрова Чайка (1927, 4); С. Гаєвський, Д. Щербаківський (1927, 7—8); М. Грін-ченко, П. Демуцький (1927, 7—8).

Про друкарство маємо статтю Г. Тисяченка, Початок друкарства на Україні (1924, 4—5), де розвиток друкарства на Україні поставлено в зв'язок з новими формами економічного й соціального життя, яке утворилося на Україні в XVI—XVII вв.

Питанням освіти присвячено такі статті: Я. Чепіга, Держава й су-спільство в справі виховання та освіти (1923, 6—7); О. Мізерницький, На роздоріжжі (*ibid.*); Т. Животовський.—Професійна школа Г. Форда при заводі Хайленд-Парк у Детройті (1927, 6).

Є кілька статей, присвячених питанням краєзнавства:

О Федорівський, Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині (1923, 3); П. Тут-ковський, З подорожів по Київщині (4—5, 6—7); К. Дубняк, Що таке краєзнавство (1925, 6—7); Мирон, Життя українців у Канаді (1923, 4—5); К. Коперживський; Пи-тання про наукову постановку справи вивчення побуту та її практичне значіння (1925, 5).

Про електрифікацію маємо статті: П. Тутковського, Перспективи елек-трифікації на Україні (1926, 7—8); П. Лісовий, Українська Ніагара (Дніпрельстан) (1927, 2).

Кілька статей присвячено кооперації як нашій, так і закордонній:

С. Певзнер, Господарча робота сільсько-господарчої кооперації України 1925—27 р. і перспектива її діяльності на 26—27 р. (1927, 2); М. Попова, Американська коопе-рація в Канаді (1927, 8); С. Зарудний, Міжнародна кооперація (1925, 6—7); О. Лого-вий, Національне питання і кооперація на Україні (1928, 9—10); П. Пожарський, Ро-бітничча кооперація України в умовах та освітленні царської охоранки (1928, 9—10).

Бібліографію взагалі поставлено добре: у місячнику на протязі восьми років ми знаходимо багато рецензій на різні явища як наукової, так і художньої літератури не тільки української, але й всесвітньої. Не можна сказати, щоб тут був якийсь певний плян, але цього за сучас-них умов і тяжко домагатись. Більшість рецензій являлись, очевидно, випадково, про дещо цікаве й важливе не знаходимо відгуків, але у вся-кому разі читач місячника до певної міри був у курсі того, що робилося в культурному людському житті.

Те ж саме треба сказати і про інформаційний відділ—хроніку.

Отже, закінчуючи наш побіжний огляд восьмирічного існування місячника «Червоний Шлях», ми повинні сказати, що він чимало дав сучасному українському читачеві. Частенько ті статті, що їх уміщено в місячнику, мають тільки дискусійний характер, частенько від них віддає поверховістю, бажанням швидче зачепити й освітити якенебудь цікаве питання, але редакція завше робила до таких статей примітки, зазначаючи їхні огріхи. Можна сказати, що свою головну мету—роз-будити українського читача й викликати у нього інтерес до різних пи-тань життя й культури—«Червоний Шлях» виконав, хоч, звичайно, ще багато стоїть перед ним праці на цьому шляху.

Михайло Марковський.

Archeion, Czasopismo naukowe poświęcone sprawom archiwalnym. III, Warszawa, 1928, str. 191¹⁾.

Центральне місце в цій книжці займає стаття К. Качмарчика: „Literatura archiwalna odrodzonej Polski (1918—1928)—центральне і становищем в книжці (сс. 84—167), і обсягом (84 сс.), і змістом, і інтересом як науковим, так і сучасним. Оскільки вона змістовна,

¹⁾ Рецензії на книжки I і II див. „Укр.“, 1927, кн. 6 і 1928, кн. 2.

наочне уявлення дають вже самі заголовки розділів, в яких численні праці розбито по архівах різних епох і різних групувань: I. Wstęp. Prace ogólne i teoretyczne; II. Archiwa przedrozbiogowe; III. Archiwa po rozbiogach; IV. Archiwa w czasie wielkiej wojny; V. Archiwa państwowe odrodzonej Polski; VI. Rewinducacja archiwow; VII. Archiwa kościelne; VIII. Archiwa miejskie; IX. Archiwa prywatne; X. Archiwa zagraniczne.

По суті стаття К. Качмарчика є критичним оглядом польської літератури архівальної і дуже корисна вже тому, що знайомить з працями, які інакше zostалися б для нас невідомими. Так з загальних праць (розд. I) звертає на себе нашу увагу праця Стан. Кутшеби (Kutrzeba) „Historya źródeł dawnego prawa polskiego“, I i II (1926, Lwów). По перше, під джерела права Кутшеба підводить не тільки пам'ятники юридичні, але й численні історичні та літературні, що можуть зацікавити як правника, так і історика. По друге, чималий розділ Кутшеба присвячує пам'яткам права міського та привілеям міським, торговельним, митним, статутам цеховим, втягуючи в свій огляд усі польські міста, а значиться і українські (II, сс. 198—284). По третє, багато сторінок (II, сс. 355—440) автор відводить польським архівам і між іншим—в Вільні, Вітебську, Києві. Взагалі ж ця книга Ст. Кутшеби за оцінкою рецензента є працею „насправді дуже гарною, корисною й видатною в нашій (польській) науковій літературі“. Похваляє К. Качмарчик і працю Мар. Гандельсмана: „Historyka części I. Zasady metodologii historii“ (Zamość, 1921), де теж є про архіви львівські, люблінські, віленські, і підручник проф. Стан. Пташицького: „Encyklopedia nauk pomocniczych historii i literatury polskiej“ (Lublin, 1921). Тут теж мова йде про архіви Львова, Вільні, Києва, поруч з іншими, де маються матеріяли для української історії. Але й загальні розділи, присвячені архівистиці, бібліографії, виданню джерел, бібліотекам польським і чужостороннім, „повинні мати велике значіння й вартість для кожного архівіста, бібліотекаря й історика“.

Теоретичні розвідки, що їх обговорює Качмарчик, торкаються важніших питань архівознавства, більшість їх своїм походженням зв'язана з історичним з'їздом 1925 р. З таких з'їздових докладів цікаві „Zagadnienia językowe przy reperoryzowaniu aktów“ (Lwów, 1925). Питання, в якій мові треба давати зміст російських документів в польських архівах, автор розв'язує так: при інвентаризації і в індексах треба вживати мови російської, але в транскрипції дореволюційній, як найменш сумнівній.

Розд. VI. присвячений цікавому і для нас болючому питанню про повернення до Польщі архівних цінностей, що колись масами вивозились з Польщі і не були використані руськими вченими кол. Росії... Не дивниця, що про цей прикрий епізод у нас не писали, а в Польщі він викликав цілу низку статей (не менш 20) і 9 томів, обсягом взагалі до 1800 сторінок, офіційного видання: „Dokumenty dotyczące akcji delegacji polskich w komisjach mieszanych ewakuacyjnej i specjalnej w Moskwie“. Це докладна історія дипломатичної і наукової боротьби за архівалія делегацій польської і російсько-української за роки 1921—1924, наслідком якої до Польщі повернено 52½ вагони з архівними справами, окремими документами та рукописами.

В X розділі автор розглядає зміст статей та видань переважно на підставі архівів західньо-європейських, але наприкінці подає назви кількох розвідок про архіви українські, російські та білоруські.

Із статей оригінальних III книжки перше місце займають „Archi-

wum-Archeion. Uwagi etymologiczno-historyczne" редактора Ст. Пташицького. Тут ми маємо довідку щодо походження цих назв, їх уживання в різних народів і у Поляків. До „Uwag“ підходять по своєму характеру „Roztrząsania terminologiczne“ Йос. Семенського. Він в'яяснює зміст термінів: архів, акти, zespol (archiwalny), zasob архівалія... Не всі його твердження можна прийняти, і сам він полемізує з нагоди понять zespol і zasob з Конарським, що писав про це в 1 кн. Archeion'a. На нашу гадку, не зовсім можна погодитися і з його власним визначенням державного архіва, як закладу, який може сам творити документи, бо це можуть робити і інші архіви (міські, косяльні тощо).

Брон. Павловський в статті „Niemo o brakowaniu akt“ викладає проєкт інструкції до бракування актів військових, але він думає, що цей проєкт можна поширити і на інші акти, щоб позбавити центральні архіви від поводи паперової, що їм загрожує. Важно і потрібно, щоб установи після закінчення справи самі виконували селекцію актів, які повинні зберігатися в архіві, а меншої ваги справи самі б нищили. Ще краще було би, коли б між урядом і архівом була ще посередня інстанція, яка теж переглянула б справи з погляду історичної вартости: тоді до архіва доходили б тільки ті справи, які дійсно варто зберегти на віки вічні. З цим проєктом зв'язані три терміни переховування документів—відповідно до значіння кожного.

Влодз. Будка надрукував невеличку статтю з довгим титулом: „Pierwsze zastosowanie kalendarza gregoriankiego w aktach grodzkich i ziemskich dawnego wojewodstwa Krakowskiego“. Він знайшов, що в краковських урядах перша дата за грегоріанським календарем—15 жовтня 1582 р.

На підставі старих справ архіву Підскарбівського Краківського написано статтю Ядвіги Карвасинської „Rachunki żur solnych w XIV i XV wieku“.

А. Бахульський розповідає про минуле й сучасний стан архівів Бельгії—державних, брусельського та архіву великої війни. Управління всіма архівами перебуває в руках генерального архівіста головного архіву в Брюсселі, який підпорядкований безпосередньо міністрові наук та мистецтва (декрет 10 грудня 1921). Всі архівні співробітники утворюють разом з бібліотекарями й охоронцями музеїв одну спілку (L'Association des Conservateurs d'Archives de Bibliothèques et de Musées), яку складають 124 члени. Орган спілки—„Archives et Bibliothèques de Belgique“. Цікава риса: архівні співробітники не мають права друкувати без дозволу генерального архівіста і відома міністра ні документів, ні праць, що на них спираються.

Відділ хроніки (сс. 168—190) подає докладне звідомлення про земські архіви в Кракові і Львові за рр. 1920—1926 і про державний архів у Львові 1918—1926. Ці три нариси розповідають про початок кожного архіву, приміщення, персонал, фонди і їх приріст, праці внутрішні і наукові, одвідини.

Я хочу ще трохи зупинитися на ст. Вітольда Суходольського „Organizacja archiwów w Rosji Sowieckiej“. Беручи за підставу „Сборник узаконений й распоряджений по архівному делу“ (Ленінград, 1925), зокрема декрети Уряду Радянської Росії, він примічає, що „на аналогічних основах збудовано організацію Центрархівів на Україні, Білорусі й у Закавказькій Федерації, як номінально рівноправних членах Загально-Радянської Федерації“ (с. 72, пр. 1). В цій організації Суходольський правильно відзначає централізм, що підводить під Центрархів навіть і приватні збірки документів, які об'єднує з державним в „Єдиному Державному Архівному Фонді“,

і політичний характер цієї реформи архівної справи. Цю особливість теорії й практики російської в порівнянні з останньою Європою він ставить в зв'язок з „логікою більшовицької революції“.

Щодо сучасного стану архівної справи в Росії, то автор картину його малює, і досить об'єктивно, на підставі офіційного ж видання: „Протоколи первого съезда архивных деятелей ССФСР“ 1925 р. (Москва—Ленінград 1926). Звістки подаються не найновіші, але все ж таки близькі до сучасного стану. Розуміється, на очі автору впали вперш розходження фактичної дійсності з основами, на яких будували архівну справу декрети, і це він правильно пояснює нестачею матеріяльних засобів. Але на його думку найбільша частина хиб і невдач в реалізації декретів залежала від „особливостей радянського устрою й зайвої теоретичності організаційних підстав“. Дуже ж кепське становище губерніяльних архівів залежить від їх передачі на „местный бюджет“ з підпорядкуванням губерніяльним урядам. В результаті цього зменшення числа архівних співробітників, низька платня їм (був десь оклад в 8 карб. 10 коп.), погані приміщення і розпродаж під видом архівної макулатури справ, що в 1922—3 рр. прийняло характер масового „нищення архівів через уряди“. Звернув Суходольський свою увагу і на високий відсоток комуністів у складі архівних співробітників в Росії (1,5% в р. 1924 і 13% в 1925 р.), особливо ж на посадах керівників (5,5% в 1924 р. і 67% в 1925 р.), що він тлумачить політичним же характером самих архівів. З цєю рисою стоїть в зв'язку й утворення „политических секцій“ при губ-архівах і Центрального Архіва Жовтневої Революції, а також зміст видань російських архівів і тих виправок („кверенд“), за якими йдуть до архівів. З видань автор зупиняється на „Красном Архиве“ і, з огляду на те, що в ньому є „чимало джерелового матеріялу“, рекомендує обов'язкову передплату на нього кожному польському університетові. Щодо одвідувачів російських архівів, то В. Суходольський підкреслює той факт, що більшість їх працівники партійних комуністичних інституцій; мета їх занять—пропагандистська, політична. Запитання практичні з боку адміністрації і людності на останньому пляні, хоч в дореволюційних архівних справах можна б користуватись в інтересах народнього господарства. „Дилетанська і безмовна імпровізація виконується без досвіду й фактичних даних, які накопичувані в актах“. Але таких докорів і суб'єктивних уваг у Суходольського небагато і його огляд має здебільшого спокійний характер.

Костянтин Харлампович.

Збірник праць державного рибного заповідника «Конча-Заспа». Редакційна Комісія: М. Шарлемань, проф. Д. Белінг, П. Кулиниченко, та К. Діхтяр, т. I, 1928 р., Київ, сс. 124 і 8 табл. (вид. Досвідного відділу Нар. Ком. Зем. Справ).

Одна з глибоко симпатичних течій нового життя се охорона природи. Цілий ряд заповідників, починаючи від Чаплів (Нової Асканії) і кінчаючи цілком новими і мало звісними ставлять собі завданням захистити і забезпечити показні взірці природи України від знищення, що насувається на них під натиском інтенсифікації господарства, урбанізації й індустріялізації. Сей похід нового господарства безсумніву в короткім часі глибоко змінить фізіономію нашого краю, і розуміється, замість сумувати над сею неминучою перспективою, треба енергійно заходитися, аби зберегти найбільш інтересні й характеристичні кутки старої романтичної України, що надихувала нашу поетичну творчість і мистецтво. Дуже часто се потрібно навіть в інтересах самого господарства—для збереження

лісу, цінних технічних рослин, дослідів над витривалістю різних родів і т. д., а разом воно дає глибоке психічне вдоволення людині сим образом замирення з природою і має велике виховуюче значіння. Одним з найбільш показних і симпатичних взірців такого поєднання господарських і естетичних вимог дає рибний заповідник на колишнім старім річищу Дніпра—ур. Глушець (очевидно в значінню «глухого», заглохлого річища), що звісне в документах уже з поч. XVI в., а тепер носить більш розповсюджене ім'я Кончі. Ся Конча з прилеглою Дніпровою затокою Заспа, при котрій стоїть дослідча рибоводна станція що 1895 р. була проголошена рибоводним заповідником, заходом звісного знавця дніпровського рибальства І. Н. Фалієва, а в р. 1919 була націоналізована, при чім заборона була наложена не тільки на нищення риби, але також і на нищення рослин і фавни і на всякого роду хижацьку господарську експлоатацію. В результаті окрім незвичайно цінного з господарського погляду рибного нерестища утворився чарівний закуток типової української природи, що безсумнівно буде колись одним з визначних окрас київської околиці. Нинішній керманч сеї станції і заповідника—наступник на сім становищу пок. Фалієва (пом. 1924 р.) звісний фауніст Мик. Вас. Шарлемань і його співробітники дуже вміло поєднують господарські і науково-дослідчі завдання станції з історичними й естетичними інтересами нашого життя, і можна тільки побажати можливо сприятливих умов як для сеї установи, так і багатьох інших, що плануються на Україні і зокрема в околиці Києва, де історичні традиції так чудово поєднуються з природньою красою—й перспективами раціоналізації господарства.

Нинішня книжка може бути взірцем для інформативних видань про сі установи.

М. Грушевський.

Акад. Д. І. Яворницький, Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом (ДВУ, 1928 р., сс. 75, ілюстрацій 86).

Надзвичайно своєчасно видано цю нову працю відомого і давнього дослідника Запоріжжя і порогів Д. І. Яворницького.

Автор «Запорожья в остатках старины и преданьях народа» (СПБ, 1888 г.), «Вольности Запорожских козаков» (СПБ, 1898) та інших дослідів, де подано історично географічні відомості про пороги і селища понад порогами, єдиний найбільший знавець порогів у минулому¹⁾, подав тепер в короткому популярно-науковому географічно-історичному нарисі відомості про сучасне і про минуле порогів. Відомо, що «мине не багато років, і Дніпрові груди підпре могутня гребля... На місці Січі Запорізької виросте індустріальне місто»...

Підняті греблею Дніпрові хвилі закриють од нашого зору створені природою скелясті греблі—Дніпрові Пороги... «Замість реву хвиль, що розбиваються об пороги, чутиremo рев гудків великих суден, що вільно плаватимуть понад неприступними тепер скелями». Вода вкриє цілу низку історичних місць і красот природи, що такі суворі, грізні і непоборні були для наших предків. Дніпровою течія з її надзвичайним багатством—біологічним, історично-археологічним, що уявляє своєрідний природній і культурно-економічний ландшафт,—зазнає величезних змін... Підняті Кічкаською греблею коло Кічкаса на 37,4 м. води Дніпрові, перекриють всі пороги, затоплять ближчі села, розійдуться по балках, утворюючи значні затоки і піднімуть воду в річках, вкриють прибережну більш низинну, територію.

¹⁾ Д. І. Яворницький, *Планы части реки Днепра—1779—1780 г.,* Екатеринослав, 1905 г., і інші історично-географічні праці.

Все недосліджене в свій час і що залишається ще для вивчення лише до часу піднесення вод (1932 р.), зникне назавше від дослідницького ока. Закриється навіки «недочитана книжка», і природи, і археології, її історії!..

Дніпрові острови та береги переховують безмірно величезні наукові скарби про далекі передісторичні і історичні часи. Колись Дніпро, як і інші великі річки, був місцевим осередком періоду «річкової» культури людства, що тут оселилося. Вже довгі роки, особливо почавши з часу Київського Археологічного З'їзду, переводилися археологічні і історико-археологічні дослідження на території порогів, що давали можливість і досвідченим науковим робітникам, і ділетантам повною рукою набирати цінний матеріал, де б не починалися дослідження, чи коло Дніпропетровського, чи в гирлі Самари і коло Огрени, чи коло Старого Кодака, або коло с. Волоського, чи на Стрільчій Скелі, або на Таволжановому острові, і т. і.¹⁾

Здавалось, що вже ніби її є певне уявлення про ті геолого-палеонтологічні і археологічно-історичні доби, в наслідок геолого-палеонтологічних її археологічних дослідів, що їх пережила територія Дніпрової течії. Але ж досить було тепер певного нового імпульсу, щоб поширити досліди, і сталися цілі нові відкриття в дослідах В. Я. Рудинського, географо-економічної експедиції²⁾, археологічних розкопів за керуванням Д. І. Яворницького, Гамченка, Добровольського, Смоличева і його помічника Грінченка. Знайдено не лише нові «стації» людини неолітичної доби, нові «фабрики» кам'яного віку, що вже був занотував В. Б. Антонович, К. М. Мельник-Антонович і Д. І. Яворницький і інші дослідники, а також цілу низку інших знахідок таких місцевостей, де залишилися «шлифувадла», на яких первісна людина обробляла кам'яну зброю.

Знайдено під лівим берегом Дніпра нижче Андріївки, а також і під правим коло Кічкаса навіть давні слов'янські селища. Теж на правому боці в самому Кічкасі виявилися надзвичайні знахідки такого типу поховання з концентрично обставленим камінням, що вимагає дальших енергійних і широких археологічних досліджень. Є потреба і в інших антропологічних і етнографічних і побутово-економічних, а також для перевірки попередніх палеонтологічних і геологічних на всій цій території дослідах.

Поява книжки «Дніпрові пороги» Д. І. Яворницького надзвичайно своєчасна і конче потрібна, щоб звернути увагу на цю територію, яку так ще мало обслужено дослідженнями, у зв'язку з Дніпрельстаном і в напрямі як зазначено не лише історично-археологічному, бо так мало вже часу залишається для дослідження цієї території, що буде затоплена. Територія Дніпрових порогів це цілий своєрідний комплекс особливостей природньо-історичних, історико-археологічних, етнографічно-антропологічних і побутово-економічних, на вивчення якого має бути звернено особливу увагу. І до цього безумовно може спричинитися ознайомлення з таким цінним і цікавим виданням, як «Дніпрові пороги»—Д. І. Яворницького.

Минуло вже 2½ роки з початку будівництва Дніпрельстану й залишається 3½ роки на те, щоб виконати культурно-історичний обов'язок дослідженням такої єдиної в Східній Європі і цінної території, яка надалі зникне для дослідження... Поки для дослідження її дуже мало зроблено.

¹⁾ Дослідження В. Б. Антоновича перед Київським Археологічним Зіадам коло с. Волоського і К. М. Антонович на Стрільчій Скелі. „Труды Киевского Археологического Съезда“; „Потемкинський сад в археологическом отношении“—А. Снявського, Катеринослав, 1903 р.; В. Я. Рудинського, Дослідження коло села Волоського і інші.

²⁾ Підчас експедиції 1927 р. знайдено „шлифувадла“ і фабрики на о. Голодаєвому на Шкварцевій скелі й коло Монастирка під керівництвом А. Снявського, а також знахідки Г. Богданченка.

Найбільше дало наслідків історично-археологічне дослідження під керівництвом Д. І. Яворницького в зазначених розкопинах Гамченка, Добровольського і Смоличева, а також почасти й Г. Г. Мартенса, але ж це теж лише мала частина великої роботи.

Також найбільше з того, що видруковано за цей час, значення має альбом фотографій і географо-історичний нарис «Дніпрові пороги» — такого давнього невтомного їх дослідника, як Д. І. Яворницький, якому долею судилося замолоду «відкривати» красу й значіння порогів, а тепер, на схилі своїх літ «закривати», вичитувати їм ніби «одхідну», в цьому, що оце видруковано, останньому їх географо-історичному нарисі...

«Дніпро могутній, широкий, повноводний, багатий на рибу, Дніпро, з його розкішними зеленими долинами, несходимими плавнями, повними всякого птаства, звіру та, в минулому, лісу», — цей старий Дніпро, повний краси природи і пам'яток старовини за кілька років цілковито зміниться. Фотографії його порогів, що подано Д. І. Яворницьким, скель, берегів, що заллються, залишаться на спогад майбутнім поколінням разом з талановитим описом давнього їх дослідника, — зробленим до того ж йому властивою характерно-мистецькою мовою.

Починаючи од Дніпропетровського, де була слобода козацька Половиця, до Хортиці в нарисі позначаються історичні місцевості, місця археологічних знахідок, відомі забори, пороги, острови. Подаються про них літописні, історичні відомості, народні перекази, зібрані переважно самим автором або Я. П. Новицьким. Цитуються самі відомості текстуально, як і перекази, що надає теж властивих Д. І. Яворницькому колоритності стиля, мови і характеру всьому його нарисові. Наведено також прислів'я, вирази про пороги самих люцманів, що сходили поколіннями пороги і на собі відчули всю боротьбу з стихією Дніпра, небезпеку Дніпрових порогів.

Науково важлива цінність праці Д. І. Яворницького також в перевірці всіх перекручених назов, що їх з помилками нанесено і на мапи території порогів і різних місцевостей, що, роблячи мапи, помилково, не знаючи мови і краю, так перекручено занотували офіційні дослідники.

В нарисі, порівнюючи невеликого обсягу, подано відомості майже про всі найбільше визначені історично відомі місцевості, з використанням всіх, які досі були, історичних джерел. Менше подано відомостей про заселення Дніпрових берегів та про села, що також зникнуть з географічної мапи, бо їх буде розселено. Можна було б покоротити лише відомості та перекази про печери, про які немає певних історичних відомостей, або де не знайдено пам'яток старовини.

Поява опису порогів також надзвичайно на часі ще й тому, що давні популярні описи їх В. А. Біднова і інжен. Іловайського та інших давно розійшлися.

Навіть нові більші довідники — «Путеводитель по Днепру и его притокам»¹⁾ (Київ, 1928 г.), «Путівник» — М. Філянського (ДВУ, 1928 р.) не кажучи вже про такі видання, як «Маршрут для екскурсій на Дніпрострой»²⁾, «Екскурсмаршрути на Дніпрельстан», не дають відомостей про пороги, якими безумовно в останні часи цікавляться більш серйозні мандрівники, що їздять «прощатися» з порогами.

¹⁾ Сост. Павел Балицкий, Изд. Госпароходства, Киев, 1928 р., сс. 245; М. Філянський, Короткий Путівник з 125 малюнками, сс. 349.

²⁾ П. Дніпровой, Маршрут для екскурсії на Дніпрострой. Изд. Звезда, 1928 р., сс. 10, «Екскурс маршрут», ДВУ, сс. 62. Можна дивуватися, що досі не видано порядного навіть провідника не лише по порогах, а навіть і по території Дніпробуду, по Кічкасу та його околицях. Видання таке було б і рентабельним. Переведення завізників по Дніпру і порогах зараз зустрічає перешкоди навіть для академічних екскурсій. Знімки, що переведені Упр. Дніпробуду, також складають його монополію і нікому не видаються.

86 фотографій Дніпрових порогів, являють збірку найбільш цінну зі всього, що до цього часу колинебудь було видано про пороги, хоч були цілі альбоми дуже цінних зазнімків, що робилися переважно б. «Министерством путей сообщения» (по Южному Округу) і які було б бажано тепер хоч розшукати і зібрати в краєвому Дніпропетровському музеї.

Правда, значний матеріал вже тепер, підчас будівництва Дніпрельстану, зібрав інжен. Александров, на підставі їх він і читає лекції про територію затоплення Дніпрельстану і де подано багато зазнімків про села, що мають бути затоплені вздовж порогів. Таких зазнімків в виданні Д. І. Яворницького на жаль подано лише декілька, а їх Д. І. Яворницький має напевне більше. Варто було б теж, звичайно, їх зберегти і видати з додатковим описом тих сіл, що затопляться.

Зазнімки альбому Д. І. Яворницького переведено взагалі вміло з відповідним добром. Менш вдало зазнято поріг Сурський,—маловиразно такий цікавий поріг і місцевість коло нього, як поріг Кодацький.

Також, хоч гарно ілюстровано цікаву місцевість коло Стрільчої Скелі і с. Волоського, але саму Стрільчу Скелю—таке надзвичайно важливе в науці місце, зазнято невдало, особливо коли порівняти з сусіднім зазнімком «Коло Лоханського порога», перед яким губиться навіть потрібне враження від Стрільчої Скелі.

Мало дано знімків цікавої території коло Кічкасу і не досить вдалі, особливо зазнімок «Берега коло Кічкаського мосту» і «Кічкаський міст», що в другому виданні мав би бути теж замінений. Також не характерні в такі з погляду географо-історичного зазнімки, як «Коло колодезя» (№ 69), с. «Вовніги» (№ 47)...

Але ж все це видання «Дніпрові пороги»,—дуже цікаве і цінне і текстом і ілюстраціями, видане Держвидав'ом України винятково гарно в гарній обгортці з заставками (роботи художника О. Маринкова) і заслуговує на повну увагу і найбільше поширення.

Шкода лише, що цьому на перешкоді може бути висока ціна (6 крб. 50 коп.) книжки. Гадаємо, що ДВУ не втратило б, коли б перевидало цю працю Д. І. Яворницького зі зниженням ціни другим виданням зі скороченим подекуди текстом, але з поширенням ілюстраційного матеріалу, з заміною одних фотографій і доданням других, які напевно має автор і які мають бути додатково подані в такому «історичного» характеру виданні, яким є «Дніпрові пороги».

Антін Синявський.

Х р о н і к а.

Історична Секція Всеукраїнської Академії Наук та зв'язані з нею історичні установи Академії в 1928/29 рр. В попередніх звідомленнях було досить докладно описано, як зложилася система історичних установ, зв'язаних одною стороною з Катедрою Історії Українського Народу у Всеукр. Акад. Наук, а з другої сторони—з Історичною Секцією при Історично-Філологічному Відділі тої ж Академії, як науково-громадською установою, покликаною об'єднувати ширші круги наукових робітників, незв'язаних безпосередньо з Академією, та ширити здобутки історичного дослідження в ширших колах громадянства.

25 листопада 1928 року Історична Секція організувала спеціальне засідання, щоб пом'янути двадцятиліття заснування «Українського Наукового Товариства в Києві» і своє колишнє існування і роботу в рамках його. Доповіді, зачитані на сім засіданню і надруковані в «Україні» 1929 р. за січень—лютий, ілюструють сю попередню, перед-академічну стадію в життю Секції. В рамках нинішньої академічної організації становище Секції й інш. історичних установ, з якими вона увя-

залася в новім десятилітнім періоді свого існування після прилучення до Історично-Філологічного Відділу Академії, не змінилося в сім році, хоча Академія з початком 1928 р. вступила в період реорганізації, а з кінцем 1928 р. стала перед перспективою маніфестації своїх досягнень, з нагоди першого ювілею свого існування. Ся перспектива понудила Секцію з подвоєною енергією зайнятися художнім оформленням тої частини своїх приміщень, що повинні дістати характер показово-меморативний, використовуючи уделений їй Нар. Ком. Освіти кредит на ремонт і устаткування будинку. Різні ж організаційні пляни здебільшого зістались нездійсненими і перейшли до наступного року ще з меншими надіями на свою реалізацію—з огляду на те підрядніше значення, яке дістають історичні науки в нових плянах Академії супроти наук природничих і технічних. Секція не одержала дотації на свої науково-організаційні потреби; задумані комісії, експедиції, видання не могли ввійти в життя; існування деяких введених в життя уже, стало проблематичним і ледве могло продовжуватися.

Катедра Історії Українського Народу ВУАН в особі акад. М. С. Грушевського вела далі роботу над двома капітальними своїми виданнями: Історією України-Руси й Історією Української Літератури — обидві вони тепер обертаються в рамках XVII віку. В 1928 р. приступлено до друку першої половини IX тому Історії Укр.-Руси, що обіймає роки 1650—1653, і в квітні 1929 р. ся книга вийшла в світ—600 сторін великого формату. Вона виконистала, крім друкованих джерел, великий недрукований матеріал, зібраний автором і співробітниками Катедри, головню про відносини укр.-московські й польські. Вперше введено в науковий оборот також різні молдавські джерела й мад'ярські листи й документи, що лишилися невикористаними через їх мову. Фактична історія Хмельниччини значно тим усім поповнена, і деякі з тих нововикористаних матеріалів кидають яскраве світло на становище й ролю має у сій революції, що особливо важно.

В квітні с. р. віддано до друку і другу половину тому, що обійматиме 1654—1657 рр., розміром більша від попередньої. Велась підготовча робота також над томом VI Історії Літератури, що містить історію відродження київського освітнього і літературного осередку.

Далі, під керівництвом Катедри, йшла реєстрація невиданого актового матеріалу рр. 1657—1667 і підготовча робота для українського дипломаторія XVII в.; так виявлялися оригінали української ділової кореспонденції 1650-х років в московськім архівосховищу. В звязку з сим переводилися також і дослідчі роботи на тім же матеріалі; так, В. С. Євфимовський працював над розвідкою про московських воєвод на Україні за часів Б. Хмельницького, Д. О. Кравцов—про політичну ролю Запорізької Січі, В. Д. Юркевич—про заселення Слобідщини за Хмельниччини. В. І. Герасимчук надрукував студію про смерть Виговського, І. П. Крип'якевич продовжував студії над державним устроєм України за Б. Хмельницького, М. Н. Петровський—над біографіями значніших діячів доби.

Під керівництвом Катедри йшла науково-дослідча й видавнича робота Історичної Секції та історичних установ Академії; всього Секція, разом з історичними установами, випустила в 1928 р. 16 книг в 280 друкованих аркушів. Реєстр сих видань поданий при кінці.

Катедра була організуючим центром для десяти академічних Комісій, з додатком Науково-дослідчої катедри історії України, для 50 постійних і нештатних співробітників і більше сотні постійних учасників їх занять; координувала з роботою київського наукового осередка працю істориків галицьких—саме почала підготовку збірника, присвяченого Західній Україні, що має бути виданий спільними силами дослідників Радянської і Західньої України. З другого боку вибір акад. Грушевського, що заміщає сю катедру, до Академії Всесоюзної встановив дуже цінний звязок сеї Катедри і звязаних з нею установ з всесоюзним центром; акад. Грушевський зараз же поставив проєкт засновання в складі Всесоюзної Академії Інституту Української Історії й інформаційного щорічника української історіографії; проєктований Інститут мав би служити координуванню історичної праці великоруської й української; плануванню видань, потрібних для історіографії велико-

руської й української; реєстрації матеріялу. Проєктовано щорічник обосторонньої інформації. На жаль запроєктована в звязку з сим праця над підготовкою повної бібліографії української історії, пекучо необхідна як для науково дослідчої роботи нових поколінь істориків Українців, так і для ширшої, міжнаціональної наукової кооперації, не знайшла спочуття плянної комісії Академії, і справа відсувається в незнану далечінь. Бо ж ясно, що такого рода бібліографічний показчик, що має дати перегляд зробленого на протязі віків нової української історіографії, не зможе бути здійснений інакше, як силами академічного колективу, при спеціальних засобах і наукових силах.

Взагалі Катедра гостро відчуває недостачу людських сил і матеріяльних засобів для здійснення праці, що силою обставин лягають на неї. Керування виданнями, підготовлення наукових праць до друку, листування з співробітниками і науковими установами, звідомлення до академічних органів, для преси, дає масу праці не тільки самим установам, але й самій Катедрі, їх організаційному центрові. Також поповнення книгозбірень сих установ новою літературою вимагає слідження за часописами, оглядами, катальогоми, роблення виборок, оцінок, доповідів і т. і. Нарешті інвентаризація історично-літературного і документального матеріялу, що громадиться співробітниками Катедри для науково-дослідчої праці,— все се вимагає спеціального колектива робітників—тим часом Катедра має тільки одного штатного співробітника—хоч в 1924 р. мала трьох; всі клопотання про відновлення тих трьох посад досі зостаються нажалі безуспішними.

Історична Секція пережила в 1928 р. стадію збільшеної організаційної роботи, з огляду на подані їй надії на спеціальні дотації на її науково-організаційну роботу, і потім тихого пригасання сеї робочої енергії, проєктів і плянів, коли сі надії розвіялись. Так, напр., запроєктовано було організацію серії комісій, присвячених взаємовідносинам і симбіозові української народности з сусідніми народностями: великоруською, білоруською, польською, словацькою, малярською, молдавською, турецько-татарською. Дослідження сих взаємовідносин в минулому і сучасного симбіозу в пограничних, мішаних територіях, в етнографічних островах має безсумнівно величезну вагу й інтерес з становища етнолога, історика, соціолога і т. д. Але за недержанням обіцяної дотації все спинилося на організації першої такої комісії, зложеної для проби—комісії українсько-молдавської. Вона мала кілька організаційних і наукових засідань, де обговорювалися доповіді з історії українсько-молдавських відносин в минулому: політичних, культурних, колонізаційних, обошільних впливів у сфері фольклору, мистецтва, мови і т. д. Робота ся заінтересувала керуючі круги нашої автономної Рад. Соц. Молдавської Республіки, які зверталися до сеї комісії з проханнями прийняти під своє керування роботу їх Наукового Комітету, взяти на себе розв'язання різних актуальних наукових проблем, і з свого боку Комісія, розуміється, відчувала бажаність такого співробітництва—плянування роботи, колективних виїздів членів з науковими доповідями до Молдавської Республіки, і т. д. Але справа розбивалася на недостачі потрібних для сеї Комісії засобів і можливостей, і се ж не дозволило перейти до організації інших академічних Комісій; на черзі стояла українсько-малярська, але до її організації не приступлено з браку потрібних засобів.

Так само застрягли в тих же недостатках можливости розвитку пляни поширення закордонних звязків, притягнення до роботи закордонних учених, широкої популяризації в закордонних кругах української наукової праці і т. д., що висунена була в попередніх роках як чергове завдання секції. Перша загранична подорож, котру вдалось відбути (власним коштом відряджениці, К. М. Грушевської) дала дуже добрі й багато обіцяючі наслідки: вона не тільки ввела наших співробітників в круг новіших досягнень європейської науки, в таких осередках її як Париж, Берлін, Відень, але й дала змогу заінтересувати західньо-європейських учених нашими науковими плянами й досягненнями¹⁾. Дехто став співробітником наших видань, дехто навпаки став робити енергійні заходи, щоб притягти нашу

¹⁾ Про се звідомлення за р. 1927 ст. 17 і зараз нижче—в звідомленню культурно-історичної комісії.

працю, наші досягнення до західньо-європейських видавництв, з'їздів, вистав. Так за їх рекомендацією звертались до тої ж К. М. Грушевської в справах українського народного мистецтва організаційні комітети чергових вистав і з'їздів по поміч, по інформацію, і т. д. Ідучи за сими вказівками хотілось організувати і 1928/9 р. кілька наукових відряджень за кордон, щоб поширити ці звязки, втягнути інші західні центри в мережу наукового співробітництва, але на жаль, такі відрядження даються тепер дуже тяжко, а без них всі листовні зносини, обмін виданнями тощо—хоч як широко старається ставити їх Секція, осягають тільки незначну частину свого ефекту.

Тими ж причинами неможливості відряджень за кордон, недостачі валюти для оплати закордонних доручень, гонорару за праці закордонних співробітників тощо, гальмується розвиток наукових звязків з західніми українськими землями, так широко зачеркнений в попередніх роках, 1926—7. Тільки з нагоди ювілею акад. Студинського, діяльного учасника праць Секції, удалося одному з членів Секції Ф. Я. Савченкові в ролі її делегата відбути короткотермінову подорож до Львова (другому представникові Секції так і не вдалось одержати відповідних документів). Тим часом для наукових занять, і для культурного звязку, такі подорожі потрібні часто і систематично, і неможливість їх організувати являється дуже прикритим дефектом в роботі Секції.

В організації засідань рік 1928 був дуже видатним, хоч у будинку Історичної Секції переводився ремонт, затяжно і довго, в залежності від несвоєчасного одержування грошей і різних формальностей, які вимагались від переведення робіт. Проте Секція з історично-економічною підсекцією відбула два великі комеморативні засідання, 17 прилюдних, 8 тісніших засідань; 29 прилюдних засідань відбули окремі комісії звязані з Секцією; 20 засідань відбула асоціація культурно-історичного досліду, 17 засідань Науково-дослідча Катедра (Історичний відділ її). Разом 93 наукові засідання, на котрих було відчитано або доповіджено 196 наукових рефератів і праць.

Варто спинитися на згаданих комеморативних засіданнях. Перше з них було присвячене життю і творчості В. Б. Антоновича з нагоди двадцятиліття його смерті; ряд доповідей освітили його громадську і наукову діяльність; вистава відкрита в той день дала змогу як дослідникам так і ширшим кругам громадянства відтворити собі, на виставлених пам'ятках, сю яскраву постать, її добу і ті обставини, в яких їй доводилося жити й творити. В звязку з сим відновилися старі пляни видання творів В. Б. Антоновича, поведено енергійні пошукування за невиданими його писаннями і біографічним матеріалом. Дві книжки «України» присвячено спеціально їм, а наслідки всього сього дали себе відчутти в живім заінтересованню сею добою взагалі, громадським і національним рухом сеї доби (див. в звіттовленнях Комісії Історіографії і Новішої Історії України).

Друге комеморативне засідання, присвячене колишньому «Українському Науковому Товариству в Києві», з нагоди двадцятиліття засновання його та появи його перших видань поставило ці факти в історичну перспективу українських змагань до признання прав на своє національне існування, боротьби за повноту своєї національної культури, за українську науку як найвищий її вияв. Доповіді, виголошені на сім засіданню, розкривали різні фази сеї боротьби за українську наукову працю; те що було потім вміщене в «Україні» 1929, кв. 32, становить не раз тільки витяги з ширших праць на сю тему—напр. Ф. Я. Савченко має випустити окремою книжкою свою працю про «Юго-Зап. Отдел Рус. Геогр. Общества», як один з попередників «Наукового Товариства».

Про інші доповіджені праці буде мова ще нижче; годиться тільки одмітити широку амплітуду інтересів членів і співробітників Секції та звязаних з нею комісій, виявлених в сих доповідях.

Видавнича діяльність Секції була дуже показна в сім році. Вона випустила сього року два томи своїх праць за рр. 1926 і 1927 в рамках Записок Історично-Філологічного Відділу ВУАН (т. 17 і 20 «Записок»—III і IV томи «Праць» Історичної Секції). Користаючи з ухваленого Державним Видавництвом збільшення розміру «України», наслідком заведених в ній оглядів науково-дослідчого і науково-видав-

ничого українського руху, вона збільшила число книжок «України» до 6. Завдяки своїй витривалості й енергії вона таки випустила в сім році, не вважаючи на всі труднощі й перешкоди, великий і розкішний як на нинішні обставини том, присвячений обслідуванню Північного Лівобережжя («Чернігів і Північне Лівобережжя»). Заходом членів Секції вийшов також перший том «Юбілейного Збірника» акад. М. С. Грушевського, з працями 51 співробітника, в тім числі багатьох закордонних учених, і т. ін.

Між працями, вміщеними в сих виданнях, варто одмітити: розвідку проф. Мезгіна (Відень) про культуру Тохарів і Хемітів. Проф. Нідерле (Прага) про словянські зашниці. М. О. Макаренка про розкопи в Чернігівськiм Спасі. Е. О. Сіциньського про оборонні замки Західнього Поділля. О. М. Андріяшева про колонізацію Сіверської Землі до поч. XVI в. О. Барановича про панське місто за часів Польської Держави, і т. ін.

Історично-Економічна підсенція скупчувала свою увагу на питаннях з історії козацького землеволодіння, міського господарства, господарства старшинського, історії торгівлі та ін. Задля розроблення цих тем притягнуто було не тільки друєвані джерела, але й недруєвані, архівні. Через те певну працю було присвячено на перегляд архівних джерел (неописаних), кийвських та іпших, копіювання окремих цікавіших документів для видань та складання реєстрів. Деякі більші роботи, які вимагали довгого підготовлення, зв'язані з науковими командировками, і через те за для свого закінчення очікують сприятливіших умов. Так само намічені в дальшiм командировки за для студіювання мап (для питань українського розселення) в центральних збірках. Підсенція відбувала прилюдні засідання, на котрих зачитувались доповіді і переводилися дискусії; всіх їх було в 1928 р. дванадцять.

Асоціація культурно-історичного досліду—в попередніх звідомленнях було пояснене значіння сього терміну, і характер занять сих установ, що фактично творять сю асоціацію: Культурно-Історичної Комісії і Комісії Історичної Пісенности ВУАН та Відділу примітивної культури і народньої творчости Науково-Дослідчої Катедри історії України з Кабінетом Примітивної Культури. В р. 1928 Науково-дослідчу Катедру розділено на два відділи: історичний і етнологічний, або як він зветься—відділ Примітивної Культури і нар. творчости; заняття Кабінету Примітивної Культури поширилися, і так з'явився сей відділ, при котрім далі існує Кабінет. Розгортання сього відділу протягом 1928/9 рр. було головним здобутком асоціації в сім часі: в сім процесі вона опановувала нові ділянки досліду, розвивала свою науково-педагогічну роботу, підготовлюючи науковий молодняк: аспірантів і допущених до занять осіб (див. в звідомленню Катедри). Загранична пєдорож керівниці К. М. Грушевської, що виконувала заразом обов'язки секретаря в вищеназваних академічних комісіях, дала нові імпульси їх заняттям: працюючи в Відні, Берліні й найбільше в Парижі, в новім Французькiм Етнологічнiм Інституті, вона мала змогу познайомитися з новими методами етнологічного і фольклорного обслідування, організації навчання і досліду, притягти закордонні наукові сили до участі в праці й виданнях асоціації, і т. ін. Нарешті дуже цінна була можливість відновити видання органу асоціації «Первісне Громадянство»; в р. 1928 випущено річник за попередній рік (1927), далі перший випуск 1928 року, а з початком 1929 року також випуски 2 і 3 за 1928 рік, а далі приступлено і до першого випуску за р. 1929. Правда, з дотацією сього видавництва вийшла нєза затримка, і асигновка за р. 1928/9 не виплачена по нинішній день, тим не менше видавництво велось такби сказати—авансом, і взагалі діяльність асоціації в академічнiм році 1928/9 визначалася великою енергією й продуктивністю. Жваві дискусії, які велись в найбільш принципальних питаннях: про обсяг і завдання етнології і етнографії, методику їх досліду і т. д. (див. статті К. М. Грушевської, Є. І. Кагарова і К. О. Копержинського в «Первіснiм Громадянстві» 1928 р., кн.—2—3) свідчать про глибоко зрушені інтереси й обгострену увагу для сих питань. Всього в р. 1928 асоціація відбула 20 наукових засідань і на них вислухала й обговорила понад 40 рефератів; варто одмітити серед них доповіді приїзжих гостей про стан етнологічних дослідів у Галичині, на Кубані, Білорусі тощо.

Культурно-Історична Комісія зокрема, досліджуючи соціальну преісторію загальну і спеціально українську, цього року видвигнула в працях К. М. Грушевської дуже важку проблему взаємовідносин половин—чоловічої і жіночої—в економіці й соціальним устрою первісного громадянства. Анкета, видана Комісією й широко розповсюджена серед її кореспондентів, принесла незвичайно цінний матеріал на ці теми, і він дав змогу значно поглибити спостереження над соціальною роллю жіночої половини. В результаті з'явилися в «Первіснім Громадянстві» праці К. М. Грушевської: «Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства» і «До вивчення статевих громад в примітивній суспільності»—праці дуже цінні, які ставлять дуже серйозні поправки до існуючих в науці поглядів, а їх українські факти кидають яскраве світло на мало досліджені питання соціальної преісторії України мало або й зовсім не освітлені історичними джерелами.

Тою ж дослідницею підготовляється студія про форми обміну в примітивнім господарстві тим же методом: тимчасовим начерком відносин, до якого буде додана детально розроблена анкета для збирання українських пережитків цих відносин. В. С. Денисенко працює над темою про роллю колектива в випадку смерті його члена. Ф. Я. Савченко займається формами кумівства і побратимства. К. О. Копержинський аналізує старий святочний круг української людности в зв'язку з історією її господарства (з'явилися студії: «Провідні шляхи дослідження обрядовості новорічного циклу», «Господарчі сезони у Слов'ян», «До системи понять часу у Слов'ян».

Се серйозні досягнення на сім полі, які роблять честь нашій науці; належать побажати тільки, щоб збільшення контингенту «польових робітників» (збирачів-дослідників) дало змогу вести в більших розмірах збирацьку роботу—бо кореспонденти без спеціальної підготовки не можуть вести її так успішно, якби було бажано. Відділ Прим. Культури науково-дослідчої Катедри в особі К. М. Грушевської саме працює тепер над методикою комплексного обслідування, прикладаючи до України методичні підходи, вироблені європейськими етнологами—особливо Французького Етнологічного Інституту, почасти також Лондонської Леплейвської школи. На сім ґрунті можна сподіватися серйозних успіхів в обслідуванні соціальних пережитків України—при наявності більших коштів і більших дослідчих сил (тепер Культ.-Історі Ком. має тільки одного співробітника).

Комісія Історичної Пісенности має теж тільки одного штатного наукового співробітника — від р. 1927/8. Тим часом ся Комісія веде велику роботу. Вона мусить кермувати збиранням пісенного матеріалу, висилаючи для цього своїх співробітників на місця, повинна систематизувати і вивчати нові записи. Вона веде великий корпус дум; перший том (50 арк.) вийшов при кінці 1927 року; він містить велику студію про збирання і дослідження думової поезії протягом останнього століття, і тексти 13 дум з апаратом; сей том викликав ряд оцінок (особливо вирізняється велика стаття про нього акад. Перетца в Етнограф. Віснику), рецензенти признали се видання значнішим не тільки на полі історичної пісенности, але укр. фольклористики взагалі за останнє десятиліття. В р. 1929/30 треба буде приступити до друку другого тому цього корпусу, теж розміром коло 50 аркушів друку, що міститиме тексти решти дум і пародій на них, у всіх варіантах, з великим апаратом. Третій том призначається на музичні записи й їх обслідування; четвертий на підроблені думи і на доповнення текстів дум новими варіантами, п'ятий і шестий на обслідування літературних паралелів і вияснення основних мотивів сеї поезії. Так здійснений корпус стане дійсно невмирущою окрасою нашої науки—великим атракціоном української культури в очах слов'янського і західнього світу.

Крім дум Комісія підготовляє до видання історичні пісні—в роботі корпус XVIIІ віку. Далі на чергу мусять стати історичні пісні XIX віку і балади або нижчі епічні пісні—тематика позбавлена ясно зазначених історичних атрибутів, козацькі балади між іншим.

Поруч збирацької й видавничої роботи Комісія мусить вести роботу дослідчу над сим матеріалом з соціологічного становища. Так, в останніх роках були на-

друковані або підготовлені до друку: «Пригоди на морі поповича»—про професійні водницькі мотиви. «Іван Богуславець і Маруся Богуславка», про мотиви невільницькі. «Чабанські думи»—про чабанські мотиви в думовій поезії в зв'язку з історією скотарства. «Сава Чалий і Гнат Голий»—магічні мотиви в історичній поезії і т. ін.

Члени комісії провадять також глибоку роботу над народньою тонікою в зв'язку з дослідженням словесної народньої творчості. Акад. Ф. Колесса — найбільш авторитетний робітник на сім полі, дав цінну студію про «речитативні форми в українській поезії» («Перв. Гром.», 1927), К. В. Квітка в студії про амфібрахічні форми (друкується в «Перв. Гром.» 1929. 1) дав незвичайно інтересне обслідування нових форм народньої пісенности і музичної творчості—творення форм ритму і мелодики. Він же в студії про збірки мелодій Максимовича і Аляб'єва дав інтересні помічення з історії української музичної етнографії.

Особливої уваги варті праці над історією загальної української етнографії. Заходом К. М. Грушевської з її вступними поясненнями друкується кореспонденція П. Д. Мартиновича з В. П. Горленком—матеріал незрівняної ваги (початок в «Наук. Зб.» за р. 1929). Ф. Я. Савченко публікує цінні матеріали зв'язані з історією Юго-Зап. відділу Географ. Тов. Т. М. Гавриленко приготував до друку працю про київський археологічний з'їзд 1874 р. і його заняття укр. етнографією, і т. д.

Про діяльність Відділу Примітивної Культури і Нар. Творчості і Каб. Прац. Культури буде мова в звітному Науково-Досл. Катедри Історії України.

З краєзнавчого руху в Полудневій Україні. Давніше вивченню місцевого краю чимало прислужувались такі наукові видання, як «Записки Одесского общества истории и древностей», «Летопись историко-филологического общества при новороссийском университете» та «Летопись екатеринославской ученой архивной комиссии»; з них два перші нічим не були пов'язані з українським культурним будівництвом, остання ж мала певне українське зафарблення. В часи пореволюційні виникла низка краєзнавчих товариств по менших центрах, головню за участю лекторів та студентів педагогічних інститутів та технікумів, що й провадять роботу над вивченням краю. Деякі з них встигли вже опублікувати свої матеріали. Маємо на увазі збірник «Николаевщины» на 211 с.с., присвячений Миколаївській окрузі, складений групою викладачів місцевого ІНО, і виданий 1926 р. за редакцією Фідровського та Кокорева, і брошуру Бердянського краєзнавчого Т-ва («М. Бердянське та його околиці») — присвячену Бердянському району, сс. 66, 1928.

У Миколаєві краєзнавча робота ішла й раніш: 1908—1919 рр. існувало «Общество любителей природы»; працювала також Музейна Комісія; 1913 р. її заходами одкрито Історично-археологічний музей; 1923 р. виникло «Наукове Товариство при Українській Академії Наук», що відновило перервану підчас громадянської війни краєзнавчу роботу,—а після його закриття виникло краєзнавче товариство. В збірнику «Николаевщина», призначеному головню для учительства, відмітимо «Экономический очерк Николаевщины» (сс. 110—164) І. Коренева: населення, переселення, сільське господарство, інтенсивні культури на Миколаївщині, скотарство, розшарування селянського господарства, колгоспи і радгоспи, промисловість і торгівля. Продовженням цього нарису є «Исторический очерк Николаевского порта» та «Пути сообщения на Николаевщине» М. Лагути. Йому ж належить стаття «Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині» (сс. 179—211)—перелік археологічних знахідок та історичних пам'яток на Миколаївщині, починаючи з доби неоліту і кінчаючи пам'ятками турецькими та запорозькими і новішими з ХІХ віку в Миколаєві, Вознесенському та по селах округи. В збірнику є також нарис географічний, флори і птахів на Миколаївщині. При всіх позитивних рисах солідного краєзнавчого збірника йому бракує не мало важної саме для краєзнавчого видання прикмети — приступности для місцевого читача: всі нариси, крім одного, написано мовою російською. Це безперечно є хиба в краєзнавчій роботі. Місцевій історії присвячені окремі видання миколаївського істпарта: «Страницы борьбы» і «1905 год на Николаевщине» та замітки

згадуваного вже лектора Миколаївського ІНО М. Лагути: «1905 рік і Микола Аркас» в «Житті й Революції», № 2—3 за 1926 р., та «Хронологія главнейших исторических событий города Николаева» у збірнику «Вся Николаевщина» за 1927 рік.

Брошура про Бердянське та його околиці менша розміром од попереднього збірника. Це синтеза колективної праці членів Бердянського Краєзнавчого Товариства та студентів Бердянського Педтехнікуму. Мета брошури чисто утилітарна—подати матеріяли, з яких могла б скористатися радянська трудшкола Бердянського району і відповідні державні та громадські установи. Книжечка має чотири розділи: природні умовини Бердянського району та місто й його культурні установи, підприємства; район без міста як господарча одиниця; окремі заселені пункти Бердянщини і етнографічні матеріяли. Розділ передостанній містить кілька етнографічних спостережень поруч з історичними відомостями про заселені пункти Бердянщини, містить також відомості з місцевої номенклатури. Книжечку видано українською мовою. На обгортці зазначено, що це 1-й випуск.

Бажано було б, щоб і по інших міських центрах Полудневої України знайшлися люди й організації, що взяли б на себе завдання потрудитися над вивченням свого краю, приділяючи відповідну увагу економічним, історичним та етнографічним моментам.

Т. Гавриленко.

Конотопське Краєзнавче Т-во існує вже більш, як три роки, але діяльність його поживавилася тільки протягом останнього року, коли до т-ва було притягнуто визначніші місцеві наукові і громадські сили. 10 липня 1927 року на загальних зборах було обрано до складу правління т-ва окрінспектора народівити К. К. Мойсюка, двох педагогів з педтехнікуму: М. Іл. Фесенка та О. В. Локотя (директор), педагога Тиницької с.-г. профшколи Т. І. Осадчого та співробітника окрпрофради П. І. Ворону. Після того засідання т-ва стали відбуватися регулярно двічі на місяць. За час з 10 липня по 1-е жовтня 1928 р. відбулося 23 засідання правління, на яких розглянуто 146 питань організаційного та науково-дослідного характеру. Відбулися протягом цього часу одні загальні чергові збори. На першому ж засіданні правління було ухвалено вжити заходів до збільшення числа членів т-ва, розіслано листовно заклики до бажаних для т-ва осіб у Конотопі, а також і на периферії, для творення там місцевих гуртків—філій т-ва. Наслідком цього т-во збільшилось по м. Конотопу з 23 членів до 84. Т-во звернулося також через окрполітосвіту до хат-читалень, сельбудів, та через окрнародівити до всіх семирічних шкіл з відозвою про потребу утворити на місцях краєзнавчі гуртки. Було засновано краєзнавчі гуртки у 18 населених пунктах, що об'єднували тоді 600 осіб. В останній час таких гуртків є 34. Правління не спускало з ока справи активної участі членів т-ва в його роботі і вживало до того всяких заходів, але врешті мусило виключити 24 особи з числа членів за несплату членських внесків та за повну бездіяльність. Перед тим було пророблено науково-організаційну роботу. 10 вересня 1927 було скликано актив т-ва, де було ухвалено утворити в т-ві 4 секції: економічну, природничу, історичну та етнографічну. Про завдання кожної з секцій було оповіщено широко між членами т-ва і запропоновано кожному записатися до певної секції, відповідно своєму фахові. Після переведення записів до секцій, кожна секція обрала для керування бюро з трьох осіб, складено було і затверджено правлінням й пляни робіт секцій.

Найбільше діяльності виявила секція економічна та історична, хоч остання через різні несприятливі умови довго перебувала в стадії організації. До жовтня 1928 року економічна секція досліджувала за своїм пляном такі три питання: вивчення с.-г. та економічних районів Конотопщини, вивчення диференціації селянства округи й обслідування с. Тиниці Бахмацького району та її околиць з боку історичного, агрикультурного та економічного. Питання про економічне районування Конотопщини було закінчено і секція визнала це питання за важливе для сучасних потреб. Щоб цею працею могли скористуватися місцеві установи, було ухвалено надрукувати її на машинці за їхній кошт, що й зробив т. Руденко, один з активних членів секції.

Секція продовжує свої досліді й далі по інших питаннях накреслених у плані.

Історична секція протягом відчитного часу з 10 липня 1927 року по жовтень 1928 року мало досягла в справі притягнення до свого складу відповідних фахівців-істориків. Президії секції трудно було підібрати добре підготованих і в той же час вільних для науково-дослідчої праці осіб. Деякі з активних членів цієї секції вибули, бо перейшли на посади за межі округи, а деякі працювали тільки наїздами, випадково. Так, 25 лютого 1928 року аспірант Науково-Дослідчої Катедри Історії України при У. А. Н. П. І. Ничепоренко зачитав свою доповідь про відбудування м. Батурина за часів Розумовського (про «Національні Строекня»). Між членами т-ва та широкими верствами громадянства в Конотопі є чималий інтерес до історії рідного міста Конотопу, що існує вже до 300 років. На секції було ухвалено спрацювати тему про історію Конотопу і взагалі перевести його обслідування. Тему цю було розподілено між членами секції, але літня перерва та відсутність у Конотопі матеріялів, як архівних, так і друкованих стали цьому на перешкоді. У жовтні 1928 року т-ву пощастило влаштувати тільки одну доповідь з матеріялів до історії Конотопу та його околиць за перші 200 років його існування (з 1630-х до 1780 років), яку зачитав П. І. Нечипоренко. Тоді ж він зачитав ще доповідь у Батурині на тему «Історично-економічне значіння р. Сейму (з часів розселення Слов'ян і до половини XIX стол.)». У Батурині разом з тим було переведено організацію краєзнавчого гуртка. Поруч з доповіддю про р. Сейм заслужали доповідь секретаря т-ва т. П. І. Ворони: про краєзнавство та завдання конотопського краєзнавчого т-ва. Батуринський гурток жваво взявся до роботи і зараз працює найактивніше в порівнянні до інших гуртків, завдяки участі в ньому місцевих педагогів 7-річної школи та сельбуду.

Природнична секція до цього часу обмежилася лише заснуванням дощомірної мережі в окрузі для спостережень над опадами. За допомогою окрземвідділу встановлено дощоміри в м. Борзні, Корюківці, Охромівичах, Чорпотичах, Батурині та в Конотопі. Керувати цєю справою на місцях доручено агрономам та педагогам.

Секція мала ще зайнятися в цьому році спостереженнями над погодою. Було передплачено в Укрметі 20 брошур для фенологічних спостережень, але підчас літньої перерви ця робота секції на периферії припинилася, і лише в м. Конотопі такі спостереження провадив член секції т. Кудлай, що збирає такі відомості вже протягом трьох років.

Етнографічна секція, не маючи допомоги з периферії в справі збирання пісенного та іншого етнографічного матеріялу, не змогла розгорнути широко своєї діяльності. Відбулося тільки дві доповіді: т. Фесенка, на підставі зібраного ним матеріялу, на тему: «Українська народня пісня на Конотопщині» та т. Руденка: «Населення Конотопської округи, його національний склад та рідна мова».

Більшість цих доповідей секції було зачитано перед численною аудиторією не тільки членів т-ва, але й широкого громадянства. На одному з широких прилюдних зборів, секретар т-ва т. П. І. Ворона зreferував надіслану з Києва доповідь П. І. Нечипоренка «Фабрики Гетьмана Розумовського на Посем'ї».

Крім роботи вузько-краєзнавчого, історично-економічного та історично-культурного значіння, т-во провадить і ширшу культурно-просвітню діяльність, влаштовуючи вечорі, ювілейні свята і т. ін. Заходами т-ва було влаштовано ювілейні свята, присвячені Т. Гр. Шевченку та відомому українському історикові О. М. Лазаревському (17/IV—27 року), письменникові й історикові П. О. Кулішеві та М. Коцюбинському. На цих ювілейних зборах зачитувалися доповіді про їхню діяльність. На зібраннях бувало по декілька сот присутніх і взагалі широкі громадські кола Конотопу виявляють чимало інтересу до діяльності т-ва. На ювілейному зібранні, присвяченому пам'яті М. Коцюбинського, було зібрано 32 крб. 50 коп. пожертв на збудування йому пам'ятника в м. Вінниці.

Для підсилення матеріяльної бази т-ва 25 грудня 1927 року було влаштовано платний вечір-концерт. Присутніх було близько 700 душ. Перед початком концерту т. Фесенко у своєму вступному слові поінформував аудиторію про завдання т-ва та про стан краєзнавчої справи на Конотопщині.

Найголовнішою перешкодою в роботі т-ва до цього часу стояла відсутність матеріальної бази. Грошей не вистачало навіть на переведення організаційної роботи, а не то що на купівлю книжок, передрукування доповідів на машині для розсилання по філіях тощо. Про друкування праць у друкарні не було що й думати. Ресурси т-ва склалися досі з членських внесків та з прибутків з одного вечора й з одної лекції, що були влаштовані з невеликою платою. Вечір та лекція дали прибутку біля 100 карб. Через цю матеріальну скруту тільки в кінці 1928 року т-во спромоглося придбати шафу для книжок та купити книжок на 25 карб.

В останній час для поживлення роботи т-ва і для переходу на новий, ухвалений центром, статут. Т-во провадить перереєстрацію своїх членів. До середини квітня ц. р. вже заповнили анкету 80 членів т-ва. По цих анкетах склад т-ва виявився такий: Віком—всі від 18 до 55 років. З них 55 осіб віком від 25 до 45 років. Жінки складають 15% всього числа. За національним складом—Українці складають 88%. Партійців та комсомольців 10%. Освіту мають вищу—33%, середню—56%. Володіють чужоземними мовами—17%. Друковані праці мають 27%. Можуть взагалі читати лекції 33%. Як бачимо, інтелектуальний склад т-ва, як для округового міста, більш ніж задовільний і можна сподіватися, що далі його робота піде ще жвавіше і продуктивніше. В останній час діяльність т-ва виявлялася в заходах до здійснення наміченого ще з рік тому назад складання збірника опису Конотопщини та впорядкування вечора з доповіддю, присвяченою відомому українському пасічникові Прокоповичу. Доповідь на широких зборах, присвячених Прокоповичу, 24 березня прочитав лікар Дуброва.

Одною з організаційних хиб т-ва є те, що різні округові організації, як архів та музей, не ув'язуються тісніше з діяльністю т-ва. Навпаки, ще з осені 1928 року в округовому музеї виникла думка організувати при музеї кабінет для вивчення Конотопщини, що цілком зайве при наявності краєзнавчого т-ва. Взагалі музей немов би одірваний від т-ва, хоч зав. музею т. Малиношевський навіть входить до складу правління Краєзнавчого Т-ва. В ближчій часі на Посем'ї передбачаються археологічні дослідження, що їх влаштовує Антропологічний Кабінет ВУАН. Бажаємо, щоб краєзнавче т-во виявило в цій справі як найбільше ініціативи та активності і музей сприяв би цій ув'язці. Щодо складання збірника про Конотопщину, то справа ще досить далека від бажаного кінця. Майже цілий рік складали та обмірковували його програму і нарешті таку програму склали і затвердили. Програма має такі головні розділи: природа, населення, економіка, організація та охорона праці, управління, культура та побут. Виконати цю програму при відсутності матеріалів і навіть елементарних коштів досить трудно. Але все ж таки ця справа не безнадійна. На нашу думку, слід як найшвидше почати складання цього збірника і частинами зачитувати на прилюдних зборах т-ва, як у Конотопі, так і на периферії. Таким чином, хоч у ближчій часі й не пощастить надрукувати збірника в цілому, але мета збірника буде в значній мірі досягнута. Нарешті ті доповіді можна, гадаємо, надрукувати окремими брошурами (збірник розраховано на 16 друкованих аркушів), або вмістити в академічних виданнях.

Взагалі ж правлінню т-ва треба було б як найщільніше ув'язатися з відповідними історичними та краєзнавчими науково-дослідними установами та використовувати Конотопців не тільки в межах округи, але й по наукових центрах, де вони працюють по ВИШ'ах та н.-д. установах. Зокрема слід звернути увагу на використання матеріалів про Конотопщину, зібраних О. М. Лазаревським. **П. Н.**

З М І С Т.

РОЗВІДКИ Й ЗАМІТКИ:

Антін Снявський , Академік Павло Тутківський, яко географ України (з приводу святкування 19/V ювілею 70-ліття народження)	3
Павло Федоренко , З спірних питань економіки України (з приводу праці акад. М. Слабченка, Організація хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны, т. I, II, III, IV)	9
Іван Крип'якевич , Голодівки на Україні XVII в.	34
Микола Тищенко , З історії торгівлі книжками у XVIII сторіччі	38
Ігнат Житецький , Перший озброєний опір революціонерів і перший політичний процес у Києві 50 років тому (11 лютого—30 квітня 1879 р.)	40

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО Й ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКУ XX СТ.:

Запорожець Данило Несват (з матеріалів, зібраних на Дніпрельстані екскурсіями Історичної Секції ВУАН), <i>подав Тодор Гавриленко</i>	81
До історії Київської Козаччини 1855 р., <i>подав Сергій Шамрай</i>	82
Куліш-критик (принцип етнографічної точности), <i>подав Іван Теліга</i>	87
Куліш і Марко Вовчок (кілька невиданих листів), <i>подала Катерина Лазаревська</i>	102
Федір Євгенович Корш, <i>подав Зиновій Моргуліс</i>	106
Ізидор Шараневич і його історичне діло (з нагоди 100 ліття народження), <i>подав Остап Павлик</i>	114

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОВГОВОРЕННЯ:

А. Ковалівський : Сковорода в західній літературі: <i>Der ukrainische Philosoph des XVIII Jahrhunderts und seine geistig-kulturelle Umwelt von Dr. Domet Oljancyn, 1928. J. Mirčuk, H. S. Skovoroda, 1928 й ін.</i>	121
С. Шамрай : П. Федоренко, Завдання вивчення монастирського господарства, 1928. П. Федоренко, З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII в.в. Господарство Петропавлівського маастиря, 1927.	132
М. Кордуба : Prof. D. A. Petrov, <i>Karpatoruské pomístní názvy z roč. XIX a z roč. XX st., 1929</i>	136
К. Копержинський : М. Зеров, Від Куліша до Винниченка, 1929	139
С. Глушко : В. Іванушкін, Селянський рух 1905—1906 р.р. на Київщині, 1926.	143
С. Гаєвський : К. Копержинський, Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття, 1917—1927. 1929	146
М. Марковський : „Червоний шлях“, Громадсько-політичний і літературно-науковий місячник, 1923—1928	148
К. Харлампович : <i>Archeion, Czasopismo naukowe poświęcone wprawom archiwalnym, III, 1928</i>	159
М. Грушевський : Збірник праць державного рибного заповідника „Конча-Заспа“, т. I, Київ, 1928	16
А. Снявський : Акад. Д. І. Яворницький, Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом, 1928	163

ХРОНІКА:

Історична Секція ВУАН та зв'язані з нею історичні установи Академії в 1928/9 рр.	166
Катедра Історії Українського Народу ВУАН	167
Історична Секція й Історично-Економічна підсекція	168
Культурно-Історична Комісія	171
Комісія Історичної Пісенности	171
З краєзнавчого руху в Полудневій Україні, <i>подав Т. Гавриленко</i>	172
Ковтопське Краєзнавче Т-во, <i>подав П. Н.</i>	173

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ДРУКУЄТЬСЯ ТОМУ ІХ, ДРУГА ПОЛОВИНА,

ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ

(Хмельниччини рр. 1654—1657).

акад. **МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.**

ВИЙШОВ З ДРУКУ ТОМ ІІ
СТУДІЙ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

(Орган Науково-Дослідчої Катедри Історії України)

присвячений акад. **М. С. ГРУШЕВСЬКОМУ** з нагоди 40-ліття його наукової діяльності та 60-ліття з дня народження.

Ціна 2 крб.

ВИЙШОВ З ДРУКУ

ЗБІРНИК ЗАХОДОЗНАВСТВА

на пошану акад. **МИХАЙЛА СЕРГІЄВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО**
за редакцією проф. **Є. Тимченка** і **Ф. Савченка.**

Ціна 1 крб. 30 коп.

ВИЙШОВ З ДРУКУ

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

за рік 1929

Видання Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук.

ДРУКУЄТЬСЯ ЗБІРНИК

ПОЛУДНЕВА УКРАЇНА

ДРУКУЄТЬСЯ І НЕЗАБАРОМ ВИЙДЕ В СВІТ

ЗА СТО ЛІТ

кн. V

В книзі містяться між інш. такі статті: *Ф. Савченка*—Українська мова перед Рос. Академ. Наук; *П. Клепацькою*—Дворянське земське ополчення на Полтавщині 1812 р.; *І. Айзенштока*—Г. Ф. Квітка і П. О. Плетньов; *О. Назаревського*—До історії Київської Громади 1870-х р.р.; *С. Буди*—До біографії С. А. Подолинського, тощо.

ДРУКУЄТЬСЯ ЗБІРНИК

ЕТНОГРАФІЧНІ ПИСАННЯ КОСТОМАРОВА

ВИЙШЛО З ДРУКУ:

ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО І ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ,

річника 1928 вип. 2 і 3.

Вийде цими днями: річника 1929 вип. 1.

Ціна 2 крб. 25 к. (Р)

elib.prii.org